

UNIVERZITET "KIRIL I METODIJ" - S K O P J E
FILOZOFSKI FAKULTET - INSTITUT ZA PEDAGOGIJU

Mr Stojan Cenić

JEDAN VEK OBRAZOVANJA ODRASLIH NA JUGU SRBIJE
OD 1878. DO 1974. GODINE

- Doktorska disertacija -

Skopje, 1992. godine

P R E G L E D S A D R Ž A J A

I PRISTUP PROBLEMU ISTRAŽIVANJA.....	5
II DRUŠTVENE, EKONOMSKE I KULTURNE PRILIKE U SRBIJI OD 1800. O 1870. GODINE.....	11
1. Društveno-ekonomske prilike.....	11
2. Kulturno-prosvetne prilike.....	25
III PERIOD OD 1870. DO 1900. GODINE.....	41
1. Socijalno-ekonomske i kulturne prilike u Srbiji od 1870. do 1900. godine.....	41
1.1. Socijalno-ekonomske prilike.....	41
1.2. Kulturno-prosvetne prilike.....	50
2. Društveno-ekonomske i kulturne prilike u Južnoj Srbiji od njenog oslobođenja (1878) do 1900. godine.....	61
2.1. Društveno-ekonomske prilike.....	61
2.2. Kulturno-prosvetne prilike.....	74
3. Počeci modernog obrazovanja odraslih na jugu Srbije od 1878. do 1900. godine.....	88
3.1. Institucionalna zasnovanost.....	88
3.1.1. Stručne škole.....	89
3.1.2. Čitaonice.....	97
3.1.3. Muzeji.....	102
3.1.4. Pozorišta.....	104
3.1.5. Prosvetna društva.....	109

IV OBRAZOVANJE ODRASLIH NA JUGU SRBIJE	
OD 1900. DO 1918. GODINE.....	117
1. Područja obrazovanja odraslih.....	131
1.1. Škole i tečajevi.....	132
1.2. Biblioteke i čitaonice.....	136
1.3. Časopisi i listovi.....	138
1.4. Pozorišta.....	143
1.5. Prosvetna društva.....	147
V OBRAZOVANJE ODRASLIH U JUŽNOJ SRBIJI	
IZMEDJU DVA SVETSKA RATA (1918-1941).....	151
1. Obrazovno-vaspitni rad u okviru	
radničkog pokreta.....	154
2. Obrazovno-vaspitni rad sa odraslima	
pod uticajem države i građanskih	
političkih partija i organizacija.....	161
2.1. Područja obrazovno-vaspitanog rada.....	162
2.1.1. Škole i tečajevi.....	162
2.1.2. Građanske kasine.....	168
2.1.3. Narodni univerziteti.....	171
2.1.4. Časopisi i listovi.....	175
2.1.5. Sreten Dinić i časopis	
"Narodni prosvetitelj".....	178
2.1.6. Biblioteke i čitaonice.....	182
2.1.7. Muzeji.....	187
2.1.8. Pozorišta.....	189
2.1.9. Prosvetna društva i organizacije	
2.1.10. Ostala aktivnost na obrazovanju	
i vaspitanju odraslih.....	201
VI OBRAZOVANJE ODRASLIH NA JUGU SRBIJE U TOKU	
NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE I SOCIJALISTIČKE	
REVOLUCIJE (1941-1945).....	205

1.	Andragoške aktivnosti u Južnoj Srbiji od pojave ustanka do formiranja AVNOJ-a (26.11.1942).....	206
2.	Andragoške aktivnosti na jugu Srbije od formiranja AVNOJ-a do osnivanja ASNOS-a (11.11.1944).....	212
3.	Andragoške aktivnosti na jugu Srbije od osnivanja ASNOS-a do konačnog oslobodjenja zemlje.....	215
VII	OBRAZOVANJE ODRASLIH U JUŽNOJ SRBIJI U PROCESU SOCIJALISTIČKE IDEJNE TRANSFORMACIJE OD 1945. DO 1950. GODINE.....	219
VIII	SISTEMATSKO IZGRADJIVANJE PRAKSE I TEORIJE OBRAZOVANJA I VASPITANJA ODRASLIH U PERIODU OD 1950. DO 1974. GODINE.....	228
1.	Konstituisanje globalnog obrazovno- -vaspitnog sistema.....	228
1.1.	Institucionalna zasnovanost obrazova- nja i vaspitanja odraslih na jugu Srbije.....	229
1.2.	Teorijska zasnovanost obrazovanja i vaspitanja odraslih.....	240
IX	ZAKLJUČAK.....	245
X	NAPOMENE.....	249
XI	LITERATURA.....	297
XII	PRILOZI.....	308

I PRISTUP PROBLEMU ISTRAŽIVANJA

Andragogija je relativno mlada naučna disciplina koja je u poslednjim decenijama ovog stoleća doživela intenzivan razvoj, sa značajnim teorijskim rezultatima.

Ova istraživačka disciplina postaje sve aktuelnija, što je uslovljeno ne samo naučno-tehnološkim, već i globalnim društvenim procesima i dinamičnim pluralističkim sistemom. U uslovima svih tih kretanja (društveno-političkih, ekonomskih, kulturnih, civilizacijskih) obrazovanje odraslih postaje društvena neophodnost, praktična i naučna.

Obrazovanje i vaspitanje odraslih kod nas ima krupan društveni značaj i predstavlja značajnu društvenu aktivnost. Ona, s jedne strane doprinosi bržem uklanjanju još uvek izražene društvene zaostalosti koja je uvek bila,

pa i danas jeste ozbiljna kočnica razvoja proizvodnih snaga i celokupnog društvenog preobražaja, s druge strane obrazovanje odraslih oslobadja i pokreće ogromnu stvaralačku energiju najširih narodnih masa. Prema tome, obrazovanje odraslih je ne samo potreba, već i snaga i faktor našeg društvenog preobražaja, što je itekako značajno i za područje Južne Srbije.

U istoriografiji se danas pod imenom Južna Srbija podrazumeva teritorija koja se na istoku graniči s Bugarskom, na jugu s Makedonijom, na jugozapadu s Kosovom, a na severu se granica proteže linijom Kopaonik - Jastrebac - Aleksinac - Stara planina.

Pisani tragovi ukazuju da je područje Južne Srbije od uvek bilo raskrsnica značajnih puteva koji povezuju Balkan i Evropu s ostalim svetom. Tu su se sa srpskim ukrštali ilirski, rimski, vizantijski i turski putevi, nezavisno od toga da li su vodili sa severa ili zapada.

Ovako razvijeni međunarodni putevi omogućili su da se razvije trgovina i saobraćaj, ali i veće kretanje armija, bez obzira da li su bile osvajačke ili oslobodilačke.

Gradovi su formirani u dolinama reka: Niš, Pirot, Prokuplje, Leskovac i Vranje. To su bila, ujedno, i administrativno-upravna središta, pa ćemo njima, kao najrazvijenijim sredinama (i onda i danas), sa stanovišta našeg istraživanja, posvetiti izuzetnu pažnju.

Južna Srbija je uvek kasnila, a u dobroj meri i danas kasni, u razvoju u odnosu na druge delove Srbije, ne samo na ekonomskom, već i kulturnom polju. Loše vodjena obrazovna politika na našim prostorima istakla je svu težinu i složenost prosvete i školstva, ne samo obrazovanju uopšte, već i problemu obrazovanja odraslih na Jugu Srbije, u istorijsko-istraživačkom smislu, nije posvećivana potrebna pažnja. Društvena pažnja bila je usmerena, pre svega, na praktičnu delatnost, pa su teorijska istraživanja, posebno istorijska, ostala zapostavljena, što je moralo da se odrazi, u izvesnoj meri, i na samu obrazovno-vaspitnu delatnost. Zato je i ovo istraživanje pokušaj da se taj raskorak između tokova obrazovanja odraslih i današnjih naučnih saznanja što je moguće više ublaži.

Sve su to razlozi (naučni, društveni, praktični) i motivi koji su nas opredelili da predmet ovog istraživanja bude - JEDAN VEK OBRAZOVANJA ODRASLIH NA JUGU SRBIJE OD 1878. DO 1974. GODINE.

Opredeljenje na definisani predmet istraživanja ima primarno teorijski značaj. Njegova suština je u tome da se naznači periodizacija i obrade istorijska razdoblja, otkrije opšte i posebno u obrazovanju i vaspitanju odraslih na jugu Srbije. Time bi ovo istraživanje, ako se i izuzme istorija kao *magistra vita*, dobilo i širi društvenopraktični smisao i značaj.

Polazeći od tako definisanog predmeta istraživanja i njegovog predmetnog odredjenja, osnovni cilj i zadatak istraživanja je da otkrijemo i proučimo izvore, tendencije i tokove obrazovanja odraslih u Južnoj Srbiji, da utvrdimo pojavu i razvoj modernog obrazovanja odraslih na području Južne Srbije od 1878. do 1974. godine, da na osnovu istorijske gradje i relevantne dokumentacije obradimo pojedina istorijska razdoblja i da naznačimo savremene tokove obrazovanja odraslih i njihove razvojne trendove na području Južne Srbije.

S obzirom na karakter teme, odnosno vrstu problema, osnovu istraživanja činila je moderna primena istorijske metode. Ovakav istorijski pristup oslanja se na identifikovanje i korišćenje svih relevantnih, a dostupnih, istorijsko-arhivskih i dokumentacionih izvora, odnosno fondova. U tom smislu, identifikovana je i korišćena relevantna istorijska gradja u okviru fondova Arhiva Republike Srbije, arhiva Niša, Pirota, Vranja i Leskovca kao i Arhiva Skopja. Obrada ovog problema podrazumevala je i identifikovanje i korišćenje najznačajnije dokumentacione gradje naučnih i javnih biblioteka (Narodne biblioteke u Beogradu i drugih narodnih biblioteka na jugu Srbije sa zavičajnim fondovima), narodnih muzeja, statističkih zavoda i arhiva mnogih ustanova i društava za obrazovanje i vaspitanje odraslih.

Radi potpunijeg sagledavanja pojave i razvoja

modernog obrazovanja odraslih na jugu Srbije, sistematski smo pratili i proučavali sadržaj i organizaciju obrazovno-vaspitanog rada (odnosno tekuću praksu u obrazovanju i vaspitanju odraslih) mnogih andragoških ustanova na jugu Srbije: prosvetnih društava, čitaonica i biblioteka, narodnih i radničkih univerziteta, stručnih škola, domaćićkih tečajeva, kao i drugih oblika obrazovanja odraslih (pozorišta, časopisa i listova, sportskih i turističkih udruženja i sl.). Tu su još i zakonski dokumenti i propisi na području obrazovanja i vaspitanja odraslih, koji su našli svoga odjeka i na jugu Srbije.

Publikovani radovi iz ove oblasti, koji se odnose na području Južne Srbije, dragoceni su izvori koji su nam pomogli da dublje i pouzdanije shvatimo suštinske probleme, i u teoriji i u praksi, koji su posebno došli do izražaja u posleratnom periodu.

Medjutim, ovom istraživanju prethodile su brojne teškoće, počev od problema pronalaženja dokumenata, pa do pribavljanja publikovanih radova kojih je, na žalost, vrlo malo za period od 1878. do 1941. godine.

Sve su to razlozi koji obavezuju da se problemima pojave i razvoja modernog obrazovanja odraslih na jugu Srbije još više pozabavimo, pa se nadamo da će i ovaj rad imati naučnu i praktičnu opravdanost i doprineti daljem razvoju i istraživanju ovog problema.

Na kraju, iskreno zahvaljujem svima onima koji su

mi pružali pomoć i davali korisne sugestije u roku prikupljanja materijala (to se posebno odnosi na vredne arhivske, muzejske i bibliotečke radnike), a posebno mentoru profesoru dru Borivoju Samolovčevu na nesebičnoj pomoći i podršci u toku izrade ove disertacije.

II DRUŠTVENE, EKONOMSKE I KULTURNE PRILIKE U SRBIJI OD 1800. DO 1870. GODINE

1. Društveno-ekonomske prilike

Kraj 18. i početak 19. veka predstavlja prekretnicu u istoriji Srbije. Oslobodilačka borba (1804-1815) na ovom prostoru otvara mogućnosti i za promene u društvenim odnosima. Te promene su rezultat ne samo pozitivnih društvenih kretanja u Evropi, već i snažne nacionalno-oslobodilačke misli i težnje srpskog naroda za obnavljanjem stare srpske države.

Sa stvaranjem Kneževine Srbije rešava se agrarno pitanje, sve više jačaju kapitalistički proizvodni odnosi i počinje da se izgradjuje građansko društvo. Time Srbije napušta svoju vekovnu izolovanost iz turskog doba i pristupa porodici evrpskih država.

Pozitivne promene najpre su zahvatile beogradski

pašaluk, što je i prirodno jer je on i geografski, i strategijski, i demografski, predstavljao jezgro srpskog naroda, odgovarao uslovima i zahtevima vremena, a time i pozitivnih promena koje su dolazile sa zapada.

Nasuprot tome, Turska kao okupatorska sila, svoj društveni sistem zasnovala je na surovoj eksploataciji širokih narodnih masa. Tromi režim Porte nije mogao da prihvati demokratske promene koje su zahvatale njegove periferne delove, ali je isto tako bio svestan da bez reformi nema mira na tako osetljivom strategijskom području kakav je bio beogradski pašaluk. Zbog toga je Selim III pristao na sistem malih reformi koje su imale za cilj da uspore započeti proces nacionalnog budjenja srpskog naroda, ali su uticale i da se stvori onaj minimum nacionalne buržoazije i sveštenečke inteligencije koji će na sebe preuzeti ulogu vodje buržoasko-demokratske revolucije.

Novi bunt srpskog naroda nije imao karakteristike stihijne borbe, već obeležje revolucije. To je shvatila i vlast u Carigradu, uviđajući, da suštinski razlog revolucije nisu bile dahije sa svojim zulumima, već da probudjeni srpski nacionalizam traži autonomiju i teži sopstvenoj državi. Naravno da Porta nije bila spremna, niti je htela da izadje u susret "pomahnitaloj rulji" koja se osmelila da se suprotstavi sultanu i islamskom tradicionalizmu. Upravo tu je pogreška Porte, što će je odvesti u direktne sukobe sa revolucionarnim snagama.

Ustaničke snage Srbije od 1804-1813. pobeđuju i na bojnem i na političkom polju. Stvara se mlada diplomatija od ljudi poniklih u narodu, poštuje se institucija skupštinskog odlučivanja kao stare demokratske ustanove, ali i stvaraju uslovi za pojavu nacionalnih organa vlasti preko inokosnog "vožda" do popečiteljstva.

Da se radilo o dugoročnom procesu najbolje su pokazali događaji od 1815. godine. Malo je vremena bilo potrebno pa da se pokaže kolika je razlika između diplomatije na Bosforu, koja je na revoluciju odgovarala terorom, i narodnih masa koje su, iako pobeđene, osetile da to mora biti nakratko. Otuda i pored terora Sulejmana paše Skopljaka, i pozitivan odgovor naroda na pozive skupštine u Takovu da krenu u borbu, ali ne samo sa tradicionalnim herojizmom, već i sa veštinom diplomatije, upravo ono što je nedostajalo vodjstvu u prvom ustanku. I to je dokaz plime novih društvenih snaga koje su sve više nadirale sa zapada. Te nove snage stvaraju se u ekonomskoj sferi i njihovo dejstvo najbolje je osetio i kanalisao Miloš Obrenović.

Ponikao iz seljačke sredine, on se, čak i posle potvrđivanja za naslednog kneza od strane sultana, ponašao kao da je Srbija njegova porodična zadruga, u kojoj je imao neprikosnovenu vlast. Milošu se mora priznati neobična veština da, koristeći ustanovu narodne kancelarije, malo po malo, ali uporno izdejstvuje dobijanje hatišerifa. Pod svoju

vlast je, maltene, stavio tursku administraciju sa pašom na čelu. On je do kraja sproveo igru koja mu je obezbedila mesto kneza 1830. godine, ali nije mogao da shvati da je otvaranje prema Austriji uticalo na stvaranje mlade trgovačke buržoazije koja nije bila zadovoljna samo ekonomskom moći, već je, ne negirajući Miloševe zasluge za stvaranje Srbije, želela da deli vlast sa njime.

Pošto je izgradjivao svoju, a kroz nju i državnu vlast, na račun kompetencija turskih državnih organa, Miloš je mogao samo improvizovati i uzurpirati tu vlast. Sve je bilo vezano za njega - uprava, sudstvo i celokupna unutrašnja politika. Pretvorivši nahijske knezove u svoje činovnike, suzbijao je stare samoupravne organe.

Neverovatno osvetoljubiv, samovoljan, bez osećaja za meru, iskvaren vlašću i rdjavim primerima oko sebe, Miloš je u suštini bio despotska priroda.¹⁾ Prirodno je da je ovakvo Miloševo ponašanje smetalo starešinskom sloju. U uslovima nesigurnosti života bogatih i uticajnih ljudi, buržoazija nastoji da u borbi za svoja politička prava aktivira starešine koji su izgubili ekonomske privilegije, ili su im one ograničene. Pri ovome buržoazija se koristi izneverenim očekivanjima naroda da celokupna vlast bude izražena kroz narodnu skupštinu. Istina, Miloš se poziva na ovu instituciju ali samo kada su u pitanju njegov izbor za kneza, podnošenje molbi Porti i Rusiji, obračun sa svojim suparnicima

i sl. Miloš je nastojao da na sazive skupština dodju ljudi koji će njega slušati. Zato su za njegove prve vlade skupštine bile samo pokorno orudje u njegovim rukama.²⁾

Ovo se naročito osetilo posle 1830. godine sa dobijanjem autonomije, kada su porasli zahtevi za reformama. Zanimljivo je da su zahtevi polazili od Miloševih ljudi, odnosno svih onih kojima je Miloš pomagao da se uzdignu, najviše zbog promenljive ćudi kneza. Zato su želeli da mu ograniče vlast. U zahtevima najglasnija je bila mlada buržoazija koja je tražila više reda u zemlji, više zakonitosti za svoje privredno delovanje. Sve se to moglo postići ograničavanjem Miloševe vlasti i davanjem jedne savremenije upravne organizacije kneževini. U svemu ovome reformatori su imali i podršku naroda koji nikako nije mogao da oprostí knezu što je negirao instituciju samouprave. Tada se prvi put pokazala jedna osobina kod srpskog naroda: "kad narodne mase steknu uverenje da je potrebna neka promena u državnoj politici i protiv vladaočeve volje, onda se postupno stvori takvo opšte raspoloženje i javno mišljenje da njegovom pritisku ne može odoljeti nijedan vladalac."³⁾ Tako se dogodilo i Milošu, koji se oglašivao na sve zahteve da menja svoju unutrašnju politiku. Na kraju je ostao sam, tako da je 1835. godine bila potrebna jedna relativno mala buna da ga prisili na davanje Ustava zemlji.

Bio je to toliko liberalan ustav⁴⁾ da je na sebe

skrenuo pažnju konzervativne Evrope koja se organizovano borila protiv svakog revolucionarnog i liberalnog pokreta.

Ustav je sastavio Dimitrije Davidović, a ono što je posebno smetalo konzervativnoj buržoaziji ali i starešinskom sloju, to je institucija narodne skupštine sastavljena od 100 poslanika iz svih krajeva kneževstva. Za njegovo ukinjevanje posebno su se postarali: Meternihova Austrija, carsko rusko samodržavlje i Porta, kojoj je naloženo da radi na pripremi novog ustava. Ustav od 1838. godine (Turski ustav) nije bio rezultat unutrašnjeg razvitka Srbije, već je posledica pritiska sa strane, posebno Turske kao suverene sile. Ovim ustavom Turska je ojačala svoj položaj i uspela da uspori oslobodilačke težnje i osamostaljivanje Srbije. Bez mešanja velikih sila teško da bi se u Srbiji izgradio oligarhijski savetski sistem. Institucija narodne skupštine smetala je knezu, jer je na skupštinskim sazivima narod postavljao svoje zahteve. Oligarhija je nastojala da narodna prava potpuno uskrati, iako se Porta nije protivila održavanju narodne skupštine.

Teško promenljiv, Miloš se nije mogao složiti ni sa ovim ustavnim promenama. Po njegovom mišljenju vlast mu je uzurpirana Savetom sedamnaestorice, pa se povukao sa kneževskog položaja i otišao na porodično imanje u Vlašku. Odlaskom Miloša Obrenovića interregnum u kome veliki značaj imaju ustavobranitelji, ljudi poreklom iz starešinske opozi-

cije i buržoazije sa neznatnim delom inteligencije.

Iz svega dosad rečenog vidi se kako Srbija kroz dve revolucije prestaje da bude beogradski pašaluk već preteča moderne države, istina još uvek kao "provincijska Srbija" prema sultanovom hatišerifu kojim je uvedeno ustavno stanje 1838. godine. Ono što je, međjutim, zanimljivo jeste da je ustav garantovao, ili mu je bila nanera, neprikosnovenost privatne svojine i da je dao osnovicu za pojavu Gradjanskog zakonika koji će posebno regulisati odnose oko svojine. Pozabavimo se, stoga, ekonomskim promenama nastalim u vreme ustavobraniteljskog režima.

Porodična zadruga kao institucija održala se sve do sredine 19. veka i predstavljala je samoupravnu zajednicu srpskog sela okupljenu oko ekonomskog interesa. Ona je zasnovana na patrijarhalnoj i moralnoj etici, i potpunoj jednakosti članova u zadruzi. Svoje ideale seljak gradi u demokratskoj sredini, ali i država za koju se bori, po njegovom mišljenju, mora biti demokratska. Međjutim, ukoliko je seljak bio jak da gradi svoje demokratske tradicije, utoliko je bio slab da se suprotstavlja administrativnim promenama koje uvođi država. Zato je sve do sredine 19. veka seljak ostao prikovan za svoje zadružno patrijarhalno ognjište, buneći se i negodujući kada država dirne u pomenutu instituciju. Pojedinaac u zadruzi ništa nije značio, on je bio samo deo jedinstva, obavezan da se podvrgne uticaju zajednice, sa njenim širokim

poštovanjem ličnog dostojanstva čoveka i sa medjusobnom ljubavi i pažnjom njenih članova.

Po obliku organizovanja ekonomskog života, kućna zadruga je višečlana porodica u kojoj se imovina ne deli, bračne zajednice imaju pravo na kuću ili poseban deo kuće, zajednički se proizvodi, vrši raspodela proizvoda, obeduje, vrše obredi, izlazi na kneževske skupštine u vreme Turaka. U uslovima ekstenzivne privrede i obaveza prema tudjinu, zadruga je obezbeđivala minimum sredstava za život, u uslovima ugrožavanja svojine ona je predstavljala manju vojnu formaciju itd. Njeno postojanje vezano je za ekonomsku nužnost, a svakako izlaženje iz zadruge za pauperizaciju.

Da ovu instituciju narodnog života nije potpuno razorio van evropske civilizacije pokazuje i to da je Svetozar Marković⁵⁾ u zadruzi video stub društva.

U svojoj knjizi "Srbija na Istoku", Svetozar Marković opisuje patrijarhalno društvo u Srbiji, sa posebnim osvrtom na porodičnu zadrugu kao osnovni institucionalni oblik te zadruge. On je neobično cenio patrijarhalnu demokratiju na selu sa jako razvijenim osećajem uzajamnosti i jednakosti, gde se sva značajna pitanja rešavaju na seoskim skupovima.

Međutim, "sirotinja i rdjav život u zadruzi dolazi od neznanja i neveštine u radu, od neznanja higijenskih uslova, od niske kulture uopšte, ali zato svi uslovi za razvitak moralnog osećanja i društvene snage ličnosti u patrijarhalnom

životu stoje daleko više no u radničkom životu u civilizovanom društvu."⁶⁾

O uticaju porodične zadruge na formiranje ličnosti, nekako u isto vreme, došao je do saznanja i Fridrih Engels u delu "Poreklo porodice, privatne svojine i države", objavljenom znatno kasnije posle Svetozara Markovića.

Medjutim, kada su se počeli menjati društveni odnosi, izmenili su se i uslovi koji su održavali patrijarhalne ustanove. Sa uvećavanjem potreba svakog člana zadruge, prihvodi ne samo da se nisu uvećavali već su se često i smanjivali, pa je prirodno što se svak počeo da brine za svoju ličnu korist. Prirodna posledica osamostaljivanja i novog načina kućenja bila je prezaduženje imanja i njegova prodaja, a zatim i propast.

To isto važi i za zanatlije, jer nisu imali znanje i kapitala, pa je njihova "sudbina bila da postaju zemljoradnici ili... da se zapisuju u crnu knjigu proleterijata".⁷⁾

Ovi i ovakvi odnosi počeli su se razvijati u uslovima ustavobraniteljskog režima,⁸⁾ 1838-1858. godine, kada su udareni temelji građanskoj državi, kada se tražilo više reda i zakonitosti. Zahtevalo se da Srbija dobije jedan izgradjen i odgovaran upravni aparat, samostalno sudstvo, liberalnu politiku i smišljeniju politiku prema prosveti.⁹⁾

Nosioci zakonodavne politike su učeni ljudi iz

Ugarske i Austrije, koji su teorijska i praktična znanja stekli tamo, pa su i prva iskustva u pisanju zakona kompilacija austrijskih zakona. To naročito važi za Gradjanski zakonik na kome je radio Jovan Hadžić, 1842. godine.

Sve ove promene imaju i pozitivne i negativne posledice. Pre svega izvode Srbiju iz stanja polutarskog pašaluka. Uvodi se red i zakonitost, posebna pažnja poklanja se kulturi, otvaraju se škole, šalje omladina na školovanje u inostranstvo, razvija se nauka.

S druge strane, Gradjanski zakonik napada instituciju kućne zadruge jer dozvoljava članovima uže porodice da mogu izaći iz nje, ako pokrenu postupak, stvara se sudska administracija, policijski aparat koji je u službi sudstva, kao i zelenaški kapital koji doprinosi većem osiromašenju polupauperizovanih porodica. U uslovima ćiftanske privrede i konzervativnog esnafa nema uslova da se apsorbuje višak osiromašenog stanovništva, što za mladu srpsku državu postaje još veći socijalni problem.

Nikada imovina nije toliko otimana niti seljak lišavan sopstvenosti kao uz pomoć paragrafskog ustavobraniteljskog zakona.¹⁰⁾

Ovo je priod kada se stvara moderna gradjanska klasa, ali sa njom i posebna vrsta ljudi koji ne veruju u političku svest i sposobnost masa da upravljaju bez nji-

hove pomoći. Tako će se već sredinom četrdesetih godina stvoriti ona konzervativna snaga koja će šezdesetih godina srasti sa monarhističkim snagama stvorivši uslove za pojavu ličnih režima koji će se održati sve do 1941. godine.

Ma koliko je prelazak na kapitalističke odnose bio prirodna pojava i potreba, on je stvorio jaz između grada i sela, i otvorio socijalnu krizu koja će biti izvor svih buna i pokreta do 1941. godine. Nerazvijena privreda nije mogla da apsorbuje poluproletarizovane seljake. Prvobitna akumulacija kapitala nije u Srbiji praćena, kao na zapadu, eksproprijacijom manjim i stvaranjem većih ekonomija sposobnih za kapitalističku privredu. Spori razvitak industrije nije omogućavao prelazak pauperizovanih masa iz poljoprivrede u industriju, pa će se socijalna kriza na selu sve više izražavati preko agrarne prenaseljenosti.

Sve ove protivurečnosti došle su do izražaja za vreme vlade kneza Aleksandra Karadjordjevića (1843-1858), na Petrovskoj skupštini sazvanoj za 1848. godinu. Svakako da je inicirana događajima u Evropi (revolucionarna godina), ali je bila izraz i unutrašnjih suprotnosti. Skupština se nije okupila na zajedničko zasjedanju jer se vlada bojala od ishoda diskusije o postavljenim pitanjima, već je poslanike obavezala da u svojim izbornim okruzima formulišu svoje molbe i da sa njima izadju pred savet.

Knez Aleksandar bio je prinudjen da na zahteve naroda različito odgovara: neke je odbijao, neke rešavao, a nešto obećavao kao, na primer, da se skupština sastaje svake godine, ali je očigledno da zahtev za parlamentarizmom nije usvojen. Još jednom se pokazalo da narod nije u mogućnosti da nadje kompromis sa interesom političkog vrha oličenom u ličnosti kneza.

Vreme ustavobranitelja u političkom smislu reči je vreme trostrukog sukoba. S jedne strane težnja Karadjordjevića ka apsolutističkoj vlasti, kako bi se omogućila dinastička vlast, s druge strane delovanje savetske oligarhije, koja formalno priznaje kneza za šefa države, i treće pojava građanskog liberalizma izraženog u zahtevu za skupštinskim sistemom kao izrazom naraslih proizvodnih snaga koje žele da i same imaju mesta u podeli vlasti. Te protivurečnosti će u krajnjem slučaju, pored opstrukcije ustavobranitelja ka neutralnoj spoljnoj politici, biti uzrok pada Aleksandra Karadjordjevića na Svetoandrijskoj skupštini 1858. godine.

Politička nedoraslost vladajuće oligarhije pokazala se povratkom Miloša Obrenovića (druga vlada 1858-1860), jer se računalo da se protivurečnosti mogu rešiti njegovom izuzetnom diplomatskom sposobnošću. Medjutim, dugo odsustvo s vlasti nije izmenilo kneževa shvatanja, stečena za vreme njegove prve vlade. On je, kao i ranije, smatrao da je on potreban Srbiji, a ne ona njemu, pa je nastavio po starom.

Medjutim, u krajnjem slučaju niti su se Miloš, niti Mihailo, mogli osloniti na autokratizam. Institucija Narodne skupštine uvodi se u njihovo vreme, ali je to više sluškinja knezu nego što je organ, sa svim prerogativima narodnog predstavnništva, Napori na ovom planu potrajaće duže, sve do 1903. godine, kada pobeđuje buržoazija sa svojim parlamentarizmom.

Sredinom 19. veka, a pogotovo za vreme druge vlade kneza Mihaila (1860-1868), kada se vlada izdvaja kao samostalna celina pod neposrednom vlašću kneza, osniva se šest resora ministara. Bira se predsednik ministarskog saveta. Država je moderna sa opštinama, srezovima i okruzima. Od vlade do opštine sve je podređeno knezu.

Sve ove promene bile su u okviru autonomnog položaja pred Portom, koja je imala svoje predstavnike kako u Beogradu tako i u većim palankama Srbije, što nije bilo bez posledica. Srbija je imala autonomiju i dovoljnu sigurnost jer je autonomija garantovana posredstvom velikih sila, ali se u Srbiji postepeno stvara klima antiturskog raspoloženja, od težnje da se sve političke promene krunišu dobijanjem nezavisnosti, do ideje da Srbija treba da bude pokretač jednog velikog rata na Balkanu, koji bi od Srbije, male kneževine, omogućio stvaranje Velike Srbije.

Tvorac "Načertanija"¹¹⁾ Ilija Grašanin, u vreme Mihaila, vidi Srbiju koja zadržava vodjstvo u oslobodilačkoj

borbi jugoslovenskih naroda, a kada se stvori nova jugoslovenska država, da postane središte oko koje će se okupiti ostali narodi i ostale zemlje.¹²⁾

Veoma zanimljivo pitanje bilo je, pošto se sa Garašaninom koncepcijom spoljne politike slagao i knez Mihailo, kojim bi se to sredstvima i uz učešće kojih snaga izvela ta borba.

Polazeći od postavke da je Turska slaba, Mihailo se zajedno sa Garašaninom zalagao za vojnu reformu (izvršena 1861), odnosno savez sa balkanskim narodima. U ovom cilju se u razdoblju 1866-1868. godine zaključuju savezi sa bugarskim revolucionarnim pokretom, sa Crnom Gorom, stvara prijateljstvo sa Rumunijom i razgovara se sa Štrosmajerom. Po planu rat bi tekao kao kombinacija rata Srbije protiv Turske uz ustanke balkanskih naroda. Utisku da je rat na pomolu dosta su kumovali evropski događaji. Italija i Pruska su na pragu ujedinjenja. Nemoćna Austrija je primorana da Madjarima dâ poseban status preko Austro-Ugarske nagodbe 1867. godine. Svi su izgledi bili da je rat na pomolu, ali do rata nije došlo.

"Nema sumnje da je ova politika značila korak dalje u borbi Srbije da izgradi svoju nezavisnost. Mihailova naširoko zasnovana srpska, jugoslovenska i balkanska politika stvorila je doista bila od Srbije središte oko koga su se okupljali ne samo Srbi i Jugosloveni već i svi balkanski narodi... Mada ova spremanja nisu dovela do rata balkanskih naroda protiv Turske, ideja balkanske uzajamnosti hvata u ovo

doba toliko korena u Srbiji da će je u buduće zastupati svi njeni napredni pokreti i ljudi do naših dana".¹³⁾

Ako veliko spremanje i nije dovelo do rata može se reći da je pozitivna strana kampanje što su je inicirale velike sile iseljenje Turaka iz gradova 1867. godine, što je ipak utiralo put Srbiji ka osamostaljivanju unutrašnje politike. Mihailova politika oklevanja ipak ga je koštala glave. Naime, nezadovoljna Ujedinjena omladina srpska likvidirala ga je u Košutnjaku 1868. godine. Da ipak ideja nije bila mrtvo slobo na papiru pokazaće događaji iz 1875. godine i srpsko-turski ratovi 1876-1878. godine.

2. Kulturno-prosvetne prilike

Nesumnjivo je da su burni događaji u Srbiji od početka 19. veka do 1870. godine uticali da društveni i ekonomski položaj srpskog naroda bude znatno povoljniji, čime se stvaraju određeni uslovi i za osetan napredak na kulturnom polju.

Za dalji razvoj srpske kulture i prosvete značajno je bilo oslobodjenje srpskog naroda od Turaka i stvaranje napredne nacionalne države. Međutim, slabo naseljena, sa isključivo seoskim stanovništvom i patrijarhalnim životom, iscrpljena borbama sa Turcima, Srbija nije mogla da postigne značajnije uspehe na kulturnom polju. Ipak, određeni pomaci učinjeni su zahvaljujući zalaganju učenih ljudi u Srbiji i van nje.

Sve do pojave Dositeja Obradovića¹⁴⁾ srpska kultura nije imala kulturnu ličnost evropskih razmera. Zato se smatra da je on centralna ličnost svoga vremena, pisac čija dela imaju ne samo istorijsku, već i kulturnu vrednost.

Delovanje Dositeja Obradovića dolazi u vreme prosvetljenog apsolutizma Marije Terezije (1740-1780) i Josipa II (1781-1790), odnosno kada se stvaraju povoljniji uslovi za prosvetu Srba u austrougarskoj carevini. Kao predstavnik mlade buržoazije i prosvetiteljskog pokreta, on ustaje protiv zaostalosti naroda, neznanja i njegovih zabluda i zahteva širenje prosvete i knjige, pre svega, na narodnom jeziku. O tome dr Borivoj Samolovčev, navodeći i Dositejeve misli kaže:

"... Prosvetiteljska i pedagoška misao Dositeja Obradovića, i pored mnogostranosti njegova životnog djela, izrazito je u intelektualnoj sferi. U znanju (nauci) vidi polugu života i zato ga stavlja u službu čovjeka. Po njemu, 'svaka nauka, znanje i vrednost ceni se i pohvaljuje po meri polze i dobra koje se ljudima čini'. U znanju je sadržana i moralna komponenta čovjekova života, jer 'moralni život človeka prostire se na neki način donde dokle njegova znanja dosežu'. Neznanje je, međjutim, sinonim praznoverja, jer 'koliko je više jedan človek nerazumniji, nesmisleniji i gluplji, toliko je sujeverniji. Veruje siroma bedak i šta zna i šta ne zna, i šta je čuo, i koliko mu je jedna stvar

plašljivija i užasnija, toliko je više i silnije veruje'...¹⁵⁾
Za sve to Dositej krivi ne samo neznanje već i "nedostatočno vaspitanije". Čoveku se od detinjstva govori "za vampire i veštice, za čini i obajanija, za strašilištva i prividjenja. Da nam ništa drugo barem ne kazuje nego za Ezopove fabule, hiljadu bi krat za naš um i srce bolje bilo".¹⁶⁾

Nesumljivo je da je Dositej kao izraziti prosvetitelj, visoko cenio ulogu vaspitanja i knjige: vaspitanje kao faktor formiranja ličnosti, a knjigu kao sredstvo prosvetavanja. Evo šta o tome kažu Jovan Skerlić i Prvoš Slankamenac, takodje navodeći Dositejeve misli:

"... Ceo život mu je protekao u radu na knjizi i brizi za knjigom. Knjiga je praktično sredstvo narodnog obrazovanja kojim se izvodi narod iz mraka, potpunog varvarstva, krajnjeg neznanja i divljaštva. 'Bolje je mnogo jednu pametnu poleznu knjigu s kolikim mu drago troškom dati da se na naš jezik prevede i naštaampa, nego dvanaest zvonara zazidati i u sve nji velika zvona proizvešati'. Zbog toga se zalaže i traži: 'Knjige, braćo moja, knjige, a ne zvona i praporce! Knjige, predragi i neprocenjeni nebeski dar, prosvešteni umova ponosite kćeri'".¹⁷⁾

Prema tome, knjiga je za Dositeja simbol prosvetćenosti, a pedagoška misao mu je duboko demokratska. On ne govori samo o vaspitanju muške dece, već i ženske, iako patrijarhalni odnosi u ondašnjoj Srbiji to nisu dozvoljavali.

Ženu treba prosvjećivati kako bi postala dobra supruga i mogla, više no iko, raditi na opštem prosvjećivanju širokih masa.

Dositejevo književno delo ima ogroman značaj za prosvetu i kulturu ne samo Srbije, već i ostalih jugoslovenskih naroda, a prosvetiteljska misao uticala je i na nosioce radničkog pokreta u Srbiji, u drugoj polovini 19. veka.

Period od 1800. do 1870, u okviru buržoasko-klasne diferencijacije, doveo je do slabljenja feudalnih društveno-ekonomskih odnosa i stvaranja osnove kapitalističke privrede.

U Srbiji je taj proces diferencijacije tekao mnogo sporije, jer su i društveno-ekonomski i politički uslovi bili najteži. Naime, sa oslobodjenjem Srbije od 1804. do 1813. koji je u isto vreme bio i ekonomski i kulturni pokret, dolazi do brže i šire unutrašnje diferencijacije i stvaranja robnonovčane privrede, pa su se javile i nove političke i kulturne težnje.¹⁸⁾ Osnivaju se osnovne škole u većim mestima, a u Beogradu se otvara Velika škola (1808) i Bogoslovija (1810). Međutim, kada je Srbija 1815. dobila autonomiju, kulturni i duhovni život kao da se ugasio. O tome Tihomir R. Djordjević, navodeći i misli Vuka Karadžića, kaže:

"... Za turske vladavine škole su u Srbiji bile vrlo retke. 'Ni u sto sela nema svuda jedne škole', veli Vuk S. Karadžić. Zbog toga je pismenost u Srbiji bila gotovo ugašena. Prvi ustanak zatekao ju je u pogledu pismenosti u stra-

šnom stanju. Sem sveštenih lica, koja takodje nisu bila pismena, niko skoro nije znao ni čitati ni pisati. Sve građanske i vojne vlasti bile su nepismene".²⁰⁾ Ovakvom stanju prosvete doprineo je i knez Miloš, jer je i sam bio nepismen, a pored toga i vrlo nepoverljiv prema obrazovanim ljudima.

"Ako je gde u kojoj nahiji bila koja škola, nju su izdržavali djački roditelji iz mesta. U nju su dovodili svoju decu i ljudi iz okoline i plaćali mesečno učitelju ili madjistratu, kako ga zove Vuk, da ih uči".²¹⁾

No, ukoliko su za mušku decu i postojale prilike za opismenjavanjem, "za školovanje ženske dece nije se osećala potreba. Otuda je i po varošima retko koja žena znala čitati i pisati, po selima nijedna. U patriotskom apelu od 3. avgusta 1821. godine D. Davidović naglašava potrebu za 'škole za ženski pol' i predlaže da takvu školu osnuje u svom domu, gde bi se učili ženski poslovi: kuvanje, šivenje, vez, pletenje i drugo, čemu bi žensku decu učila njegova žena, a čitanju i pisanju njegove svastike 'i to bez svake plaće i nagrade, no samo iz čistoga srca i privlačnosti k rodu svome'".²²⁾ Ovakvi i slični pokušaji bili su bez rezultata, iako za ono vreme predstavljaju naprednu socijalnu i pedagošku misao.

Na osnovu studije Jovana Hadži Vasiljevića²³⁾ možemo se upoznati sa školskim prilikama u periodu od 1830. do 1860. na prostorima današnje Južne Srbije, tj. kako se

razvijala srpska škola i kako je dolazilo do sukoba i prevlasti između srpske i bugarske škole.

No, na tim prostorima pismenost kao kulturna tekovina negovala se od najstarijih vremena, još u srpskoj srednjovekovnoj državi, uglavnom u redovima vlastele i kod sveštenstva, u manastirima i crkvama. ²⁴⁾ U periodu turske vladavine, kada su crkve i manastiri opusteli, kulturna strujanja u Srbiji su usporena, a nešto malo prosvećivanja svelo se na manastirski sistem nastave, u kojoj su učitelji bili kaludjeri i sveštenici, a učilo se: crkveno pevanje, vrlo malo pisanje, još manje računanje i nešto crkvenoga reda.

Promene u Srbiji koje su nastale posle prvog i drugog ustanka, izvršile su određeni uticaj i na prostor Južne Srbije, ne samo preko učitelja iz Srbije, nego i putem srpskih knjiga i svetovne nastave, što je u uslovima grčkih, bugarskih i turskih uticaja i pritisaka bilo teško ostvarljivo.

Tako je Spiridon Jovanović bio prvi učitelj "koji je u Nišu predavao po želji vladike ove predmete: bukvar, časlovac, psaltir a po želji niških gradjana tajno i srpsku gramatiku, istoriju i druga svetovna znanja". ²⁵⁾ Ovakvi slučajevi bili su u početku usamljeni, a kasnije su prerasli u potrebu za otvaranjem škola sa srpskom nastavom, potisnuvši time i grčku školu i škole manastirskog sistema, iako se ove pominju još izvesno vreme. ²⁶⁾

Grčke vladike i zvanična turska vlast sprečavali su osamostaljivanje srpske škole. Turska vlast je tolerisala srpsku školu ukoliko u vaspitanju mladih nije videla opasnost po svoje interese, odnosno nije osetila da ona jača srpsku nacionalnu svest. Zato je često zabranjivala unošenje srpskih knjiga, nerado gledala na učitelje iz Srbije, često ih pozivala na odgovornost i pretila onima koji su na bilo koji način govorili o Srbiji.

Posebnu opasnost za srpske škole predstavljala je bugarska egzarhijska crkva koja je, nastojeći da namegne svoj uticaj, pokušala da otvara bugarske škole, što joj, razume se, nije uspevalo.

Crkveno-školske opštine, u kojima su glavnu reč vodile vladike i srpski narodni učitelji, odigrale su značajnu ulogu pri otvaranju i u radu osnovnih škola, kao i u odbrani od raznih stranih pritisaka. One su raspolagale velikim novčanim sredstvima kojima su, uz odobrenje turske vlasti, mogle podizati crkve i škole i plaćati učitelje i sveštenike. Ovome je značajno doprineo i Odbor za prosvetovanje naroda u novooslobodjenim krajevima Srbije, formiran 1868/69. godine, sa predsednikom Nićiforom Dučićem i članovima: Pantom Srećkovićem, Milošem Milojevićem i Stojanom Novakovićem. Odbor je imao zadatak "da radi na otvaranju srpskih škola izvan granica kneževine Srbije; da pronalazi učitelje za škole i da se brine o njihovim platama; da

snabdeva škole udžbenicima; i da brine o pripremanju kadrova za rad u tim krajevima".²⁷⁾

Bez obzira što je Srbija prolazila kroz dinastijske i političke krize, njena prosveta i kultura stalno su za vreme ustavobraniteljskog režima (1838-1858), i kasnije za vreme Namesništva (1868-1872). Sredinom 19. veka Srbija je imala 334 osnovne škole za oko 10.000 učenika, preko dve stotine fakultetski obrazovanih ljudi, školovanih u beogradskom Liceju. Jedan od srpskih pisaca toga doba, dr Danilo Medaković, 1852. godine, u svojoj "Povjasnici srpskog naroda", ovako iznosi prosvetni i kulturni napredak Srbije:

"... Ima nekoliko godina kako je književni rad Srba u Austriji malaksao. Međutim, on se u knjaževstvu srbskom, gde su Turci pre trideset i nekoliko godina besnili, tako krasno razvijati počeo, da se najlepšim plodovima nadati smemo. Uspehi su do sada već veliki učinjeni i sada se mnogo veći čine nego što se čine kod Srba u Austriji".²⁸⁾

I u krajevima pod austrougarskom vladavinom odvijaju se značajni društveni procesi koji pokreću Srbe na nacionalnu, političku i kulturnu emancipaciju. U takvim socijalnim i ekonomski prokilama prošloga veka, javlja se Ilirski pokret²⁹⁾ u Hrvatskoj, koji od početka ima jugoslovensko obeležje.

U periodu 1800 - 1870. čine se značajni pokušaji na prosvetnom i kulturnom polju, pre svega, otvaranje naro-

dnih škola kao značajnih ustanova za prosvjećivanje naroda, a zatim i mnogih ustanova za obrazovanje odraslih.

O jednoj od takvih ustanova, kao što je Učeno društvo, javila se ideja još početkom 19. veka u okviru "Karlovačkog kruga" u Sremskim Karlovcima. Nešto kasnije, Vuk Karadžić³⁰⁾ predlaže da se održi sastanak učenih Srba na kome će se rešiti pitanje književnog jezika i pravopisa.³¹⁾

Prvo organizovano književno i prosvetno društvo bilo je Matica srpska koja se javila 1826. u Pešti, i ubrzo postala značajna prosvetna i kulturna ustanova Srba u Austro-Ugarskoj.

Srpski rodoljubi, između kojih i Jovan Hadžić, osnovali su Maticu srpsku da bi ostvarili "...rasprostranjenije knjižestva i prosvetštenije naroda srpskog..."³²⁾ Razume se da je rad na prosvjećivanju naroda, štampanju knjiga na narodnom jeziku i negovanju književnosti doprineo da Matica srpska postane centar književne i naučne delatnosti u Srbiji i da to u velikoj meri ostane sve do današnjeg dana. Ona 1847. godine osniva javnu biblioteku³³⁾ koja, oslonjena na ediciju "Knjige za narod", obavlja nezamenljivu ulogu u prosvjećivanju naroda. Posle smirivanja revolucionarnih događaja (1848), klima u Pešti nije više bila povoljna za njenu delatnost, Novi Sad je, međjutim, sve više postajao kulturni i politički centar Srba, što je i dovelo do toga da se Matica preseli 1864. godine. U Novom Sadu ona postaje kulturno uporište

Ujedinjene srpske omladine, pod čijim uticajem pokreće ediciju "Knjige za narod", 1885, čiji je cilj podizanje kulturnog nivoa širokih narodnih slojeva, u prvom redu zemljoradničkog staleža.

"Edicija 'knjige za narod' bila je namenjena svim staležima i obradivala je vrlo različitu problematiku - od odgoja djece i omladine, čuvanja zdravlja i prve pomoći do gajenja stoke, svilene bube, kalemljenja voća, gnojenja zemljišta i sl".³⁴⁾

Pored Matice srpske, u Srbiji je bilo nekoliko pokušaja da se osnuju i druga "učena" društva. Tako je 1841. u Beogradu osnovano Društvo srbske slovesnosti sa ciljem da širi nauku na srpskom jeziku, utvrđuje pravopis i osniva biblioteke. Između ostalog pokrenut je i Glasnik Društva srbske slovesnosti, 1847. godine.

Medjutim, za kulturnu emancipaciju srpskog naroda sve do sedamdesetih godina 19. veka značajnu ulogu činile su i knjige na srpskom jeziku koje su se štampale u štampariji peštanskog univerziteta u Budimu ili Teodosijevoj štampariji u Mlecima.³⁵⁾ Svakako da je nedostatak štamparija na našem tlu umnogome otežavao i usporavao zahuktali pokret narodnog prosvetavanja i kulture uopšte. U tesnoj vezi sa štamparijama su knjižare i čitalačka publika. Prva knjižara "Prenumeracija", osnovana je 1810. u Karlovcu u oblasti srpskog jezika. Već dvadesetih godina 19. veka javljaju se "knjigoprodavci", knjižari, a tridesetih ima ih u Novom Sadu,

Beogradu, Zemunu od kojih su neki i izdavači. I dok je u celom 18. veku odštampano oko 200 srpskih knjiga, dotle je samo od početka do sredine 19. veka iz štampe izašlo preko 1400 publikacija.

Ništa bolje nije bilo ni sa redovnim godišnjim publikacijama. Tek 1813. godine Dimitrije Davidović pokreće u Beču Novine serbske, koje su izlazile sve do 1882. sa promenljivim tiražom. Naime, već 1815. Srbija dobija autonomiju, a kulturni i duhovni život, iako skroman, potpuno se gasi. Jedini srpski list Novine serbske dolazio je u Srbiju u svega pet primeraka. Ovome je, kao što je poznato, dosta doprineo i knez Miloš koji, i sam nepismen, nije mnogo cenio prosvetu. Tek 1834. godine Srbi su "s visočajšim dozvoljenjem pravitelstva" u Beogradu, pokrenuli list Novine srbske, koje najpre izlaze u Kragujevcu (1834. i 1835), a zatim u Beogradu. U periodu od 1830. do 1850. godine u Srbiji su izlazili sledeći listovi: Serbskij narodnij list (1835, 1837-1848, prilog 1) i Serbske narodne novine (1838-1848) u kojima se pažnja obraćala književnosti, kao i listovi u kojima je bilo više pouka i zabava: Magazin za hudožestvo i modu (1838-1839), Peštansko-budimskij skoroteča (1842-1844), Serbskij ulak (1843-1844) i Novine čitališta beogradskog (1847-1848). Nije teško zaključiti da je ovakav razvoj srpskih listova došao u vreme Ustavobranitelja (1838-1858), kojim su stvorene i političke, i ekonomske pretpostavke za brži

prosvetni i kulturni rad.

Za kulturnu emancipaciju srpskog naroda značajna je pojava prvog naučnog i književnog časopisa Serbskij ljetopis (prilog 2), koji je počeo da se izdaje 1825. u Pešti, a od 1826. prelazi pod patronat Matice srpske i ostaje sve do danas.³⁶⁾

Do pedesetih godina 19. veka izdaje se veći broj almanaha, koji su rado čitani. Tako D. Davidović izdaje Zabavnik, koji je od 1815. do 1821. izlazio u Beču, a od 1833. do 1936. u Beogradu.³⁷⁾ Vuk Karadžić uredjuje Danicu, od 1826-1829, i 1834. Srpska pčela se izdaje u periodu 1830-1841. u redakciji Pavla Stamatovića, a Uranija, Golubica i Bačka vila izlazili su na našem tlu u vremenu od 1837. do 1845. godine.

Pojava štamparija i knjižara, knjiga, časopisa i listova, podstakla je široku akciju na otvaranju javnih biblioteka i čitaonica, kao ustanova za prosvetljavanje naroda. Tako se, 1832. godine, osniva Narodna biblioteka³⁸⁾ u Beogradu dok se za vreme ustavobraniteljske vlade javljaju:³⁹⁾ U Beogradu, Biblioteka Društva srbske slovesnosti (1841) i Biblioteka Serbskog liceuma (1844), zatim čitaonice u Beogradu (1846), Negotinu (1846), i mnogim drugim mestima.

Poseban značaj za kulturu srpskog naroda ina i pojava prve javne čitaonice, koja je svečano otvorena 24. februara 1846. godine, pod nazivom Čitalište beogradsko. Uz

veliki broj knjiga koje je posedovala, čitaonica je pokrenula svoje prve nedeljne novine, Novine čitališta beogradskog. Čitalište se zalagalo za osnivanje pozorišta, imalo svoj Muzej sa numizmatičkom zbirkom i Galeriju slika. U okviru svoje delatnosti, Čitalište je organizovalo predavanja, zabave, učenje nemačkog jezika tako da je u pravom smislu bilo centar narodnog prosvetavanja, kulturnih zbivanja i informisanja. 40)

Sigurno je da po ugledu na Čitalište beogradske niče veliki broj čitaonica, 41) koje postaju svojevrsni kulturni centri i institucije za narodno prosvetavanje.

Posle Ustavobranitelja na vlast u Srbiji ponovo dolazi Miloš Obrenović sa svojim poznatim despotizmom i sa nedovoljnim razumevanjem za prosvetne i kulturne potrebe svoga naroda. Na sreću, on ne vlada dugo, te se u periodu Namesništva (1868-1872) nastavlja prosvetni polet započet u vreme Ustavobranitelja. Razume se da značajno mesto pripada tadašnjem ministru prosvete i crkvenih dela Dimitriju Matiću.

Okružnicom broj 4926 od 7. decembra 1868. 42)

D. Matić "preporučuje svim okružnim načelstvima da osnivaju čitaonice '... gde god je to moguće, ali to bi bilo moguće onde gde ima škola', i istovremeno odredjuje i prosvetno-odgojnu funkciju tih ustanova. Po njemu, '... knjige pak za čitanje mogu se preporučiti ponajpre one, koje imaju za cilj da šire i tvrde hrišćanski moral u narodu, da snaže rodo-

ljublje, da upoznaju s pojmovima najprečima narodu u životu i za život (podvukao B.S.), a tako isto i listovi. Osobito valja gledati da se što više pribavi pravih znanja od najbliže praktične potrebe". (podvukao B.S.)⁴³⁾

Da raspis D. Matića nije ostao bez rezultata, pokazuju podaci da se u 1868. i 1869. godini otvara tridesetak narodnih čitaonica.⁴⁴⁾

Čitaonice i biblioteke imale su ogroman društveni značaj jer su bile najvažnije kulturno-prosvetne ustanove u Srbiji, čiji je zadatak bio da šire prosvetu i pismenost u srpskom narodu.

Od dobijanja autonomije do sedamdesetih godina 19. veka, kod Srba stalno napreduje i pozorišna umetnost. Istina, pozorišnih predstava bilo je još u 18. veku, ali se značajni koraci čine tek početkom 19. veka, kada djaci prikazuju pobožne komade kao što su: "Hristov grob", "Rođenje i gonjenje Mojseja", "Žertva Avramova" i druge.

Već 1813. godine počinje prikazivanje diletantskih predstava na improvizovanim pozornicama. Veliki uspeh postigao je Joakin Vujić 1835. i 1836. godine, kada je igrao svoje komade u svojstvu "direktora knjaževsko-serbskog teatra".⁴⁵⁾

Posle djačkih predstava i diletantskih družina dolaze putujuća pozorišta sa muškim i ženskim članovima. Jedno takvo "leteće pozorišno društvo", davalo je 1838. godine predstave u Novom Sadu, Zemunu i Pančevu i to na naro-

dnom jeziku. Do sredine 19. veka stvorena je pozorišna publika, repertoar i srpsko glumište, što je bio samo korak do stalnih narodnih pozorišta.⁴⁶⁾ (prilog 3)

Narodne škole, kao najvažnije institucije prosvetavanja širokih narodnih slojeva, značile su mnogo za srpski narod sredinom 19. veka. Delatnost škola zavisila je, pre svega, od društveno-ekonomskih prilika, kao i od obrazovanih ljudi koji su bili nosioci prosvetnog i kulturnog preporoda ondašnje Srbije. Prema tome, s obzirom na prosvetne prilike toga perioda, prirodno je da su narodne škole bile malobrojne, delom i zbog nedostatka učiteljskog kadra, koji nije mogao da se, u dovoljnoj meri, obrazuje u Srbiji.

Zanimljivo je istaći da se u ovom periodu u Srbiji javlja nova vrsta škole, tzv. povtorne škole (nedeljne škole), koje su u uslovima, još uvek nerazvijenog školskog sistema predstavljale značajnu novinu. Ove škole masovno se otvaraju tek krajem sedamdesetih godina, zahvaljujući ministru prosvete i crkvenih dela D. Matiću, koji aktom broj 4868 od 4. decembra 1868. godine upućuje podrinsko, užičko, čačansko i kruševačko načelstvo u osnivanju tih škola.⁴⁷⁾ Škole se, prema naredbi, organizuju kao zimske, za one koji "žive od zemljodela" i godišnje, za one po gradovima.⁴⁸⁾ Pored nedeljnih škola, u ovom periodu osnivaju se i devojačke škole, pre svega, pod uticajem Dositejevih ideja, a zatim i prosvetiteljskog rada Savke Subotić.⁴⁹⁾

Za period od 1800. do 1870. godine karakteristična je i pojava prosvetnih društava, koja su imala zapaženu ulogu u prosvjećivanju naroda i medju kojima treba pomenuti: Društvo srbske slovesnosti 1842. u Beogradu,⁵⁰⁾ Družinu mladeži srpske 1847.⁵¹⁾ i Ujedinjenu omladinu srpsku u Novom Sadu.

Koliko su prosvetna društva vršila uticaj na prosvjećivanje naroda, pokazuje i prosvetno društvo Ujedinjena omladina srpska, u čijem programu je, pored revolucionarno-demokratskog raspoloženja, bio i "čitav pokret za sistematsko osnivanje čitaonica, za održavanje javnih predavanja i priredjivanje sijela, narodnih zabava, besjeda i dr."⁵²⁾

Iz svega ovoga vidi se da je ovaj period (1800-1870) srpskog naroda obeležavaju mnogi burni događaji, počev od revolucije i dobijanja autonomije, do izgradnje moderne države, zatim nacionalno budjenje intelektualaca i prosvetna i kulturna emancipacija širokih narodnih masa. Iako sa prekidima u društvenom i kulturno-prosvetnom razvoju, u ovom periodu učinjeno je mnogo toga što je ostavilo tragove na politički život, prosvetu i kulturu Srbije.

III PERIOD OD 1870. DO 1900. GODINE

1. Socijalno-ekonomske i kulturne prilike u Srbiji od 1870. do 1900. godine

1.1. Socijalno-ekonomske prilike

Godina 1870. predstavlja značajnu prekretnicu u istoriji Evrope i Srbije. Njome se završila epoha ratova između Francuske i Nemačke, došlo je do ujedinjenja Nemačke i Italije, a u isto vreme nagli razvoj kapitalizma u Evropi doveo je do formiranja velikih imperijalističkih sila, koje pokazuju sve veće pretenzije za osvajanje novih teritorija u potrazi za sirovinama i plasmanom robe. Nasuprot ovakvom snažnom razvoju Evrope, kada se sa manufakturne proizvodnje prelazi na mašinsku industriju, javlja se i jača radnička klasa i zaoštrava klasna borba. Događaji sa Pariskom komunom 1870. bili su prvi znak tih velikih suprotnosti i dru-

štvenih kriza u svetu. U okviru svih tih velikih preokreta posle 1870. značajno mesto pripalo je i borbi srpskog naroda za nezavisnost.

Period između 1870. i 1900. godine značajan je po mnogim događajima. Naime, u tom periodu dolazi do konačnog oslobodjenja Srbije od Turaka, "javlja se snažna socijalistička misao i prvi organizirani radnički pokret". Srpski proletarijat, iako malobrojan, postaje značajna društvena snaga i politički faktor, koji u društveno-politički život unosi socijalističke ideje. Ovome je, svakako, najviše doprineo Svetozar Marković koji se, sedamdesetih godina, u okviru međunarodnog radničkog pokreta i njegovih pojedinih struja, idejno oslanja na nove društvene snage u Evropi.⁵³⁾

Posle ubistva kneza Mihaila, na presto Srbije, uz učešće vojske, dolazi Milan Obrenović. Budući da je maloletan, vlast privremeno uzima namesnička vlada, na koju se, zbog ogromnog nezadovoljstva unutrašnjom politikom, sa svih strana vrši pritisak da pristupi reformama. Ovo je period kada se u Srbiji diferenciraju različiti pokreti: "konzervativno-buržoaski, koji je težio stvaranju što jače vladalačke moći a što većem ograničavanju narodnih sloboda. Liberalno-buržoaski, sastavljen od ljudi i stranaka koji su sledili idejama i načelima Revolucije 1848 i propovedali izgradnju jedne liberalno-buržoaske, ustavne i parlamentarne monarhije. Za ovakvu Srbiju borili su se tada liberali, a čocnije

ljudi iz Radikalne stranke... U znaku tih velikih ideoloških i društveno-političkih obračunavanja bila je vlada Prvog namesništva u Srbiji od 1868-1873."⁵⁴⁾

Po dolasku na vlast, a pod pritiskom narodnih masa, namesnički režim odobrava donošenje novog Ustava 1869. kojim se želi da otupi oštrica političke borbe, izlazeći u susret jednom delu zahteva o zavodjenju liberalnih i demokratskih sloboda u Srbiji.

Medjutim, Ustav od 1869.⁵⁵⁾ nije ispunio očekivanja naprednih krugova u Srbiji, ali kad se uporedi sa Ustavom od 1838. to je bio veliki korak napred. Umesto da ga odobri turska vlada, njega je izglasala Narodna skupština i sama sebi propisala unutrašnje uredjenje.

Narodne mase težile su da pod svoju kontrolu stavе državne poslove preko ustanova liberalno-buržoaskog tipa Evrope, a vladalačka vlast izgradjivala se i oslanjala na konzervativnu buržoaziju, činovnički aparat i vojsku. Ustav je bio neka vrsta kompromisa između demokratskih težnji narodnih masa i apsolutističkih težnji vladavaca. Zato njime nisu bili zadovoljni ni konzervativni krugovi oko dvora, jer im je izgledao suviše napredan, ni gradjanska liberalna le- vica, jer im je bio suviše reakcionaran.⁵⁶⁾

U vreme namesničkog režima, društveni život u Srbiji dobija novo obeležje, jer se Narodna skupština, istina uz ograničenja, razvija u značajan politički činilac u zemlji.

Od tog vremena javlja se pravi partijsko-politički život. Do Namesništva narod se delio prema dinastičkim simpatijama, a nešto kasnije javljaju se dve političke grupe, konzervativna i liberalna. Politička borba započeta u vreme Namesništva, nastavljena je i posle proglašenja kneza Milana za punoletnog 1872. godine. Knez Milan kao mlad, bez ugleda u zemlji i na strani, nije mogao da se odupre narodnom raspoloženju za demokratizacijom života. Zbog toga nijedna konzervativna vlada nije mogla duže da se održi.

Ratovi za oslobodjenje od Turaka (1875-1878) i Berlinski kongres 1878. označili su presudan trenutak u istoriji srpskog naroda. Od tada počinje intenzivnije izgradjivanje kapitalističkih društvenih odnosa i stvara se moderna država sa parlamentarnom monarhijom, dobija nezavisnost i ujedinjuju preostali delovi Srbije pod turskom vlašću.

Mirom u Berlinu Srbija je postala nezavisna država i pripojila sebi četiri okruga sa gradovima Nišom, Pirotom, Leskovcem i Vranjem, što će biti od velikog značaja za njen međunarodni položaj. Značaj Srbije posebno je porastao izgradnjom železničke pruge 1884. preko koje je Srednja Evropa dobila vezu sa Balkanom i Bliskim istokom.

Posle oslobođenja od Turaka, Srbija je potpala pod drugi, još snažniji ekonomski i politički uticaj Austro-Ugarske, pre svega, zbog geografskog i stratejskog položaja, a onda i zbog saobraćajnih veza i sirovinske baze na ovom

prostoru. Sve ovo, kao i izgradnja železničke pruge, utiće da se Srbija potpunije uključila u međunarodnu trgovinu, da se u njoj brže razvija kapitalistička privreda, ali i da se pojavi proces klasnog raslojavanja. Seljaci dolaze u krizu zbog niskih cena poljoprivrednih proizvoda, a razvoj industrije, potpomognut stranim kapitalom, sve više jača gradove, pa se prirodno javlja i radnička klasa. "Najveće industrijsko preduzeće - fabrika oružja u Kragujevcu imala je 1870. oko 600 radnika", ⁵⁷⁾ što ukazuje da će Srbija, pored seljaštva i građanstva, dobiti novog društvenog činioca, koji će u 20. veku u društvenom i političkom životu imati sve više uticaja.

Proces izgradjivanja građanskog društva u Srbiji tekao je uporedo sa raspadanjem prirodne privrede i seljačkog patrijarhalnog društva. Ukoliko su se više razvijali kapitalistički odnosi, utoliko je brže dolazilo do raspadanja sela, tim pre što razvitak kapitalizma nije bio praćen podizanjem industrije, već porastom trgovine, zelenaštva i drugim vrstama akumulacije kapitala, uglavnom na račun sela. Porezi i nameti još više su pooštravali ekonomsku krizu, koja je uz cepanje poseda i niske cene poljoprivrednih proizvoda bila glavni uzrok ekonomskog propadanja sela u Srbiji. ⁵⁸⁾

Kada je umesto prirodne preovladala novčana privreda, kapitalizam je, ma koliko on još bio mlad i nerazvijen u Srbiji, počeo da vrši svoj uticaj i na selu. Pri-

vreda na selu bila je nerazvijena i zaostala, cene poljoprivrednih proizvoda veoma niske, a potreba za industrijskom robom i novcem sve veća.

To je dovelo do sve većeg osiromašivanja seljaka, koji su, hteli-nehteli, morali da se zadužuju po visokim kamatnim stopama, što je seljake dovodilo, zbog neizmirenih dugova, do potpunog propadanja. Istina, bilo je pokušaja da se vraćanje dugova reguliše zakonom, ali to nije dalo rezultata. U zavisnosti od toga kojim tempom se kapitalizam razvijao, i selo u Srbiji je više siromašilo.

Ovakvo stanje delimično se menja kada umesto nepismenih i neobrazovanih dolaze školovani ljudi, koji stvaraju novu vladajuću klasu. Medjutim, ovo će dovesti do toga da narod izgubi svaki kontakt sa vlašću, jer "ona postaje sve birokratskija, centralističkija, koči samoupravni život; u ovo doba seljak u Srbiji brani poslednje ostatke samouprava u svom selu od pritiska policijske države i njenog aparata. Sve će ovo vrlo moćno uticati sedamdesetih i osamdesetih godina XIX veka i na porast opozicionog raspoloženja seljaštva protiv države kakva se izgrađuje i po Ustavu 1869".⁵⁹⁾

Medjutim, još uvek slaga opozicija i inteligencija sve više kritikuju gradjansko društvo, režim i birokratiju i iznose svoje predloge za reforme. Do pojave radikalnog pokreta, prve političke organizacije, narodne mase nisu mogle organizovano da vode političku borbu, delimično i zbog svoje slabosti, ali i zbog veoma jakog državnog aparata koji je

nastojao da ugući svaki demokratski pokret.

U svojoj borbi protiv režima kralja Milana, Radikalna stranka je tražila jačanje parlamentarnih ustanova i ograničavanje kraljeve samovolje. I umesto da je došlo do izvesnih pomaka u demokratizaciji života, kralj je jačao državnu i političku vlast, što je dovelo do sukoba između vlade i naroda u tzv. Timočkoj buni 1883. koja je bila u krvi ugušena. Tek je poraz Srbije u ratu sa Bugarskom 1885. uzdrmao položaj kralja, i uz već postojeće suprotnosti došlo je do izrade novog Ustava 1888. godine.

"Ustavom od 1888 Srbija postaje građanska, ustavna i parlamentarna monarhija. Članovima 6-31 ovog Ustava zajemčena su veća građanska prava nego u Ustavu 1869. Lična sloboda građana je više osigurana, ukinuta je smrtna kazna za političke krivce, osigurana je sloboda svesti, zbora, dogovora i štampe. Vladalac ne može, kao po Ustavu od 1869, ni pod kojim uslovima ukinuti ustavna prava građana. Osigurana je sudska nezavisnost, ukinuti preki sudovi, građanima je dato pravo da mogu činovnika tužiti sudu i pooštrene su odredbe o ministarskoj odgovornosti".⁶⁰⁾

No, bez obzira na političke potrese u Srbiji izazvane krizama, skandalima i zaverama, koje će dovesti i do ubistva kralja Aleksandra Obrenovića (1903), interesovanje stranog kapitala za ulaganja u Srbiji i iskorišćavanje njenih prirodnih bogatstava se pojačava. Interesantno je istaći

da se težište, umesto trgovine i zanatstva, sve više prenosi na industriju u okviru koje se javlja industrijsko radništvo.

Počeci radničkog pokreta rezultat su razvoja kapitalističke privrede i proletarijata, a prve socijalističke ideje i socijalističkog pokreta javljaju se u člancima Svetozara Markovića i Živojina Žujovića.

Nesumnjivo je da su nosioci socijalističkih ideja bili intelektualci, čija je delatnost sadržala i izdavanje prvog socijalističkog lista u Srbiji. List Radenik (1871-1872) objavljuje prvi socijalistički program, a u delu Srbija na Istoku, Marković kritikuje vladajući sistem i druge pojave u društveno-političkom i kulturnom razvitku Srbije.

"Svojim idejama i aktivnošću Svetozar Marković je izvršio presudan uticaj na napredne društvene snage, pre svega na omladinu svoga vremena, ali i na ceo politički život u Srbiji. Organizovao je radnike i zanatlije, pokretao listove, napisao mnoštvo članaka, objavljivao političke studije i okupljao omladinu, nadahnjujući je socijalističkim i slobodarskim shvatanjima. Njegove ideje i politička borba duboko su ustalasali i seljačke mase Srbije, kojima je posebno bila bliska njegova kritika birokratske tiranije i ideja o suverenosti naroda, odnosno samoupravi i samoupravnom uređenju Srbije. Tako je zahtev za samoupravom postao okosnica demokratskog pokreta srpskog naroda protiv apsolutizma".⁶¹⁾

Posle smrti S. Markovića, njegovi sledbenici napuštaju socijalističke ideje i stvaraju Radikalnu stranku, koja će kasnije prerasti u vodeću stranku srpskog naroda. Pod uticajem ovih ideja, u Srbiji se u periodu od 1875. do 1895, osnivaju mnoge zanatsko-radničke organizacije, ne samo političkog već i kulturno-prosvetnog karaktera.

Prodor socijalističkih ideja iz razvijenih zemalja i budjenje klasne svesti, dovode do štrajkačkih borbi: štrajk na izgradnji pruge Beograd-Niš 1882, u niškoj železničkoj radionici 1889, u Paraćinu 1891, u vojnoj šivari u Beogradu 1891, i u drugim razvijenijim mestima Srbije. Veliku ulogu u stvaranju sindikalnih organizacija imao je list Socijal-demokrat, a kada je prestao da izilazi, i bez njegove podrške, stvarane su opšteradničke klasne organizacije, kao što je bilo Radničko društvo u Negotinu (1896). Već 1897. pokrenute su Radničke novine koje će u prvim decenijama 20. veka odigrati značajnu ulogu u afirmisanju radničkog pokreta u Srbiji.

Neosporno je da se radnički pokret u Srbiji u početku javlja kao borba za skraćenje radnog vremena, povećanja nadnica i povoljnijih uslova rada. Prema tome, političkim organizacijama u Srbiji prethodilo je sindikalno organizovanje radništva. Tako se 1901. i 1902, stvaraju prve sindikalne organizacije, a 1903. i Socijalistička partija u Srbiji, čiji će zadatak biti da okuplja radništvo, ujedinjuje i vodi u borbu za ostvarivanje svojih građanskih prava.

1.2. Kulturno-prosvetne prilike

Za Srbiju izmedju 1870. i 1900. može se reći da je izborila punu nezavisnost, da se razvila i politički, i privredno kao građansko društvo, sa unutrašnjim promenama koje su specifične za borbu vladavca i naroda, birokratije i naroda, i uz nastojanje seljačkih narodnih masa da se suprotstave raspadanju patrijarhalnih porodica usled nadiranja kapitalističkih proizvodnih društvenih odnosa. U Srbiji, koja je iscrpljena ratovima za oslobodjenje (1875-1878), zavladao je teška ekonomska kriza, koja je još više produbljena političkim borbama. No, i pored ovih društvenih i političkih kriza, Srbija krajem 19. veka privredno i politički se oporavlja i postaje središte oko kojeg se okupljaju i ostali Srbi.

Ali, pored sve te političke i duhovne krize koja je nastala u srpskom narodu, ipak ima odredjenog napretka. Otvaranjem škola u zemlji i slanjem naprednih omladinaca u inostranstvo, Srbija je krajem 19. veka mnogo uradila na podizanju opšte kulture.

O tome Jovan Skerlić piše: "Pored svih unutrašnjih i spoljašnjih teškoća, Srbija, zato što je bila homogena nacionalna država, stalno se razvijala. Prosvetni napredak naročito je veliki i neprekidan. Od 1855. do 1875. broj osnovnih škola u Srbiji skočio je od 274 na 534. 1874. bilo je 517 osnovnih škola, sa 644 učitelja i 18.135 djaka; 1900.

ima 936 osnovnih škola sa 1.644 učitelja i učiteljica i 102.408 djaka; 1898. bilo je 26 srednjih škola sa 169 nastavnika i nastavnica i 8.377 djaka. 1874. Velika škola imala je, na sva tri fakulteta, 19 nastavnika i 207 djaka, a 1899 - 63 nastavnika i 438 djaka. Naročito od osamdesetih godina sve je veći broj srpskih djaka školovanih na strani, i u velikim centrima evropske kulture. Fakultetski obrazovani ljudi, koji su u Srbiji još četrdesetih godina brojali na desetine, šezdesetih godina na stotine, devedesetih godina broje se na hiljade. Već 1868. godine od 263 srpskohrvatske knjige, koliko ih je izašlo, 47 bilo je štampano u Novom Sadu, 68 u Zagrebu, 126 u Beogradu. Za četiri godine, od 1869. do 1872, izašli su u celoj srpskohrvatskoj književnosti 1.174 knjige i različita spisa, od kojih je u Novom Sadu izišlo 168, u Zagrebu 189, a u Beogradu 568, gotovo koliko u svim mestima skupa".⁶³⁾

Iz ovoga se vidi da je otvaranjem velikog broja škola, od sedamdesetih godina do kraja 19. veka, opšta pismenost široko prihvaćena u narodne mase, što će biti od velikog značaja za kulturnu i političku emancipaciju i ugled ondašnje Srbije. Školovanjem intelektualaca na Velikoj školi (prilog 4) u Beogradu pristiže čitav niz istaknutih naučnih radnika,⁶⁴⁾ koji će udariti temelje proučavanju velikog broja nauka u Srbiji.

Od početka sedamdesetih godina Beograd postepeno prerasta u moderan evropski grad i postaje duhovno srpsko

središte, nasuprot Novom Sadu koji je počeo da gubi hegemoniju srpskog kulturnog i političkog centra. Propadanje srpskog gradjanstva u Vojvodini odrazilo se i na opadanje političkog i kulturnog prestiža Novog Sada. Do sedamdesetih godina svi kulturni pokreti dolazili su od ugarskih Srba u Srbiju, a od pojave pokreta Svetozara Markovića, ideje su se iz Srbije širile i na ostale krajeve.

Za duhovni život srpskog naroda značajno je osnivanje Srpske kraljevske akademije, 1887,⁶⁵⁾ koja će odigrati značajnu ulogu za naučni i kulturni rad Srbije krajem 19. veka i početkom 20. veka. Pored ovoga pažnju zaslužuje i pojava književnih listova, kao Otadžbina, Delo, Srpski pregled i mnogi drugi listovi. Do sedamdesetih godina srpski pisci su većinom iz Ugarske, a od tada ih je sve više iz Srbije.⁶⁶⁾

Značajno mesto u duhovnom usponu srpskog naroda, početkom sedamdesetih godina, pripada i književnim časopisima. Mlada Srbadija (prilog 5), Preodnica (1873), Rad (1874-1875), Straža (1878-1879), Pobratomstvo (1881), Misao (1882), Čas (1885), znatno su doprineli suzbijanju romantizma i unošenju realizma u srpsku književnost. Mlada Srbadija, kao ideološki časopis Ujedinjene omladine srpske, zamenila je Maticu, i najpre izlazila u Novom Sadu, a zatim u Beogradu (1870-1872), da bi, pod pritiskom vlasti, prestala sa radom zbog svoje progresivne i liberalne orijentacije. Godine 1875. pokreće se i časopis Otadžbina, koji je oko sebe okupio prva imena srpske književnosti.

Znatan napredak u pozorišnoj umetnosti, započet još sredinom 19. veka, nastavlja se. Diletantske i putujuće družine samo su uvod u osnivanje stalnih pozorišta, koja se javljaju sedamdesetih godina 19. veka. Za pozorište se zainteresovao i knez Mihailo, čijom zaslugom je u Beogradu podignuta zgrada Narodnog pozorišta, a 30. oktobra 1869. godine svečano je otvoreno Narodno pozorište, koje je postalo jezgro srpske pozorišne umetnosti.

Za kulturnu istoriju srpskog naroda posebno su značajni pedagoški časopisi: Školski list,⁶⁷⁾ Učitelj,⁶⁸⁾ Nova škola,⁶⁹⁾ Carigradski glasnik⁷⁰⁾ i mnogi drugi časopisi.

Jedan od najstarijih časopisa za pedagoška pitanja je Školski list (prilog 6), koji je u "prosvetno-školskoj i pedagoškoj prošlosti vojvodjanskih Srba imao ulogu glasila, kome je cilj bio podizanje stručno-pedagoške kulture srpskog učiteljstva na teritoriji Vojvodine. U njemu je objavljen veći broj originalnih ili prevedenih teorijsko-pedagoških priloga, zatim priloga iz nastavno-školske prakse, istorije škola, zapisa u vezi s pedagoškim i školskim životom, školskih propisa i uredba itd".⁷¹⁾

Poseban značaj za prosvetu i kulturu imao je u Srbiji časopis Učitelj (prilog 7) koji su u Zemunu pokrenuli zemunski učitelji. Cilj časopisa, između ostalog, bio je "da se ostvari i utvrdi organizacija kod celog učiteljstva... da se učiteljski stalež, koliko se god to jednim

listom postići može, materijalno poboljša, i da se škola i učitelji od svega onoga jedared za svagda emancipuju ili oslobode, što god bi im u radnji i napredovanju njihovom na putu stajalo".⁷²⁾

Sedamdesetih godina 19. veka, posle ukidanja časopisa Učitelj, na inicijativu zemunskih učitelja, pokrenut je časopis Nova škola (prilog 8), nezavisan učiteljski list. Časopis je obradivao pitanja materijalnog položaja učitelja, bavio se problemima nastave, a posebno oslobađanjem nastave od teološkog uticaja.

Neosporno je da je časopis Nova škola izvršio pozitivnu društvenu ulogu i u tome je njegov veliki kulturni i pedagoški značaj, ne samo za generacije srpskih učitelja već i za srpski narod.

Pojava Carigradskog glasnika (prilog 9) dolazi u vreme duboke krize turskog feudalnog društva i trebalo je da informiše o društveno-političkim zbivanjima u Otomanskoj carevini, a posebno o prilikama naših naroda koji su još bili pod turskom vlašću. Međutim, kao jedini list na srpskom jeziku u Turskoj, bio je pod stalnom cenzurom, pa je kasnije dobio pretežno pedagoško-versko obeležje. List je imao posebnu rubriku "Škola i nastava" u kojoj se prosvetni radnici pozivaju na veću aktivnost u školama, insistira se na unapredjenju školskog života i savremenijih tekovina pedagogije u nastavnu praksu.⁷³⁾

Period između 1870. i 1900. godine značajan je i po socijalističkoj i ostaloj naprednoj štampi, koja znatnu pažnju poklanja pitanjima školstva i prosvete. Među prvim ideolozima i propagatorima borbe za socijalizam i novih pedagoških strujanja, bili su: Svetozar Marković (1846-1899). Živojin Žujović (1840-1870) i Vasa Pelagić (1838-1899).

Napredne ideje Svetozara Markovića nisu značajne samo sa stanovišta socijalističkog radničkog pokreta, već one zadiru i u područje narodnog prosvjećivanja. O tome je Svetozar Marković pisao u mnogim listovima i časopisima, od kojih je neke i sam uređivao, kao što je Javnost, a u mnogima saradjava, kao što su Srbija, Rad, Pančevac itd. Njegove ideje odnose se, pre svega, na zaostalost srpskog naroda ne samo u privrednom već i kulturnom pogledu. U političko-ekonomskom listu Srbija, S. Marković piše ispovest "Kako su nas vaspitavali", u kojoj izlaže oštroj kritici tadašnji sistem vaspitanja i obrazovanja. Verovatno pod uticajem naprednih ideja sa zapada, on ističe potrebu za prosvjećivanjem naroda i njegovom emancipacijom.

I Živojin Žujović u članku "Misli o preustrojstvu škola" iznosi svoje poglede na vaspitanje, školu, metode nastave, govoreći i o učiteljima, učenicima i nauci.

Pored S. Markovića, Vasa Pelagić je nesumnjivo najdosledniji borac za prava radnog naroda, socijalni reformator u istoriji srpskog naroda u drugoj polovini 19.veka.

Iako njegove ideje nose obeležje utopijskog socijalizma, on je zadobio veliko poverenje svoga naroda i stekao veliki broj pristalica ideja koje je propovedao. Naročito je bilo mnogo prosvetnih radnika koji su prihvatili napredne ideje kako o društvenom uređenju, tako isto i iz prosvete i školstva.

"Na književnom i pedagoškom planu Vasa Pelagić produžava racionalizam i prosvetiteljstvo Dositeja Obradovića. Po njemu, 'samo umovanjem zdravog razuma dobiva se mogućnost, snaga, da čovječanstvo znade i htjedne iznaći sve uslove, svu osnovu, koja će svemu čovječanstvu učiniti i osigurati srećan i blagodatan, napredan i slobodan život.... bez zdravog umovanja i poslovanja narod će biti ropske sluge ništavnosti, tiranije i laži...'74) Sa ovakvim prosvetiteljskim idejama, Vasa Pelagić je napisao mnoge studije između kojih i vrlo popularnog Narodnog učitelja.

Sigurno je da je radnički pokret Srbije uneo u svoje programe socijalističke i prosvetiteljske ideje Vase Pelagića, ali je isto tako neosporno da je on izvršio veliki i snažan uticaj ne samo na radničku klasu Srbije, već i ostalih jugoslovenskih zemalja.

Pod uticajem socijalističkih ideja S. Markovića i V. Pelagića i naprednog radničkog pokreta sa Zapada, javlja se i na našim prostorima organizovani radnički pokret. 75) Uporedo sa razvojem radničkog pokreta, u Srbiji se pokreću

i prvi socijalistički listovi, pre svega velikom zaslugom S. Markovića. Među najznajnijima su: Radenik (1871), Javnost (1873), Glas javnosti (1874) i Oslobodjenje (1875) koji imaju značajnu prosvetnu i političku funkciju za široke narodne mase i pokret uopšte.

Po ugledu na prva radnička društva u Sloveniji i Hrvatskoj, sredinom sedamdesetih godina 19. veka, počinju se u Srbiji osnivati radnička društva, ali zbog opšte privredne nerazvijenosti i režima Obrenovića, pojava prvih radničkih organizacija u Srbiji bila je u zakašnjenju.

Već 1874. godine osniva se Družina tipografskih radnika, a 1875. Družina krojačkih i bravarsko-stolarskih radnika. Nešto kasnije 1881. godine stvara se Opšte radničko društvo u Beogradu, a 1896. u Beogradu se "osniva 'Radničko društvo' s čitaonicom, bibliotekom, pevačkim horom i dile-tanskom grupom",⁷⁶⁾ koje je radilo do 1899. godine.

Beogradsko radničko društvo osnovano 1901. svoje ciljeve je ostvarivalo: a) organizovanjem večernjih i nedeljnih tečajeva (stručnih i opšteobrazovnih); b) organizovanjem diskusija o pojedinim pitanjima iz radničkog života; v) osnivanjem čitaonica i biblioteka; g) priredjivanjem zabava i društvenih veselja.⁷⁷⁾

Neosporno je da je prosvetna delatnost radničkog društva obuhvatala ne samo stručno usavršavanje, već i široko opšte obrazovanje.

Za kulturnu emancipaciju srpskog naroda u periodu 1870 - 1900. značajna je i pojava prvog vaspitnog rada sa ženama. Naime, otvaranjem prve ženske škole u Kragujevcu, 1875, a posebno ženske stručne učiteljske škole u Beogradu, 1896, stvorene su mogućnosti da se kod žena neguje stručno obrazovanje: šivenje rukom i mašinom, vezenje, tkanje, ćilimarstvo i drugi interesantni radovi korisni za ženski pol.

Za radnički pokret Srbije u periodu 1870 - 1900. može se reći da se više afirmiše kao društveni, ekonomski i kulturni činilac u emancipaciji radničke klase, pre svega putem prosvetne aktivnosti radničkih društava kao značajnog oblika borbe za očuvanje identiteta.

Prosvetne aktivnosti radničkih društava u okviru radničkog pokreta, uticale su da se aktivira i intenzivira rad na obrazovanju odraslih. Propadanje patrijarhalnih porodica i sve veći uticaj robnonovčane privrede istakli su problem širokih slojeva, pa se samim tim nametnulo pitanje obrazovanja poljoprivrednika. To je više bilo specifično za razvijenije sredine, ali se takvi zahtevi javljaju i u Srbiji. Tako Milutin Novandžić ističe da bi "...našoj poljoprivredi naročito dobro došli i oni učitelji poljoprivrede, poljoprivredni putnici - učitelji, koji bi išli od sela do sela i praktično učili odrasle i nedorasle savršenijoj poljoprivredi".⁷⁸⁾

Ovakva ideja mogla se ostvariti putem osnovnih

škola kojima je bio zadatak da rade i na kulturnom preobražaju sredine, o čemu svedoče izveštaji nadzornika narodnih škola.

U izveštaju nadzornika okruga pirotskog Pbr.729 od 19. juna 1902. godine, stoji: "...učitelji su sem rada u školi radili i na kulturnom polju u svojoj okolini. Tako neki su radili na osnivanju Zemljoradničkih zadruga; poljoprivrednih podružnica, podsticanju okoline i poljoprivrednom znanju, vinogradarskih zadruga...",⁷⁹⁾ što je sa stanovišta obrazovanja odraslih imalo poseban značaj.

Potrebna za većim učešćem učitelja u prosvetivanju sredine u kojoj rade, rezultat je potreba ondašnjeg vremena, čemu posebnu pažnju poklanja i Ministarstvo prosvete Kraljevine Srbije.

Poseban značaj za prosvetu i kulturu Srbije, u ovom periodu (1870-1900), predstavlja pojava obrazovanja žena, iako zbog patrijarhalnih odnosa nema većih rezultata. O tome Dragutin Klobučar kaže: "Učite je kuhati hraniva jela. Učite je prati, glačati rublje, krpiti čarape, prišivati dugmeta... Učite je hleb mesiti i peći... Učite je - ako imate novca - i muzici, slikarstvu i umjetnosti, ali pomišljajte uvijek, da su to tek nuzgredne stvari... Neka se slobodno emancipuju, ali svakako da ostanu ono, što jesu: da ostanu žene. Nikad nećemo odobriti takvu ravnopravnost, koja hoće, da uništi svaku razliku između muža i žene.

Tada bi najviše gubilo njezino žensko biće na veliku štetu porodice i društva".⁸⁰⁾

Medjutim, da ideja vaspitanja i obrazovanja žena nije bila samo teoretskog karaktera, potvrđuje Katarina Milovuk,⁸¹⁾ organizator ženskog obrazovanja u Srbiji i borac za prava žene.

"Osnovna koncepcija Katarine Milovuk, koju realizuje u svom praktičnom i teorijskom radu, je organizacija srednjeg opšteobrazovnog sistema za žensku omladinu, stručnog obrazovanja ženske omladine i pedagoškog obrazovanja budućih učiteljica. Posebno u sistemu pedagoškog obrazovanja radi na stručnom usavršavanju učitelja, kao i na prosvjećivanju žene uopšte".⁸²⁾

U kulturnoj istoriji Srbije Katarina Milovuk predstavlja "začetnicu ženskog srednjoškolskog obrazovanja, a preko obrazovanja učiteljica doprinosi širenju pismenosti u narodu. Ona 1879. osniva žensku radničku školu za krojenje i šivenje... Osniva žensko društvo; pokreće prvi ženski list Domaćica - Beogradskog ženskog društva; 1889. godine pri Višoj ženskoj školi osniva žensko muzičko društvo".⁸³⁾

Od društava koja su nastala u periodu 1870 - 1900. treba pomenuti Društvo Svetog Save (prilog 10), osnovano 1886. godine, sa ciljem "da širi prosvetu i neguje nacionalna osećanja, da štiti narod od terora bugarskog egzerhata i austrijskih vlasti".⁸⁴⁾ Društvo je, između ostalog, izdržavalo nekoliko škola i "Zavod za vaspitanje sirote i

napuštene dece osnovan za vreme srpsko - turskog rata u kome deca uče, pored osnovne škole, i četkarski, bravarski i stolarski zanat".⁸⁵⁾

U ovom periodu nastavlja se aktivnost na osnivanju čitaonica i biblioteka, sem u Srbiji, gde se ta aktivnost guši zbog teških ekonomskih i političkih prilika.

U istoriji srpskog naroda period između 1870. i 1900. godine izuzetno je značajan po događajima. Tada dolazi do konačnog oslobodjenja Srbije od Turaka, sa manufakturne proizvodnje prelazi se na mašinsku industriju, javlja se socijalistička misao i prvi organizovani radnički pokret.

Kulturno-prosvetne aktivnosti, u ovom periodu, doživljavaju svoju ekspanziju, ne samo u okviru radničkog pokreta, već i u okviru građanskih prosvetnih organizacija. Sukobi između tih strujanja su jedan od oblika borbe toga vremena, koji će se nastaviti i početkom 20. veka.

2. Društveno-ekonomske i kulturne prilike u Južnoj Srbiji od njenog oslobodjenja (1878) do 1900.godine

2.1. Društveno-ekonomske prilike

Sa oslobodjenjem od Turaka i sporazumom na Berlinskom kongresu 1878,⁸⁶⁾ Kneževina Srbija se teritorijalno proširila na četiri nova okruga: niški, pirotski, vranjski i toplički. Ovi krajevi su, u odnosu na Kneževinu Srbiju, predstavljali posebno državno-pravno, političko, ekonomsko i kulturno područje koje je nosilo specifičnosti turskog društveno-političkog i ekonomskog sistema. Prema tome, novooslobodjeni krajevi⁸⁷⁾ umnogome su se razlikovali od Kneževine Srbije, u onoj meri u kojoj se zaostali turski feudalni sistem razlikovao od sistema Kneževine Srbije.

Proces izjednačavanja krajeva Južne Srbije sa Kneževinom Srbijom tekao je različitim tempom, zavisno od načina rada i sadržine odnosa. Najpre su preneti organi vlasti, a zatim proces izjednačavanja prenosi se na celokupnu sferu društvenog i političkog života. To, naravno, nije bilo bez problema, tim pre što je taj proces tekao negde brže i organizovanije, negde sporije, što je bilo od izuzetnog značaja za razvoj Južne Srbije u poslednjim decenijama 19. veka. O tretmanu Južne Srbije kao problemu, na skupštinskim zasedanjima posle oslobodjenja, razne političke grupacije različito su se izjašnjavale, koristeći svoje stavove kao sredstvo unutrašnjih političkih sukoba. To je bilo vreme osamdesetih godina, kada se ulazi u organizovani politički život, pa su novooslobodjeni krajevi bili interesantni sa različitih stanovišta.

Već 1878. godine stanovništvo novih krajeva dobija aktivno i pasivno biračko pravo, da bira narodne poslanike, ali ne i kmetove u svojim opštinama. Tek 1881. godine počeo je u Južnoj Srbiji da se sprovodi Zakon o ustrojstvu opština⁸⁸⁾ i opštinskih vlasti, čime su narodu data šira građanska prava. Naime, posle oslobodjenja, u niškom, pirotskom, vranjskom i topličkom okrugu nisu važili isti propisi kao i za Kneževinu Srbiju jer je kmetove i ostali opštinski personal postavljala viša upravna vlast (sreski i okružni načelnici).

Odmah po oslobodjenju, za nove krajeve je doneta privremena organizacija vlasti, uređjena "Pravilima za ruko-

vodstvo svim činovnicima u zauzetim sada srpskim zemljama" i Privrednim zakonom o uredjenju oslobodjenih predela.⁸⁹⁾

"Privremeni organi vlasti bili su najpre vladini izaslanici, zatim sreske uprave kao kolegijalni organi na čelu sa vladinim izaslanicima kao i prvi opštinski organi vlasti: glavni kmet, dvojica kmetovskih pomoćnika i opštinski odbor. Privremeni zakon o uredjenju oslobodjenih predela predvideo je uvođenje organa vlasti iz doratne Srbije, ali je njihovo uvođenje uslovio teritorijalnom poделom novih krajeva na okruge i srezove... To je bila osnova za uvođenje okružnih i sreskih upravnih organa, ali i oni nose karakter privremenosti, tako da je tek pomenutim zakonom od 17. decembra 1878. godine stvorena... osnova za organizaciono izjednačavanje novih krajeva sa doratnom Srbijom".⁹⁰⁾

Nedostatak činovničkog kadra, ili, zato što stvarna nadležnost okružnih, sreskih i opštinskih uprava nije unapred određena, dovodilo je do mnogih organizacionih problema, a samim tim i do stihijnosti u radu.

Samim tim što su novooslobodjeni krajevi pripojeni Kneževini Srbiji, ne znači da su i zakonski propisi počeli da važe u tim krajevima. U vremenu od 1878. do 1883. usvojeni su mnogi zakonski propisi, koji su bili rezultat konkretnih potreba, a tretirali su različite društvene probleme. Ne samo specifičnost novih krajeva, već i međunarodno-pravni razlozi (Zakon o uredjenju agrarnih odnosa, Zakon o agrarnom zajmu)

uslovlili su donošenje specijalnih propisa.

Stanovništvo Južne Srbije bilo je pretežno seosko, dok je manji deo živeo u gradovima i to većim: Nišu, Pirotu, Prokuplju, Leskovcu i vranju. Privredu su činili poljoprivreda, zanatstvo, trgovina i ugostiteljstvo. Osnovno obeležje privredi davala je poljoprivreda sa svojim feudalnim društveno-ekonomskim odnošima. Prilikom popisa posle oslobodjenja, sela Južne Srbije razvrstana su u dve grupe: zavisna i slobodna. Nasilnim prisvajanjem ili kupovinom zemlje, aga i gospodari stvorili su velike zemljišne posede koje su ustupali seljacima na obradjivanje s tim da im oni daju deveti, peti, treći deo, ili čak polovinu prihoda. Ovakvi proizvođni odnosi stvorili su veliki broj zavisnih sela u kojima je seljak imao obavezu da plaća ne samo državi desetak, već i gospodaru rentu.⁹¹⁾ Tako je u Nišu i okolini, od 80 popisanih sela, nešto više od 50 imalo gospodare i bilo zavisno.⁹²⁾ Bilo je sela gde su seljaci bili slobodni i kao obavezu davali državi desetak. U lično vlasništvo zemlja se mogla steći ili sačuvati u zabačenim predelima, gde kod gospodara nije postojao interes za njom, zatim, ukoliko su seljaci uspeli da obezbede dokaze da zemlja ne pripada čitluk-sahibijama,⁹³⁾ već seljacima, i otkupljivanjem zemljišta od Turaka, čime se dobija status slobodnog seljaka, odnosno sela.

Situacija je bila slična i u vranjskom okrugu, gde su postojala tri tipa sela: slobodna sela, mešovita i

agaluci.⁹⁴⁾ Kao agaluci bilo je sela u kojima su hrišćani imali samo kuće "te su turske zemlje po pogodbi obradjivali".⁹⁵⁾ Takvih agaluka bilo je malo za razliku od poluslobodnih i slobodnih sela, kojih je bilo znatno više, i u odnosu na druge oslobodjene krajeve.

U ovako složenim odnosima u poljoprivredi, koji su se razvili u uslovima feudalnog društveno-ekonomskog sistema, ušla je Južna Srbija u period ranokapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa. To je period kada se pravno regulišu ekonomski odnosi i menja struktura stanovništva, kada se javnom prodajom imovine razvlašćuju Turci i menja struktura privrede, i dolazi do početaka prvobitne akumulacije kapitala.

Prilikom predaje gradova i okruga srpskoj vojsci 1878, Turci su zatevali ugovore kojim je bilo predviđeno da srpski knez svakome garantuje neprikosnovenost imanja, časti i života.⁹⁶⁾ To je bila osnova za regulisanje pravnih i ekonomskih odnosa, što će dovesti do donošenja preciznih uputstava. Propisima je najpre regulisano da se državna svojina, koja se ne koristi, dâ u zakup, da se zemljište odbeglih Turaka takođe dâ na korišćenje onima koji su je dotle obradjivali, kao i da će spahijski odnosi između Turaka koji su se zadržali i onih koji su dotle obradjivali njihovu zemlju biti regulisani zakonom.⁹⁷⁾ Sigurno je da su ti odnosi bili vrlo složeni, pa se 1880. godine donosi Zakon o uredjenju

agrarnih odnosa u novooslobodjenim predelima, kojim je zemlja podeljena na gospodarsku, koju su obradjivali seljaci i plaćali nadoknadu, i čiflučku, za čije su obradjivanje seljaci plaćali znatno više, s tim da su gospodari mogli da zemlju ustupe bilo kome i uz različite uslove.

Sve do 1882. godine u novooslobodjenim krajevima važili su posebni propisi i zakoni, a od tada u Južnoj Srbiji na snazi su i svi drugi zakoni i propisi ⁹⁸⁾ koji su važili za Kneževinu Srbiju.

Iako je Turcima garantovana zaštita imovine i slobode, mnogi nisu sačekali srpsku vojsku, već su se povukli u turske granice. Samo je Niš 1878. napustilo oko 4274 člana turskih porodica, što je slučaj i sa ostalim mestima na jugu Srbije, o čemu piše i Milan Dj. Milićević: "Kad je objavljen rat 1877. odmah Turci Leskovčani, kojih je moglo biti oko 5000 duša, počeli kretati svoje porodice u Vranju, Giljane, Prištinu..."¹⁰⁰⁾ Zabeleženo je da je 1878. Leskovac imao 9800 stanovnika, od kojih samo 120 Turaka. Priložena tabela pokazuje velike promene koje su, u broju stanovnika gradova oslobodjenih krajeva, nastale već u prvim decenijama po oslobodjenju. Gradovi Južne Srbije, kao administrativni, saobraćajni i privredni centri, privukli su pažnju velikog broja ljudi iz drugih krajeva. Razume se da se sa porastom broja stanovnika menja i njegova struktura. I dok na jednoj strani, naglo opada uloga Turaka, na drugoj strani raste

značaj Srba, Grka i drugih stranac, privučenih trgovinom, zanatstvom i drugim oblicima društvenog i privrednog života koji pružaju gradovi novih krajeva.

Porast broja stanovnika u gradovima Južne Srbije¹⁰¹⁾

Gradovi	1890	1895	1900
Niš	19 877	21 056	24 573
Leskovac	12 132	12 807	13 641
Pirot	9 930	9 896	10 395
Vranje	9 500	9 488	10 586
Prokuplje	4 856	5 205	5 392
U k u p n o:	56 295	58 452	64 587

Nagli razvoj trgovine i zanatstva, specifičan za gradske sredine, uslovio je dinamičan porast broja stanovnika, što pokazuje i sledeća tabela:¹⁰²⁾

Porast gradskog stanovništva Južne Srbije u procentima

Gradovi	1890-1895	1895-1900
Niš	5,9	16,7
Leskovac	5,6	6,5
Pirot	0,3	5,1
Vranje	0,1	11,5
Prokuplje	7,2	3,6

Za stanovništvo Južne Srbije oslobodjenje od Turaka predstavljalo je, u političkom i ekonomskom pogledu, revolucionarnu promenu. Seljaci kao ekonomski slobodni i socijalno sigurniji, koristeći postojeće pravne propise, pokušavali su da stvaraju sopstvene zemljišne posede. Međutim, srpski seljak, koji je tada zemlju obradivao, iscrpljen feudalnom eksploatacijom, nije imao čime tu zemlju da plati. To su mogli da učine bogatiji seljaci koji su uspeli da se izvuku iz eksploatacije, tako da je nastao period kupo-prodaja i sudskih parnica ¹⁰³⁾ za naplatu potraživanja i izdavanja tapija.

Bilo je Turaka koji su se, koristeći svoj položaj u društvu, zaduživali kod imućnijih seljaka ne samo u Nišu, već i Pirotu, Vranju i Leskovcu. Kada je došlo oslobodjenje, Turci su napustili Južnu Srbiju a dugovi ostali nevraćeni, pa su oštećene strane svoje pravo ostvarivale preko suda. ¹⁰⁴⁾ Za one Turke koji su ostali a nisu mogli da izmire svoje dugove na bilo koji drugi način, sud je rešavao prodajom nepokretne imovine.

Jedan od vidova razvlašćivanja Turaka je, pored javne prodaje prezaduženih, i otkupljivanje turskih zemljišnih poseda koje su seljaci dobijali na obradivanje, međutim, u vlasništvo se zemlja mogla steći samo kupovinom.

No, kako je turske imovine bilo mnogo, a bogatih seljaka malo, to je otkupljivanje zemljišnih poseda i drugih dobara išlo vrlo sporo. Onima koji su se za kupovinu

odlučili a nisu bili većih materijalnih mogućnosti, nisu uspeli da izmire dugove prema svojim gospodarima, pa je dolazilo do prodaje njihove imovine, što ih je dovelo u još teži položaj.¹⁰⁵⁾ Zato je prestalo interesovanje za kupovinu zemlje, pa je Srbija, da se ne bi zaoštrili odnosi sa Portom, donela Zakon o agrarnom zajmu i po njemu isplatila oko 2,3 miliona dinara vlasnicima imovine u niškom, pirotskom, vranjskom i leskovačkom kraju, od čega je samo na niški okrug otišlo oko 1,7 miliona, a 600 hiljada dinara na ostala tri okruga, što pokazuje da su feudalni odnosi u Južnom Pomoravlju bili veoma razvijeni. Ovu obavezu seljaci su bili dužni da vrate državi u vremenu od 15 do 25 godina.¹⁰⁶⁾

S obzirom na prirodna bogatstva i povoljan geografski položaj za ulaganje privatnog kapitala u gradove Južne Srbije, zainteresovani su bili ljudi i iz ostalih krajeva Srbije, što je uticalo i na ulaganje državnog kapitala. Brzi razvoj trgovine i ugostiteljstva menja strukturu privrede, dovodi do raskida feudalnih i razvoja kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa. Uticaj evropskih zemalja na modu i običaje proširio se i na potražnju i veću potrošnju zanatske i industrijske robe koja se sve više uvozila sa Zapada.

Slično je bilo i sa ugostiteljstvom, o čemu svedoče brojni hanovi izgrađeni na putu Niš - Vranje, preko Leskovca i Grdeličke klisure za Solun, namenjeni putnicima i putujućim trgovcima.¹⁰⁷⁾

Kada je, po oslobodjenju, normalizovan rad upravnih organa, mnogi građani počeli su da ispoljavaju poslovnu inicijativu.¹⁰⁸⁾ Značajnu ulogu imali su i stanovnici drugih nacionalnosti, posebno Grci, Jevreji i Cincari,¹⁰⁹⁾ koji su posle oslobodjenja našli interesa u razvijenim mestima Južne Srbije. Pažnju poslovnih ljudi iz drugih krajeva privukla je procena da će, s obzirom na geografski položaj Niša, Leskovca, Vranja i Pirota, Srbija izgraditi železnicu i time otvoriti ovo područje za brži društveni, ekonomski i kulturni prosperitet. Preduzete mere odnosile su se na ulaganje kapitala u korišćenje prirodnih bogatstava, pre svega uglja kao goriva, za pogon lokomotiva na budućoj železnici i za proizvodnju pogonske energije u industriji. Poseban značaj za ekonomski razvoj ovog dela Srbije ima i pojava prve bankarske organizacije, koja je 1881. godine osnovana kao Niška okružna štedionica, istina sa vrlo skromnim sredstvima i bez učešća državnog kapitala.

I dok je niš (prilog 11) hvatao zalet u razvoju trgovine i zanatstva, dotle je Leskovac daleko prevazišao gradove Južne Srbije i bio jedan od najkrupnijih zanatskih centara Srbije.

Iz date tabele na narednoj strani vidi se da je Leskovac (Prilog 12) bio najveći čaršijski centar ondašnje Srbije jer se po broju zanatlija i sitnih trgovaca približavao Beogradu, a imao tri puta manje stanovnika. Poljoprivre-

dno bogatstvo leskovačke kotline i povoljan geografski položaj učinili su da Leskovac bude privredni i administrativni centar ne samo neposredne okoline već i šireg područja.

Broj stanovnika, zanatlija i sitnih trgovaca¹¹⁰⁾

Mesto	Broj stanovnika 1884.g.	Broj pravih zanatlija	Broj gostioničara sitnih trgovaca i zanatlija
Beograd	35 483	530	966
Niš	16 178	515	830
Leskovac	10 870	517	843
Kragujevac	9 083	506	650

Pirot (prilog 13) i Vranje imali su slične materijalne mogućnosti i istu socijalnu strukturu kao i Leskovac. U okolini Vranja oduvek se gajila konoplja, pa je užarska proizvodnja u nekim slučajevima nadmašivala i sam Leskovac, koji je u to vreme na daleko poznat, za razliku od Pirota koji se proćuo po izradi ćilimova. Medjutim, pripajanjem Srbiji, Vranje i Pirot su odsećeni granicom, što je paralisalo trgovinsku i privrednu razmenu, a samim tim i dovelo do zaostajanja u odnosu na Leskovac.¹¹¹⁾

Medjutim, izvozna užarska trgovina iz Leskovca i Vranja, kao i ćilimova iz Pirota (prilog 14), omogućila je nagli porast kapitala, što je zainteresovalo poslovne trgovce za uvoz gajtana iz drugih zemalja. I, koliko je izvoz užarije

uslovio pojavu fabrika za preradu kudjelje, toliko je uvozna trgovina gajtanom usloвила pojavu industrije za preradu vune.

Niš je bio bolja saobraćajna raskrsnica, ali je njegovo lokalno tržište bilo ograničeno, pošto su se u svim pravcima, na odstojanju od pedesetak kilometara, nalazili veći gradovi, koji su izvlačili prirodna bogatstva njegove okoline. Uz to Niš nije raspolagao izvoznim artiklima većeg značaja, pošto je proizvodnja užarije i kudjelje u njegovoj okolini mladjeg datuma i neznatnog obima.¹¹²⁾

Uporedo sa razvojem industrije, u leskovačkom kraju susrećemo i izvesne manufakturne pojave. Tako su za prvu fabriku gajtana (1884) u okolini Leskovca (prilog 15) predju pripremala žene iz okoline. Kasnije se prešlo na uvoz gotovih sirovina, a zatim na nabavku mašina za pređenje, čime se fabrike oslobadjaju uvoza i unapredjuju proizvodnju.

Iako se manufakturna proizvodnja još uvek zadržala, ona nije bila dominantan oblik proizvodnje leskovačke industrije (prilog 16). Za razliku od drugih, Leskovac je sve više dobijao epitet razvijenog grada, jer je, već, 1896. godine imao prugu, dva parna mlina, štampariju, fabriku vunениh tkanina, dve fabrike gajtana i fabriku poljoprivrednih mašina.¹¹³⁾

Ove fabrike bile su prava mašinska industrija, o čemu svedoči veliko interesovanje i drugih sredina. Tako je 1897. godine u Leskovac došla djačka ekskurzija iz Vranja,

da bi se učenici upoznali sa mašinskom preradom vune i tehnologijom izrade štofa i gajtana.¹¹⁴⁾

Sa razvojem kapitalističkih društvenih odnosa u Srbiji je uporedo išla i izgradnja prvih srpskih železnica. Već 1884. godine puštena je u saobraćaj pruga Beograd - Niš, 1887. Niš - Bela Palanka i Bela Palanka - Pirot i 1888. godine Niš - Ristovac. Razumljivo je da sa izgradnjom železnica Niš postaje jedan od vitalnih železničkih čvorova u kome su skoncentrisana mnoga preduzeća: stanice, ložionica, radionica za popravku lokomotiva, vagona, mostova i ostale pružne sekcije. Samo u Železničkoj radionici bilo je zaposleno 300 radnika.¹¹⁵⁾

Prema tome, mašinska industrija je bila jedan od najrasprostranjenijih oblika kapitalističke proizvodnje, koji je i po obimu i po vrednosti¹¹⁶⁾ prevazilazio sve dotadašnje oblike preradjivačke delatnosti.

Medjutim, ukoliko se industrija sve više razvijala uvodjenjem savremene tehnologije, utoliko je radnik sve više osećao teret nastupajućih kapitalističkih društvenih odnosa. Veoma niske nadnice, neogranične radno vreme, zakinjanje zarada, neredovne isplate, samovolja i maltretiranje bila je opšta karakteristika položaja fabričkih i industrijskih radnika. To je uslovalo pojavu revolucionarnog raspoloženja u vidu prvih štrajkova i drugih oblika revolucionarne borbe za poboljšanje životnih i radnih uslova. Prvi

štrajk radnika Južne Srbije izbio je 1894. godine u niškoj Železničkoj radionici, a 1889. i drugi, kojim je rukovodio Andra Banković, kasnije jedan od rukovodećih ljudi Srpske socijaldemokratske partije.

2.2. Kulturno-prosvetne prilike

Oslobodilački ratovi (1876. i 1877/78) doneli su Srbiji ne samo teritorijalno proširenje, već i državnu nezavisnost, što je stvorilo osnovu za brži društveni i kulturni razvoj. Taj razvoj odnosi se i na novooslobodjene krajeve, koji su ušli u sastav srpske nezavisne države i uklopili se u intenzivnije proizvodne odnose i jedinstven sistem obrazovanja i vaspitanja.

Ratovi za oslobodjenje prekinuli su, donekle, uhodan rad srpskih škola u krajevima današnje Južne Srbije. Jedan deo učitelja je stradao ili prebegao u Srbiju, mnogo knjiga i učila bilo je propalo, školske prostorije zapuštene ili upotrebljavane u sasvim druge svrhe.

Sve je to trebalo odredjenom obrazovnom politikom promeniti, pa se od strane države preduzimaju konkretne mere na otvaranju novih i obnavljanju postojećih srpskih škola kojih je, istina, bilo vrlo malo.

Rešavanje ovako krupnog problema, obrazovanja i prosvete, zahtevalo je punu angažovanost svih državnih organa, a posebno ministra prosvete i crkvenih dela, Alimpija

Vasiljevića koji, radi sagledavanja pravog stanja upućuje sekretare: Milana Dj. Milićevića i Milorada Šapčanina u novooslobodjene krajeve, "da bi se pouzdano saznalo gde se i kakve škole mogu odmah otvoriti u oslobođenim predelima naše otadžbine..."¹¹⁷⁾ U uputstvu ministra prosvete stoji: "g. Milićević izvršiće ovaj posao u okruzima niškom, leskovačkom i kuršumlijskom, a g. Šapčanin u okruzima pirotskom i vranjskom".¹¹⁸⁾

Uvid ove dvojice izaslanika ministra prosvete, u probleme školstva, bio je preko potreban, s jedne strane, da se utvrde materijalne mogućnosti opština za otvaranje škola i udeo Ministarstva prosvete u tome a, s druge strane, potrebe za učiteljskim kadrom koji je, iako školovan u skromnim uslovima, u prvim godinama posle oslobođenja itekako mnogo značio.

Zbog toga je specijalnim izaslanicima ministra prosvete stavljeno u zadatak sledeć: "1. Uveriće se kakve su školske zgrade, kakav je školski nameštaj u njima, i u kojima se školama mogu odmah početi predavanja; 2. Jesu li na sredokraći mesta, u kojima su škole, a ako nisu u sredini, gde bi zgodnije bilo da se za sad podignu; 3. Kako su škole do sada izdržavane, postoje li za to kakve naročite fondacije, i objasniće opštinama da su one dužne podizati i održavati školske zgrade i nabavljati školski nameštaj, a država će plaćati sve nastavnike kako osnovnih tako i srednjih škola;

4. Izvideće ne samo gde su škole do sad postojale, nego i gde bi ih još trebalo podići prema potrebi i želji naroda; 5. Ima li pri školi učitelja, kakve su oni sposobnosti, uverivši se o tome iz njihovih svedočbi i inače; 6. Saznaće, u koliko je moguće, broj djaka, i kakve su oni spreme, te da se može odrediti za koju su školu, za koje razrede; 7. Što se tiče srednjih škola, izvideće kakve su do sad postojale, šta se u njima učilo, a kakve se, i gde, prema želji naroda i potrebi mesta, mogu odmah otvoriti; 8. Ako ima učenika srednjih škola, kakve su oni spreme, i u kakve se srednje škole mogu oni uputiti".¹¹⁹⁾

Neosporno je da je izbor ličnosti - Milana Dj. Milićevića i Milorada P. Šapčanina, visokih funkcionera u državnoj prosvetnoj upravi, bio pogodjen jer su oni sa velikim književnim i pedagoškim iskustvom bili u mogućnosti da izvrše zadatak ministra prosvete.

Poslovi na otvaranju ili obnavljanju postojećih škola nisu bili ni malo jednostavni i laki, o čemu svedoče dopisi i telegrami između izaslanika na terenu i ministra prosvete.

Uvidjajući potrebu za hitnim merama, ministar prosvete Alimpije Vasiljević je, sredinom decembra 1878, došao u Niš, sa namerom da lično utiče na ubrzanje priprema za rad škola u gradu i okolini.

Za uspešan rad osnovnih škola u Južnoj Srbiji

bilo je neophodno postaviti kvalifikovane učitelje koji bi od 1878/79. školske godine izvodili nastavu. U tom smislu ministar prosvete doneo je septembra 1878. godine odluku da se u Nišu, Leskovcu, Pirotu, Vranju, Vlasotincu, Prokuplju, Beloj Palanci, kao i drugim mestima postave učitelji i učiteljice koji bi počeli da rade 1. oktobra 1878. godine.¹²⁰⁾

Uporedo sa naporima na otvaranju osnovnih škola, tekle su pripreme i aktivnosti na obezbeđivanju učiteljskog kadra, pa je država planirala otvaranje učiteljskih škola. U tom smislu Ministarstvo prosvete Srbije Pbr. 966 od 12. marta 1879. obaveštava "kako je vlada Njegovog veličanstva Knjaza odlučila da se još u ovoj godini otvori u Vranju učiteljsko-bogoslovska škola za oslobođjene krajeve".¹²¹⁾

Pošto Vranje nije bilo u mogućnosti da obezbedi neophodne uslove, odlučeno je da se škola privremeno smesti u Leskovcu, ali je i ta ideja odbačena, da bi, po ugledu na prvu srpsku učiteljsku školu osnovanu u Beogradu 1870, otvorena učiteljska škola u Nišu, 1881. godine¹²²⁾

Posebno interesovanje za osnivanjem srednjih škola, naročito gimnazija, ispoljile su, na jugu Srbije, razvijene sredine odmah posle oslobođenja. Tako je kneževim ukazom od septembra 1878. otvorena gimnazija u Nišu,¹²³⁾ oktobra 1878. u Pirotu,¹²⁴⁾ sredinom 1879. u Leskovcu,¹²⁵⁾ a avgusta 1881. u Vranju.¹²⁶⁾

Sve ovo pokazuje da se već u prvih godinama po oslobodjenju čine ogromni napori državne uprave, opštinskih vlasti i građana uopšte za organizaciju osnovnog i srednjeg školstva.

Medjutim, školovanju ženske dece na jugu Srbije, kao i u čitavoj Srbiji, malo se poklanjala pažnja. Patrijarhalna sredina i nerazumevanje opštinskih vlasti za prosvetovanje žene svakako su tome najviše doprineli. Pored osnovne škole ni produžna škola, Zakonom od 31. decembra 1882, nije uspela da se afirmiše u obrazovanju ženske dece. Evo šta o stanju ženske produžne škole u Nišu piše upravitelj Toma S. Todorović:

"Produžna ženska škola, moglo bi se kazati, da je do danas u Nišu samo životarila. Kada sam postavljen za upravitelja ženske škole, a to je bilo pre mesec i po dana, našao sam upisanih u spisku samo deset učenica. Od tih deset učenica, dolazilo je na predavanja u produžnu meseca marta, kad pet, kad šest; a 29-tog istog meseca došla je samo jedna učenica".¹²⁷⁾

Upravitelj smatra da je uzrok neredovnosti "preterana nemarnost predsednika školskog odbora", koji ni jednu odluku da se kazne roditelji nije izvršio.¹²⁸⁾

Sve ovo ukazuje da se u skladu sa socijalnim, ekonomskim i kulturnim prilikama u Južnoj Srbiji razvijala prosveta i školstvo, oslanjajući se i uklapajući u sistem školstva Kneževine Srbije, koja je svesrdno pomagala ove krajeve.

Sa porastom proizvodnih snaga i brzim promenama socijalnog sastava stanovništva, doseljavanjem seljaka u gradove, podizanjem novih gimnazija, osnovnih i učiteljskih škola, sve više se javlja potreba za novim kulturnim sadržajima jer se povećao i broj pismenih ljudi. Potreba za informisanjem dovela je do ekspanzije štampe i novinarstva, a uporedo sa tim i do razvoja štamparstva kao osnovnog uslova izdavačke delatnosti, pa i kulture i prosvete uopšte.

Na prostorima današnje Južne Srbije štamparstvo kao tekovina modernog društva rezultat je intenzivnijeg privrednog, društvenog i kulturnog razvitka, i ima dugu tradiciju. Naime, kada je u Nišu zasedala Narodna skupština Srbije, 1878, postavio se problem štampanja "Stenografskih beležaka", jer u Nišu nije bilo štamparije, pa je skupštinski materijal nošen u Beograd i štampan u Državnoj srpskoj štampariji.¹²⁹⁾ Prema nekim podacima, u Nišu je postojala još 1882. godine štamparija, čiji je vlasnik bio Miloš Popović, ali nema mnogo podataka o njenom radu.

Prvu štampariju u Nišu osnovao je 1883. godine Kosta Čendeš, štampar, izdavač i urednik nekoliko listova i časopisa, a pored toga štampao je, za ono vreme, priličan broj knjiga, kalendara i brošura.¹³⁰⁾ Naročito je značajan njegov rad na štampanju vrlo dobrih školskih udžbenika.

Posle Koste Čendeša, kome pripada značajno mesto u kulturnoj istoriji Niša, štampariju je 1886. osnova Žika

Radovanović, a zatim Dušan Valožić, Djordje Munc, Jovan S. Petrović i drugi. Sa otvaranjem štamparija javljaju se prvi listovi i razvija publicistička delatnost.

Nešto sporije razvijalo se štamparstvo i u ostalim gradovima Južne Srbije: Pirotu, Prokuplju i Aleksincu. Prva štamparija u Pirotu osnovana je 1894. godine i štampala je nekoliko knjiga i brošura, zatim slede 1897. druga, i krajem 19. veka 1887. godine "Narodna štamparija". Ima podataka da je postojala štamparija i u Leskovcu.

U kulturnom životu naroda Južne Srbije politički i književni rad koncentriše se oko političkih listova koji su bili glasila političkih stranaka i omogućavali informisanje svojih članova i birača. Povoljni uslovi za početak štampe stvaraju se donošenjem liberalnijeg Zakona o štampi,¹³¹⁾ 1881. godine, a samim tim i uslovi za razvoj štamparstva.

Prvi i najstariji list u Nišu bio je Niški vesnik, koji je počeo da izlazi 1884. godine, a njegov vlasnik i izdavač Kosta Čendeš nije pripadao ni jednoj političkoj partiji, pa je i list bio bez političkih prezenzija. Već 1885. Kosta Čendeš pokrenuo je i drugi niški list, Niške novine, koje su trebalo da budu van političkih strujanja, ali u tome njegova redakcija nije imala mnogo uspeha.¹³²⁾

Medju političkim listovima Južne Srbije treba pomenuti: Narodne novine, Slobodu i Staru Srbiju.

Narodne novine (1886) osnovala je Liberalna

stranka, sa namerom da se obračunava sa drugim političkim strankama, a Slobodu (1889) radikalna stranka. Jula 1889. godine pokrenut je i list Stara Sbjija, organ Narodno-liberalne stranke.

Za sve ove listove je karakteristično da su verno odražavali političke suprotnosti, ali da su postojale ambicije listova i u kulturnom, prosvetnom i književnom smislu, što je ove listove i činilo zanimljivim.

Listovi, posebno Niške novine, imali su nacionalno-prosvetiteljsku fizionomiju i predstavljali izraz pokreta niške srednje klase da se nacionalno emancipuju. To se vidi iz naslova članka: "Uloga inteligencije u današnjici", "Iz prošlosti Niša", "Sokolstvo i svetosavka godina" itd.

Većina listova imala je svoj podlistak ili posebne rubrike u kojima su objavljivani originalni književni radovi, prevodi iz beletristike ili članci o privredi i vesti iz svakodnevnog života.

Tako je Sloboda, pored ostalih rubrika, imala "Književne vesti" i "Književne oglase", iz kojih se vidi koji su listovi i knjige tih godina preporučivani čitalačkoj publici, List je objavljivao pripovetke anonimnih autora, prevode iz beletristike, nekoliko tekstova iz književne istorije itd.

Stara Srbija nije ispunjavala samo svoje uže političke programe, već je davala priloge iz književnosti, reklamirala knjige, obavestavala čitaoce o važnim kulturnim

zbivanjima i dr. Nosioци takvih progresivnih težnji bili su, najčešće, profesori niške gimnazije.

U periodu od 1878. do 1900. godine, izlazilo je u Južnoj Srbiji veliki broj listova, od kojih većina u Nišu,¹³³⁾ ali su za kulturni i društveni život, ne mali značaj, imali i listovi u Pirotu, Leskovcu i Vranju. Jedno je sigurno: Leskovac je, pored Niša, imao svoje listove od oslobodjenja do kraja 19. veka, a Pirot i Vranje (samo Vranjski glasnik, 1892, službeni organ vranjskog okruga) tek početkom 20. veka.

Za kulturnu istoriju Leskovca posebno je značajno osnivanje prve štamparije 1887, pokretanje prvog časopisa Crkveni glasnik (1887-1889) i prvog političkog lista Glas naroda (1887). I dok u Crkvenom glasniku nema vrednijih književnih priloga i poznatijih imena, dotle ni jedan primerak lista Glas naroda nije sačuvan. Godine 1895. u Leskovcu se pokreće list Opštinski pisar, stručni list za javnu reč opštinskih pisara, koji je po svemu sudeći samo štampan u Leskovcu a sedište mu je bilo u Nišu. Do kraja 19. veka, tačnije 1896, pokrenut je i list Leskovčanin koji je zastupao načela Liberalne stranke. Početkom 20. veka u Njujorku je izlazio list Leskovac, a u Leskovcu, list Djački napredak, koji je objavljivao pesme, pripovetke, basne i bajke, zatim šale i zabavu.¹³⁵⁾

Prvi listovi u Južnoj Srbiji, iako nisu bili dovoljno bogati po sadržaju, mnogo su učinili za razvoj ku-

lture, i kao takvi, oni su u gradskim centrima, u svoje vreme krčili puteve ka bržem kulturnom prosperitetu.

U Nišu je, za razliku od drugih gradova Južne Srbije, uporedo tekao privredni razvoj i kulturni preobražaj. To je omogućilo da se vrlo rano pojave političke partije i njihova glasila i dovelo do povećanja broja čitalaca.

Posmatrano sa ove distance, politički listovi Južne Srbije nisu bili samo u službi političkih stranaka, već su nastojali da, priložima iz književnosti, reklamiranjem knjiga i obaveštavanjem čitalac o važnim kulturnim zbivanjima, vrše kulturnu i društvenu funkciju.

Za kulturnu emancipaciju Niša i šire okoline, poseban značaj ima pokretanje prvog časopisa Slava (1895 - prilog 17). U podnaslovu časopisa piše: "knjižica za narod i omladinu", koji je uređivao profesor niške gimnazije Milivoje Bašić.

Zadatak časopisa Slava bio je da objedini svu gradju rasturenu po dnevnim listovima, a koja je služila upoznavanju srpskih krajeva, običaja i geografije, uticala na razvijanje svega onoga što je srpsko i doprinosila političkom, književnom i kulturnom napretku srpskog naroda.

Za godinu dana svoga postojanja časopis je okupio veći broj mladih ljudi koji su na njegovim stranicama započinjali svoju književnu delatnost, ali nije uspeo da

privuče afirmisane pisce, iako je to bila ambicija uredništva.

Časopis je imao sledeća poglavlja (rubrike):

1. Poučni i prigodni članci
2. Poučno-zabavni članci
3. Pesme
4. Srpske zemlje
5. Narodni život i običaji
6. Srpske narodne umotvorine (Pesme, zagone-
tke, predavanja)
7. Srpski narod
8. Srpsko rodoljublje
9. Knjige za narod
10. Književni oglas
11. Beleške
12. Obraćanje uredništva".¹³⁶⁾

Poeziju su činile lirske i lirsko-epske pesme, i imale su svoju čitalačku publiku, a književna proza, iako bez većih književnih i umetničkih vrednosti, bila je zanimljiva za čitaoce, a posebno za istoriografiju.

Evo nekih pesama koje obeležavaju poeziju časopisa Slava: Ždrali, Himna slovenskim apostolima Ćirilu i Metodiju, Molitva, Nada, Srpska vila, Takovski grm, Ranjeni soko itd.

Pesma Ždrali je rodoljubiva i romantična i po sadržaju, i po izrazu; u pesmi Molitva autor budi uspomene na lepote detinjstva i moli boga da njegovoj domovini podari slogu i sreću, a u pesmi Ranjeni soko, pesnik kaže:

"Pošaljite mi jata vaših tića,
Zmajeviče i ljutih orlića
Da suzbijem crne gavranove,
Da rasteram sove u lugove,
Što me hoće da prožderu živa,
Bratska ljubav amo Vas poziva."

U skladu sa proklamovanom koncepcijom uredništva, rodoljublje je osnovna i glavna tema svih pesama objavljenih u Slavi. Medjutim, najveći broj tih stihova je bez prave originalnosti, sa mnogo praznog verbalizma i fraza, ali sa mnogo patriotizma, pa su autori pesama više bili rodoljubi nego umetnici.

Medjutim, kulturna afirmacija srpskog naroda u vremenu od 1878. do 1900. godine umnogome je usporavana, a delom i zaustavljena vladavinom obrenovićevskog režima, koji je krajem 19. veka ograničavao svaku slobodnu misao i društveni i kulturni progres. U okvirima takvih društvenih prilika, profesori niške gimnazije pokrenuli su, uređivali i izdavali književni časopis Gradinu, kao afirmaciju svojih stvaralačkih težnji.

Tako je prvi broj Gradine (prilog 18) izašao 1900. bio tematski i sadržajno bogatiji, raznovrsniji i literarno zanimljiviji od prethodnih, što znači da je njegovo uredništvo koristilo iskustva iz vremena izdavanja časopisa Slava.

Pritisnut materijalnim teškoćama, prvi i pravi književni časopis na jugu Srbije prestaje da izlazi krajem

1902. godine, ali je s obzirom na svoju fizionomiju, orijentaciju i program, značio najviši domet u književnom pogledu ne samo svoje sredine, već i cele Južne Srbije.

Bogat po sadržaju i raznovrstan po književnoj tematici, ali ne i po umetničkoj vrednosti, časopis Gradina imao je sledeće rubrike:

1. Poezija,
2. Proza,
3. Pouka,
4. Književna kritika,
5. Prilošci biografski i bibliografski,
6. Ocene i prikazi,
7. Nove knjige i listovi,
8. Umetnost,
9. Starine,
10. Beleške,
11. Čitulja i
12. Od uredništva.¹³⁷⁾

I dok je poezija bila zastupljena bez značajnih pesničkih imena i odražavala poslednje ostatke romantizma koji je u srpskoj poeziji već prošao, dotle je proza imala svoju umetničku i originalnu vrednost.

Dva naša pripovedača, Simo Matavulj sa pripovetkom Kaludjerska posla i Bora Stanković sa proznim priložima iz Nečiste krvi dali su posebno obeležje časopisu Gradina. Tu su još priče i pripovetke: Prosjak, Moj kočijaš, U oči Božića, Prvi sneg, Ljubav, Noćna kukavica, Čikino dete i dr.

priče manje poznatih autora.

S obzirom da je časopis Gradina objavljivao i veliki broj prevoda proze iz evropske literature, to se za njega može reći da književni i umetnički valitet nije zastajao za sredinom.

U ostalim rubrikama objavljivani su: naučno-popularni članci iz različitih oblasti saznanja, književno-kritički članci o zbivanjima u srpskoj književnosti, ocene i prikazi novih knjiga, pozorišna kritika u rubrici "Umetnost", arheološki i istoriografski prilozi u rubrici "Starine", a rubrika "Beleške" imala je za cilj da široko informiše svoje čitaoce o raznovrsnim kulturnim događajima iz zemlje i inostranstva.

Za kratko vreme svoga postojanja, književni časopis Gradina predstavljao je dragocen i nezamenljiv doprinos književnom i kulturnom razvitku Južne Srbije koja je žurila da što pre prevaziđe vekovnu zaostalost.

3. Počeci modernog obrazovanja odraslih na jugu Srbije od 1878. do 1900. godine

3.1. Institucionalna zasnovanost

U društvenom životu Južne Srbije, radnička klasa u periodu od 1878. do 1900. godine, nastoji da se što više afirmiše i da se nametne kao neophodan kulturni faktor. Ideje prosvetiteljstva iz Kneževine Srbije prodiru i u novooslobođene krajeve.

Medjutim, još uvek ta politička snaga nije bila dovoljno spremna da se stavi na čelo prosvetnih aktivnosti. Te aktivnosti razvijaju se, prvenstveno, u okviru građanskih prosvetnih ustanova jer je uticaj radničkog pokreta, posebno njegove prosvetne aktivnosti, na jugu Srbije, bio još uvek slab.

Ovome su, svakako, doprineli zaostali ekonomski, politički i kulturni odnosi na jugu Srbije, koji su se zadržali i posle oslobodjenja od Turaka, pa je, zbog toga, prosvetna aktivnost radničkog pokreta, na ovom prostoru, bila znatno manja za razliku od građanskih prosvetnih ustanova i društava.

Razvijanje andragoških aktivnosti u Južnoj Srbiji, u okviru države i građanskih prosvetnih ustanova, usmereno je na osnivanje sledećih oblika rada:

1. Stručne škole,
2. Čitaonice,
3. Muzeji,
4. Pozorišta i
5. Prosvetna društva.

3.1.1. S t r u č n e š k o l e

Oduševljenje narodnih masa Južne Srbije, izazvano konačnim oslobodjenjem od Turaka, manifestovalo se na svim područjima društvenog života. Zato se već u prvim danima posle oslobodjenja masovno prišlo organizovanju elementarne pismenosti na nivou osnovnoškolskog uzrasta svuda tamo gde su materijalni, prostorni i kadrovski uslovi dozvoljavali.

Ima pokušaja da se u ovom periodu odredjeni re-

zultati postignuti i na opismenjavanju odraslih putem produžnih škola, kojih je na ovom prostoru bilo malo, za koje nije vladalo posebno interesovanje, niti je obrazovni efekat u njima bio zapažen, što se, svakako, ne može reći da ovakvi pokušaji nemaju određenu obrazovnu i prosvetnu funkciju sa stanovišta obrazovanja odraslih.

No, ukoliko je problem nepismenosti bio neodložan zadatak države, utoliko je ne manji problem predstavljao nedostatak stručnih ljudi za vođenje poslova u zanatskoj i trgovačkoj delatnosti, što je, razume se, uslovalo pojavu prvih zanatskih i trgovačkih škola na prostoru Južne Srbije.

Ideja o osnivanju prve Trgovačko-zanatlijske škole u Pirotu potiče iz 1878. godine, ali je otvaranje usledilo, tek, 1899. godine. Zadatak ove škole bio je "da daje zanatlijskim učenicima stručna znanja, potrebna im u zanatskim radovima".¹³⁸⁾ U ove škole mogli su se upisivati "svi oni djaci koji su svršili sve škole što ovde dosad postojaće",¹³⁹⁾ te i to potvrđuje da se problemima obrazovanja odraslih itekako poklanjala pažnja, tim pre što je viševekovnu zaostalost trebalo što pre prevazići. Ako se ovome doda da je Ministarstvo narodne privrede Pbr. 2555 od 10. maja 1899. godine, uputilo zahtev ministru prosvete i crkvenih poslova u kome se traži "da bi se prilikom čitanja klasifikacije dao vidljiv znak onim učenicima koji su u uspehu i vladanju bili vrlo dobri i odlični, uprava je predložila da

se za odsek trgovinski nabavi 14 primeraka Vukovih narodnih pesama",¹⁴⁰⁾ što pokazuje da se ovom zadatku pristupilo vrlo ozbiljno.

Izvori pokazuju da je u Pirotu postojala ideja o otvaranju industrijske škole, "koja bi po svome uredjenju odgovarala... ekonomskim uslovima",¹⁴¹⁾ ali nema podataka da je ta ideja i ostvarena. Medjutim, da je u periodu posle oslobodjenja u Leskovcu postojala tkačka škola, upućuje niz podataka.

Vranjski glasnik - službeni organ vranjskog okruga "u br. 32 od 9. avgusta 1892, u izveštaju o Zanatskoj izložbi koja je održana u Vranju u to vreme... navodi da je na izložbi izlagala i Leskovačka tkačka škola".¹⁴²⁾

Zanimljiv je akt K. br. 2766 od 4. juna 1899. godine, kojim se ministar narodne privrede, S.M. Lozanić obratio svim ministarstvima, zalažući se da sve kancelarije u zemlji potreban kanap kupuju od leskovačke tkačke škole.¹⁴³⁾ Nema sumnje da je tkačka škola imala razvijenu proizvodnju, odnosno "jedan odeljak za izradu razne užarije i kanapa razne debljine", dakle, predstavljala je čitavu jednu malu fabriku,¹⁴⁴⁾ iako joj je osnovna delatnost bila pripremanje učenika za rad u zanatskoj delatnosti. Nema podataka da li je škola imala i odeljenja muške dece, ali se za odeljenje ženske dece zna, jer je potpredsednica Ženske podružnice u Leskovcu, Ljubica Rajić, bila "učiteljica u Tkačkoj Školi koja je onda u Leskovcu

postojala".¹⁴⁵⁾

Leskovačka tekstilna proizvodnja imala je u tkalčkoj školi oslonac, ne samo u obezbeđenju stručnog kadra koji je morao pratiti brži tehnološki razvoj, već i u održavanju neophodnog proizvodnog tempa sa razvijenijim sredinama Srbije i šire.

Period od 1878. do 1900. godine u Južnoj Srbiji karakteriše i pojava prvog prosvetnog rada sa ženama, pod uticajem socijalističkih ideja iz razvijenijih sredina, što je dovelo do prvih pojava ženskog pokreta, iako je ta aktivnost imala pretežno praktični karakter. Gradjanski teoretičari, nasuprot naprednim strujanjima, problemu obrazovanja i vaspitanja žena prilazili su sa patrijarhalnog stanovišta, što je još više otežavalo prosvetni rad sa ženama.

Medjutim, razvijeniji gradovi ovog područja - Niš, Pirot, Leskovac, Prokuplje i drugi, prave odredjene korake. Tako su po ugledu na Beogradsko žensko društvo osnovane Ženske podružnice u Nišu (1887), Prokuplju 1880. i Leskovcu 1892. godine (prilog 19), što je ujedno i predstavljalo prvi korak u njihovoj emancipaciji.¹⁴⁶⁾

Na proslavi pedesetogodišnjice oslobodjenja Leskovca, Evgenija Dinić podnela je sledeći izveštaj o radu Podružnice ženskog društva:

"Ženska podružnica u Leskovcu... za ono vreme... bila je veliki uspeh. Jer je Leskovac, nemajući onda ni 15

godina od oslobođenja, živeo primitivnim i patrijarhalnim životom, gde se žena na javnim poslovima još nije davala videti, niti je pak bila tako elastična i prijemljiva za ovakve ideje. Žene, koje su još same tkale, prele, mesile, kuvale, većina ih same kopale svoje vinograde i njive, jednom rečju živele seoskim životom, nisu mogle odmah razumeti šta znači to Ženska Podružnica, i šta se hoće njom. Zbog toga su prve pokretačice ove ideje mnogo truda uložile, dok su zadobile žene za ovu ideju. G-dja Darinka Ivanović, naša nastarija učiteljica ovde, priča, da je čitavu propagandu vodila dok je uverila konzervativne Leskovčanke, da treba i žensku decu slati u školu. ^Sa takvim pojmovima ženskog sveta, može se misliti kako je onda teško bilo i Žensku Podružnicu osnovati".¹⁴⁷⁾

Iste ili slične probleme imale su i druge ženske inicijative, iako su ženske podružnice osnivale žene iz viših krugova.

"Iz spiskova prvih osnivačica vidi se da je većina njih bilo u prvo vreme iz viših krugova trgovačkih, industrijskih i činovničkih, dok ta ideja nije docnije probila i sve redove građanske".¹⁴⁸⁾

Prema tome, napori žena entuzijasta nisu bili bez rezultata, jer prema "kazivanju starih i prvih osnivačica, Podružina je... osnovala ... svoju Žensku Radničku Školu, 1894. god. koja je trajala 4 godine pa je prestala zbog

rušenja zgrade i malog broja članica - 1898. godine."149)

Istorijski izvori kazuju da su pri ženskim podružnicama postojale ženske radničke škole ne samo u Leskovcu, već i Nišu, Pirotu i Prokuplju u kojima se učilo krojenje, šivenje i drugi ženski radovi.

Verovatno je prerada kudeljke, izrada šajka, gajtana i ćilimova u Leskovcu i Pirotu uticala da se u ovim sredinama vrlo rano pojavi potreba za samostalnim ženskim radničkim ili devojačkim školama u kojima će se učiti krojenje i šivenje, pletenje, vez i drugi ženski zanati neophodni za ženske i domaće potrebe.

Tako je u Pirotu ministar prosvete Pbr. 10408 od 13. oktobra 1888. godine "odobrio da gdja Jorgovička može otvoriti žensku radničku školu po predlogu koji je ona podnela".150)

Evo programa rada Pirotске devojačke škole koji je, ministru prosvete, podnela učiteljica, Mileva K. Jorgović:

"Program za 1888/89.god.

Pletenje čarapa (štrikanje)

1. Priprema: pamuka broj 18, pet igala pletenih br. 3, objašnjavanje o pamuku, kakvoći i ceni, pletenje čarapa muških, ženskih i dečjih, šara jednostavna, broj petalja kod sve dece podjednak, po teoriji koja je usvojena u srednjoj i višoj ženskoj školi.

Pletenje kukicom (eklovanje)

2. Priprema, klupče pamuka takozvanog engleski, kukica naspram pamuka, raznovrsno pletenje, kao umeci za jastuke, jastučice, čipke itd., rad u sve dece podjednak.

Šareni vez (štrikovanje)

3. Priprema, šupljikavo platno (špagot), igla sa dugačkom učicom, vunice razovrsne boje, naprstak, nožice (makaze).

Slaganje boja, objašnjavanje boja i rada, pletenje jastuka, jastučica, tuneskim radom, rad od vune (prediva), šareni vez po tome radu, rad papuča itd.

Krojenje i šivenje rublja (belog veša)

4. Granje i krojenje košulja muških i ženskih od srpskog platna, rekle od šifona.

Priprema platna, koliko je potrebno konaca za početni bod (fircanje), otvaranje rupa, br. 40, igla br. 7, za prediglu, kosi bod, i za iglu, konaca br. 50, igla br. 9, za porupčice, bod u bod (štepovanje) br. 80, igla br. 11.

Obeležavanje rublja slovima, objašnjavanje gde se rublje obeležava i zašto se to čini.

Krojenje i šivenje haljina

5. Od raznih štofova i srpskog platna, platna koliko je potrebno, crtanje struka, suknje legovane (bez tunika i rajfova), ukras na srpskom platnu, svojeručnom radjeni čipkom".¹⁵¹⁾

Za realizaciju ovog programa potrebno je bilo obe-

zbediti neophodna nastavna sredstva i ispuniti određene uslove. Naime, u školu su se mogla upisivati "ženska deca od 10 - 16 godina koja su svršila bar jedan ili dva raz. osnovne škole, tako pri radu mogu brojati i lakše razumevati rad."¹⁵²⁾ Osim toga, deca su morala biti uredna i čista i za sve vreme boravka u školi moralo se "govoriti pravilno srpski", što pokazuje da su ovakve škole preuzimale i druge zadatke osim obučavanja u zanatu.

Inicijativa za otvaranje ženskih zanatskih škola bilo je i u drugim slučajevima. Tako je Ministarstvo narodne privrede, na osnovu Zakona o ustrojstvu, Pbr. 5769 od 9. novembra 1899. godine, potvrdilo pravila "Škole za krojenje i šivenje ženskog odela i raznog veza (ručnog i mašinskog)"¹⁵³⁾ u Pirotu.

Prema tome, privatne ženske škole bile su uglavnom namenjene izučavanju ženskih zanata i egzistirale su kao ženske radničke škole. U njima se učilo pletenje, vezenje, krojenje i šivenje, ali se pažnja poklanjala i pravilnom govoru i lepom ponašanju, što je školi davalo i elemente opšteobrazovne škole.

Pored tih škola, na obrazovanju omladine i odraslih radile su i mnoge osnovne škole sa svojim učiteljima. One se u ovom periodu sa više plana i sistema okreću svojoj sredini i rade na njenom kulturno-privrednom preobražanju putem školskog vrta, knjižnice, pčelinjaka i dr.

3.1.2. Č i t a o n i c e

Početak modernog obrazovanja odraslih na jugu Srbije, u periodu od 1878. do 1900. godine obeležava i pojava prvih čitaonica koje, iako nisu mogle svojim radom da ostave ozbiljnije tragove u našoj kulturnoj prošlosti, predstavljaju prve institucije za obrazovanje i prosvetavanje građana.

Pojava prvih čitaonica (čitališta) vezana je za mladu građansku klasu, koja je osnivala ove kulturne institucije "poradi čitanja novina i knjiga i poradi međusobnog saobrašćenija", što je za tu istu klasu značilo kulturno, nacionalno i političko uzdizanje.

Ovo je period (1878-1900) kada se brzo menjaju društveni odnosi, a sa njima i prosveta i kultura, kada se otvaraju škole, nabavljaju štamparije i štampaju knjige, i kada se broj pismenih ljudi brzo povećava.

Posebni dokumenti o osnivanju pojedinih čitaonica na ovom prostoru nema, ali se na bazi drugih izvora može zaključiti da su sa promenljivim uspehom, u ovom periodu, počele da rade čitaonice u Leskovcu, Pirotu, Nišu i Vranju.

Ima podataka koji upućuju "da je u Leskovcu čitaonica sa knjižnicom svoje poreklo vodila još iz vremena pre oslobodjenja ovih krajeva i da se u njoj posle 1878. godine okupljala sva gradska duhovna elita".¹⁵⁴⁾

Prve vesti o čitaonici u Leskovcu donosi list Istok u broju 16 od 20. januara 1879. godine u kome se kaže:

"Ovde se najživlje radi i dogovara da se ustanovi Čitaonica, trgovačko-zanatlijski odbor i ženski pododbor crvenog krsta... da se 'nabavi' lekar opštinski... da se u Leskovcu otvori i jedan srednji zavod: gimnazija ili realka".

U izveštaju Čitaonice leskovačke, kome je prethodila nešto duža prepiska odgovornih u državnoj upravi, pisalo je da je čitaonica "Ujedinjenje" otvorena 1879. godine i da je statute ove čitaonice odobrio ministar prosvete 1879. godine, Pbr. 2590. U izveštaju se, između ostalog, navode i listovi koje je čitaonica primala: Srpske novine, Videlo, Glas Crnogorca, Porota, Zastava, Obzor, Javor, Hrišćanski vesnik, Srpska zora, Državni vesnik (bugarske) i Politik (nemačke).¹⁵⁵⁾

Medjutim, verovatno je Čitaonica više puta prekidala i ponovo obnavljala rad, što potvrđuje podatak da su članovi pevačkog društva "Branko" 1890. godine u društvenom lokalnu ustanovili i čitaonicu u kojoj su bili zastupljeni svi ondašnji bolji listovi. No kad čitaonica predje docnije iz ruku pev. družine - ne bi duga veka; ona prestade 1892 godine".¹⁵⁶⁾

O čitaonici u Pirotu, u izveštaju Načelstva pirotskog Pbr. 956 od 10. marta 1881. godine, pisalo je:

"Čitaonica pirotska osnovana je još pod upravom turske vladavine. Kad je srpska uprava u ovim krajevima nastala, onda je čitaonica ova prihvaćena i dalje, kao što i danas postoji".¹⁵⁷⁾

Verovatno je da takve čitaonice nisu odgovarale novim zahtevima, pa je neposredno posle oslobodjenja, na inicijativu građana, došlo do osnivanja modernijih čitaonica. Tako se u telegramu koji je 1. decembra 1882. godine upućen ministru prosvete i crkvenih poslova, kaže:

"Danas je ustanovljena društvena čitaonica u varoši Pirotu prema čitaoničkim štatutima koje je ovdašnja okružna vlast odobrila. Uprava ove čitaonice najučtivije dostavlja pomenuto prosvetno ustanovljenje gospodinu ministru radi znanja".¹⁵⁸⁾

Očigledno je da se uprava ove čitaonice, još na početku, suočavala sa ozbiljnim materijalnim problemima, pa je posredstvom kružnog načelstva dobila saglasnost Ministarstva prosvete da može prodavati lutriju u korist čitaonice. U tom smislu Ministarstvo prosvete istaklo je da nema nikakvih zakonskih smetnji za organizovanje lutrije u ovakve dobrotvorne svrhe i da se tako nešto veoma često čini u Beogradu.¹⁵⁹⁾

Niška čitaonica (prilog 20) osnovana je, takođe, 1879. godine, što se vidi iz izveštaja koji su Niškom načelstvu podneli predsednik čitaoničke uprave Mihailo Marković,

direktor gimnazije i delovodja Stevan Srimac, profesor.¹⁶⁰⁾

Ubrzo posle osnivanja čitaonice, dopisnih iz Niša u listu Istok br. 29. od 9. marta 1879. godine piše:

"Gradjani varoši Niša, pojimajući blagodetan uticaj prosvete na opstanak i budućnost svakog naroda"... nastojali su radi "većeg širenja prosvete u njihovoj okolini obrazovati čitaonicu, kako bi čitanjem odabranijih spisa i listova, kao i večernjim pretresanjem i glavnijih pitanja koja zasecaju u razvitak i napredak srpskog naroda..." ostvarili "svoje uzvišene mete".

Načelstvo u Vranju podnelo je, takodje, izveštaj ministru prosvete o stanju čitaonice u Vranju, u kojoj se između ostalog kaže da u ovom okrugu "nema druge čitaonice do u varoši Vranji", koja je otvorena "20. juna 1879. godine", da je "imala svega 102 člana"... i da je u protekloj godini "držala 24 lista i časopisa kako srpskih, tako i stranih..."¹⁶¹⁾

Za sve čitaonice zajedničko je to da su evoluirale od prvobitnih društava za čitanje novina, zajedničkog sastajanja i razmene informacija, do institucija za obrazovanje i prosvetavanje naroda. One su bile pogodna mesta za okupljanje ne samo mlade buržoazije, već i zanatlija i radnika.

Budući da se delatnost čitaonica odvijala korišćenjem knjige, prirodno je bilo da se razvija i unapređuje organizacija i uredjenje čitaonica, počev od obezbedjenja

prostorija za "udobno čitanje i razmenu mišljenja", pa do nabavke i smeštaja knjiga, časopisa i listova.

U čitaonicama se čitalo, ali se i slušalo čitanje, organizovano za nedovljno pismene ljude. Naročito su se čitali listovi i časopisi koji su izlazili u Srbiji, među kojima su najpoznatije Srpske novine, ali i lokalni listovi na jugu Srbije o kojima je već bilo reči. Time se građanstvo informisalo o događajima u svojoj sredini ali i u Srbiji, ne samo o kulturnim događajima, već i o trgovini i zanatstvu, o uredjenju gradova i sela, jeđnom rečju, o celokupnom društvenom životu.

Čitaonice nije osnivala država, niti je davala materijalnu pomoć za njihov rad, bez obzira što su, pored škola, bile jedine kulturne ustanove, gde su se i niži slojevi društva mogli koristiti knjigom ili novinama, pa čak i na selu. Osnivanje čitaonica bilo je prepušteno inicijativi građana, pre svega obrazovanim i pismenim ljudima, pa je zato i dolazilo do njihovog stihijnog otvaranja ili do njihovog nesistematskog rada.

Iz svega ovoga se vidi da su posle oslobodjenja Pirot, Niš, Leskovac i Vranje morali imati snažne ambicije da što je moguće pre, u svemu naprednom, dostignu ranije oslobodjene gradove Beograd, Kragujevac i dr. Zato je pojava narodnih čitaonica, u kulturnom životu naroda Južne Srbije, od izuzetnog društvenog značaja jer su one, ne samo u ovom

periodu, već i do današnjih dana, bile i ostale najvažnije prosvetne ustanove i primarne institucije obrazovanja odraslih.

3.1.3. M u z e j i

Za muzejsku delatnost na jugu Srbije saznalo se veoma rano, još 1833. godine, kada je francuski pesnik Lamartin prvi obavestio evropsku javnost o niškoj Čele-kuli. Zasluga pripada i arheologu i publicisti Feliksu Kanicu koji je dugogodišnjim istraživanjima u Srbiji, podstakao arheološka i etnografska proučavanja, i time dao osnove budućoj muzejskoj aktivnosti na prostoru Niša.

Sa oslobodjenjem od Turaka srpski putopisci i naučnici sve više se interesuju za spomenike i starine na području Niša. Zbog toga je 1878, po nalogu Srpskog učenog društva, u Niš došao čuvar Narodnog muzeja u Beogradu Mihajlo Valtrović, da bi sastavio prvi izveštaj o spomenicima i starinama Niša. Verovatno je lokalitet Niša bio, sa arheološkog stanovišta, vrlo zanimljiv, što potvrđuje i briga beogradskog muzeja, da se odmah po oslobodjenju ozbiljnije pristupi njegovom proučavanju.

Na inicijativu Srpskog arheološkog društva (Srpsko arheološko društvo je osnovano 1881, a časopis Starinar pokrenut je 1884) organizovana je 1887. godine, u vidu izložbe, zbirka rimskih kamenih spomenika, koja predstavlja

prvu javnu manifestaciju muzejskih eksponata u Nišu. Snažan podstrek i interesovanje Nišlija za arhivskim otkrićima i muzejskim eksponatima, izazvala je izložba novootkrivenih eksponata u Nišu 1900. godine. Naime, te godine je pronađen portret od bronzne rimskog imperatora Konstantina I sa izvesnom količinom antičkog novca, predmeta od gvoždja i rimskog nakita.¹⁶²⁾

S obzirom da autentičnog dokumenta o osnivanju muzeja u Nišu nema, izložbe iz 1887. i 1900. godine uzimaju se kao početak muzejske delatnosti na ovom prostoru.

Osim muzeja u Nišu, koji se sve više razvijao, muzej u Pirotu, za koji nema izvora kad je osnovan, kolika mu je razvijenost i kakva delatnost, podataka o muzejima u drugim sredinama nema. Naime, čuvar Narodnog muzeja u Pirotu dostavio je ministru prosvete i crkvenih poslova pismo sledeće sadržine:

"Pregledao sam zlatne turske novce što ih je Odbor crkve pirotske preko gospodina ministra prosvete poslao Narodnom muzeju na izbor i otkup i našao sam među njima nekoliko komada koje bi Muzej za svoje zbirke kupio da ima za to potrebnog novca. Muzej je budžetom mu odredjenu skromnu sumu od 4.000 dinara za ovu 1894. godinu već utrošio, te mora sve zlatne turske novce - u 76 komada - da vrati prema aktu gospodina ministra Pbr. 22163 od 26. novembra 1894".¹⁶³⁾

Iako ovaj podatak ne pruža mogućnost za šire ra-

svetljavanje delatnosti muzeja, on je dragoceni izvor koji pokazuje da se i muzejskoj delatnosti u Pirotu poklanjala pažnja u danima posle oslobodjenja od Turaka.

3.1.4. P o z o r i š t a

Za kulturnu istoriju naroda Južne Srbije ne mali značaj imala je i pozorišna umetnost, koja je sa većim ili manjim uspehom, i u različitim sredinama, odigrala značajnu ulogu, pre svega u podizanju kulturnog nivoa sredine, a zatim i u ukupnom razvoju nacionalne svesti.

Počeci pozorišnog života vezuju se za prve putujuće pozorišne trupe koje su počele da dolaze najpre u Niš od 1883. godine, a zatim i u ostala mesta Južne Srbije. To je, svakako, navelo pojedine ljude na misao da se na ovim prostorima mogu osnovati i stalna pozorišta, čiji bi zadatak bio da zabave, nasmeju, da stvore dobro raspoloženje, ali i da razvijaju kritički smisao, smisao za uočavanje slabosti, nedostataka i uopšte negativnih osobina i pojava čiji su nosioci bili pojedinci ili čitave društvene grupe.

Prvo stalno pozorište osnovali su u Nišu, 1887. godine, Milorad Petrović, učitelj, Djoka Protić, vojni činovnik, kao i profesori niške gimnazije: Spira Kalik, Stevan Nikšić Lala i Mihailo Dimić, upravitelj jednog putujućeg pozorišta. Nazvali su ga "Stevan Sindjelić".¹⁶⁴⁾

Niš je sa oduševljenjem prihvatio pozorište (pri-

log 21), ali bez ozbiljnije potpore vlasti u tim prvim godinama doživljavalo je materijalne teškoće i svoje prve krize. Nedostatak sredstava uticao je da se pozorište tri puta zatvara, a zahvaljujući aktuelnom repertoaru i pozitivnoj atmosferi koju je stvorila publika, pozorište je isto toliko puta i obnavljalo rad.

Zanimljivo je kako je kritika gledala na niško pozorište u prvim godinama po osnivanju. Naime, časopis Gradina u rubrici "Umetnost", od svog prvog broja, započeo je objavljivanje pozorišne kritike, koja se odnosila, pre svega, na izbor pozorišnih komada, na igru glumaca, organizaciju predstava, izgled scene, garderobe, kao i ponašanje pozorišne publike.

"Pod naslovom 'Niško pozorište Sindjelić', u broju 20,... objavljen je opširan i ozbiljan kritički članak o najavljenoj reformi pozorišnog života, tj. o potrebi da pozorište 'pod zaštitom kraljice Drage' postane stalno. Međutim, kritičar konstatuje da je u pozorištu više ljudi 'koji su igrali za nasušni hleb, pokazivali gotovo uvek više truda no dara', pozorište nema ni stalne zgrade ni stalne kritike; pozorišni odbor 'čine šefovi pojedinih nadležstva - ljudi koji ne znaju ništa o dramskoj literaturi, ni srpskoj, a kamo-li šire'".¹⁶⁵⁾

Na osnovu pozorišne kritike, može se zaključiti da je niška Gradina aktivno i svestrano pratila zbivanja

u pozorišnom i kulturnom stvaralaštvu svoga vremena, kao i to da je najveći broj njenih saradnika po širini pogleda i težnji nastojao da se prevaziđe kulturna zaostalost svoje sredine.

U niškom listu Sloboda, od 26. maja 1891. godine pored ostalog, piše:

"Doznajemo da će g. Jovanović jedan deo pozorišnog odmora provesti sa našim pozorištem, koje namerava po nekoliko predstava prirediti u Vranju, Vrnjačkoj Banji, Pirotu, Leskovcu, Aleksincu, a možda i u Kragujevcu".

Povodom tih predstava, u istom listu, u broju od 7. jula 1891. godine, objavljen je "Dopis iz Leskovca" u kome pisac izveštava o boravku niškog pozorišta u Leskovcu i najlepše se izražava o igri svih glumaca u komadu "Djuradj Branković".

Na repertoaru niškog pozorišta, u ovom periodu, izvodjene su sledeće drame i komadi: "Srpski ajduci" od Jovana Sterije Popovića, "Dva cvancika" od Milovana Glišića, "Devojačka kletva" od Ljubinka Petrovića, "Dušan Silni" od Milorada Šapčanina, "Ridjokosa" od Šandora Lukačija, "Mizantrop" od Molijera, šaljive jednočinke Koste Trifkovića - "Školski nadzornik", "Opozicija" i "Ljubavno pismo", šaljive igre Jovana Jovanovića Zmaja - "Šaran", Antonija Hadžića - "Ljubav nije šala", tragedije "Djuradj Branković" od Karla Obernika, "Boj na Kosovu" Jovana Subotića itd.

Sa ovako raznovrsnim i bogatim repertoarom niško pozorište je mnogo, i vrlo uspešno, gostovalo po Srbiji. To potvrđuje već citirani "Dopis iz Leskovca".

Verovatno je gostovanje niškog pozorišta imalo presudan uticaj na raspoloženje u Leskovcu i Pirotu jer u to vreme dolazi do intenzivnije inicijative za otvaranjem stalnih pozorišta u tim sredinama.

U Državnoj arhivi Srbije nalazi se nekoliko dokumenata ¹⁶⁶⁾ iz kojih se vidi da je omladina Leskovca, još u aprilu 1878. godine tražila da se osnuje pozorište koje će nositi ime "Pozorište Obnovljene Srbije". Međutim, Ministarstvo prosvete aktom Pbr. 401 od 12. aprila 1878. godine, obaveštava upravu da ne može molbu odobriti "pošto se u ta- mošnjim krajevima zavedu škole, kao glavni sredstva za vaspitanje narodno, onda se može pristupiti i ustanovljenju pozorišnih družina".

Želja leskovačke omladine nije se ostvarila, ali je inicijativa značila korak dalje ka stvaranju lokalnog diletantskog pozorišta, krajem 19. veka. Naime, marta 1897. godine, načelnik sreza leskovačkog odobrio je statut leskovačkog građanskog pozorišta "Jug Bogdan", koje je na prvoj pozorišnoj predstavi prikazalo istorijsku dramu u tri čina "Bitka na Kosovu". Pored amatera, pozorište je angažovalo i plaćalo dva glumca i dve glumice. Predstave su davane jedanput nedeljno, a na repertoaru su bile sledeće drame:

"Zla žena", "Ženidba i udadba" i "Kir Janja" od J.S. Popovića, "Dva cvancika" M. Glišića, "Doček kralja Milana u Leskovcu" Mihaila i Sime Bunčića i dr.¹⁶⁷⁾

Više uspeha oko osnivanja stalnog pozorišta imali su građani Pirotu, jer "pokrenuta je plemenita misao među činovnicima i građanima u varoši Pirotu da se obrazuje pozorišna družina, što je i ostvareno".¹⁶⁸⁾

Poput niškog pozorišta, i pozorište u Pirotu bilo je opterećeno materijalnim nevoljama. Taj problem je bio izražen do te mere da je uprava pozorišta tražila od "gospodina ministra da izvoli narediti upravi Kraljevsko-srpskog pozorišta u Beogradu da... što skorije pošalje pozorišno delo 'Boj na Kosovu' od Jov. Subotića i potrebno odelo za taj komad".¹⁶⁹⁾

Nema sumnje da se pozorišta, u ovom periodu, razvijaju stihijno, da nisu mogla da uhvate dublje korene i da su pokušaji činjeni u ovoj oblasti, u većoj ili manjoj meri, bili diletantski. Bilo je malo pravih pozorišnih entuzijasta i stvaralaca i veoma malo razumevanja za kulturni i umetnički značaj pozorišta.

Medjutim, bez obzira na sve ekonomske i socijalne prilike koje su davale ritam čitavom društvenom životu, građani su putem pozorišta nastojali da se odupru ssocijalnoj i kulturnoj zaostalosti putem raznovrsnog istorijskog ili savremenog repertoara, što je dovelo do budjenja

nacionalne svesti, koja će itekako mnogo značiti za nastupajuće društveno-ekonomske odnose početkom 20. veka.

Pema tome, kulturni vaspitno-obrazovni značaj pozorišta utkoliko je veći, ukoliko se zna da je za zaostalo područje juga Srbije kulturna emancipacija značila i socijalnu emancipaciju.

3.1.5. P r o s v e t n a d r u š t v a

U svim razvijenijim sredinama Južne Srbije, u tome periodu, delovala su u oblasti obrazovanja odraslih i mnoga prosvetna društva koja su zapravo imala dominantnu funkciju na andragoškom polju. Veoma razvijenu aktivnost imala su pevačka društva, gimnastička društva, trezvena i razna dobrotvorna društva. Sadržaj njihove aktivnosti bili su negovanje pesme i nacionalnog duha, kao i širenje pismenosti i kulture.

Od prosvetnih društava najmasovnija su bila pevačka društva, i to: niško pevačko društvu "Branko", leskovačko pevačko društvo "Branko", oba osnovana 1887, pirotsko pevačko društvo "Momčilo" (prilog 22), 1888, pevačko društvo "Jug Bogdan" u Prokuplju, 1894, i hor "Predvodnica", formiran u Vranju 1879. godine, o čemu kao dokaz postoji velika, dobro očuvana zastava u Domu kulture.

Osnovni cilj pevačkog društva bio je (prilog 23):

"a). Da gaji i neguje srpsku; a i uopšte slovensku pesmu;

b). Da se stara da u srpskoj omladini razvija volju ka gajenju i rasprostiranju 'harmoničnoga pevanja'. Pirotsko pevačko društvu "Momčilo" će se starati, da taj cilj postigne:

a). Svestranim obradjivanjem srpske narodne i slovenačke pesme;

b). Otvaranjem škole za pevanje;

v). Pevanjem izabраниh valjanih kompozicija, kako na zasebnim sastancima, tako i na javnim društvenim koncertima, zabavama; pevanjem u crkvi i drugim raznim prigodbama;

g). Nabavkom izvrsnih muzičkih dela i osnivanjem muzičke biblioteke;

d). Skupljanjem i obradjivanjem valjanih srpskih i slovenskih narodnih melodija, zbog čega će voljno stupiti u duhovnu zajednicu sa svim srpskih pevačkim društvima, kao i sa pojedinim u muzici odličnim licima;

dj). Priredjivanjem što češćih društvenih izleta i ekskurzija po pojedinim mestima u srpstvu".¹⁷⁰⁾

Negovanje pesme u nacionalnom duhu, javni koncerti i zabave, otvaranje škola i muzičkih biblioteka, kao i organizovanje društvenih izleta i ekskurzija, samo su deo sadržaja pevačkih društava koja su, posle oslobodjenja, imala ne samo obrazovnu, već prevashodno vaspitnu funkciju.

Prva radnička pevačka družina u Nišu osnovana je

1887. godine, a 1890. i pevačka družina "Zadruga". Kako je niška železnička radionica predstavljala mesto okupljanja radnika to je već 1892. godine osnovana železnička pevačka družina "Konstantin", da bi već iduće, 1893. godine, pre-rasla u železničku radeničku pevačku i muzikalnu družinu "Konstantin".¹⁷¹⁾

Pevačka družina Železničke radionice prvi je organizovani oblik okupljanja radnika Niša i šire okoline, što je za razvoj radničkog pokreta ovog dela Srbije imalo izuzetno veliki značaj, ne samo u izgradjivanju političke svesti, već i opšteg kulturnog nivoa sredine.

Za ljubitelje narodne pesme koja se toliko željno očekivala, osnivanje leskovačkog pevačkog društva značilo je da se srpska pesma umesto u lelek pretvarala u lepe zvuke koji daju poleta i zadovoljstva.

Naime, kada je 1887. godine osnovano društvo, za kratko vreme steklo je simpatije svojih sugradjana, jer su masovne posete na ovim zabavama bile znak da je gradjanstvo tačno shvatilo značaj ovakve ustanove.

Medjutim, česta premeštanja činovnika i učitelja koji su najčešće bili članovi društva i profesora muzike ondašnjih gimnazija pod čijom upravom su bili horovi, uticala su da se pevačka društva osipaju ili prekidaju rad, te su osnivači nastojali "imati pouzdanu podlogu samo u stalnim članovima... jer se samo time može obezbediti trajan opstanak

društvu".¹⁷²⁾

U tom smislu uprava pirotske pevačke družine obavestava ministra prosvete da je "ostala bez horovodje", i moli da ga odobri "g. Bošnjakoviću, nastavniku Gimnazije pirotske, da može biti i horovodja Pirot. pevačke družine. Od društva će imati 250-300 din. godišnje".¹⁷³⁾

Ne može se reći da ministar prosvete, mesne vlasti i školske uprave nisu imali razumevanja za probleme pevačkih društava. Naprotiv, uvek su izlazili u susret, kao i povodom gostovanja pirotske pevačke družine u Plovidv na dan sv. Ćirila i Metodija, kada je trebalo odobriti četvorodnevno odsustvo trojici učitelja osnovne škole.¹⁷⁴⁾

Sa koliko se ozbiljnosti prilazilo radu pevačkih društava pokazuju i pravila pevačkih društava, data u prilogu, u kojima se predviđa mogućnost otvaranja škola za pripravnike pevanja i osnivanje društvenih muzičkih biblioteka. Radom pevačkih društava rukovodili su ugledni ljudi najrazličitijih zanimanja od advokata, sveštenika, učitelja trgovaca i profesora, pa do stolara, abadžija, obučara i drugih zanatlija.

Delatnost pevačkih društava činile su horske grupe, koje su na repertoaru imale srpske pesme, prožete nacionalnim i patriotskim osećanjima. Koncerti su se obično održavali povodom verskih praznika u crkvama na narodnim saborima, uz odgovarajuće druge manifestacije.

Sve ove pokazuje da su pevačka društva, iako nisu ostavila vidljiv trag u kulturi Južne Srbije, predstavljala važne institucije za prosvećivanje naroda. Tome je svakako, doprinela organizaciona i programska struktura pevačkih društava u kojima je dominirala vaspitna, ali i obrazovna funkcija.

Pored pevačkih društava u oblasti obrazovanja i vaspitanja odraslih, radila su i druga društva, kao što su: gimnastička, trezvena i razna dobrotvorna društva.

U ovom periodu u većim centrima Južne Srbije, osnivaju se gimnastička društva pod zajedničkim imenom "Dušan Silni". Tako je Leskovac među prvim gradovima imao građansko gimnastičko društvo "Dušan Silni" koje je 1896. godine osnovao Živko Obrenović, knjižar iz Leskovca. Društvo je zatim promenilo ime u "Viteško društvo Dušan Silni", da bi se ono, kao i ostala društva na ovom prostoru, kasnije ujedinila u savez sokolskih društava "Dušan Silni".¹⁷⁵⁾

Autor članka u listu Večernje novosti - Beograd, u broju 211, od 2 avgusta 1897. godine piše da je svoj prvi javni čas leskovačko gimnastičko društvo "Dušan Silni" održalo na Preobraženje, avgusta 1897. u bašti gostionice "Kruna". Čas je izveden "pod predvođenjem g. Koste Jovanovića, prvog srpskog diplomiranog učitelja gimnastike i borenja, i g. Živka D. Obrenovića, učitelja gimnastike u Leskovcu". Na programu je bilo: slobodna švedska gimnastika, radovi na

razboju, radovi sa raznim teretima, škola hrvanja, borenje sabljom, skokovi sa daske u dužinu i visinu, smrtni skok preko gole sablje, igra buzdovanima, radovi na vratilu i krugovima.

Pored gimnastičkog društva u Leskovcu je sredinom 1897. godine osnovano Društvo za borenje, koje je imalo sekciju mačevanja, čiji je veliki pobornik bio Radoje Domanić, nastavnik leskovačke gimnazije, oduševljeni propagator gimnastike i sportskih igara.

Krajem 19. veka streljački sport u Srbiji se naglo širi, pa je to dovelo do osnivanja streljačkih društava: u Nišu, 1881, u Vranju, Leskovcu i Prokuplju, 1887, i u Aleksincu i Pirotu, 1888. god, pod nazivom "Kralj Milutin".

Streljački glasnik koji je izlazio u Beogradu, u broju 8 i 9, od 15. juna 1895. godine, doneo je tabelarni pregled u kome stoji da je Leskovačka streljačka družina brojala 44 člana, da je 1895. održala 20 redovnih i jedno svečano gadjanje, i da je na ovim gadjanjima utrošeno 955 metaka. Stalna i sistematska takmičenja pripremala su i stvarala dobre i iskusne strelce, što potvrđuje i jedan austrougarski vojni pisac, u knjizi "Srpska i Crnogorska vojska", dajući ovakvu ocenu: "Streljački pokret uzeo je takve razmere da se njime mora računati kao sa uticajnim faktorom na sve odlične osobine njihove pešadije..."

Ideja sokolstva došla je u Piroto mnogo ranije

nego u ostala mesta ondašnje Srbije. "Još devedesetih godina prošloga veka, osnovano je pod predsedništvom Djure Jovanovića, knjigovodje, prvo gimnastičko društvo u Pirotu". Iako je izgledalo da će društvo zbog materijalnih, kadrovskih i organizacionih problema prekinuti rad, "sa otvaranjem prve osmorazredne gimnazije u Pirotu je ponovo oživelo staro gimnastičko društvo pod vodjstvom Koste Jovanovića profesora, Proke Nešića krojača i jednog starije učenika VII razreda, koji je odnekud došao ovamo".¹⁷⁶⁾

Društvo se ubrzo organizovalo i imalo zapažene nastupe "prilikom uobičajenog i svečanog otvaranja srpsko-bugarske granice", kada je vrlo uspešno izvodilo "svoje veštine pred mnogobrojnim sakupljenim Srbima i Bugarima..."¹⁷⁷⁾ čime je zadobilo simpatije ne samo gradjana Pirota, već i šire okoline.

Ovaj momenat je veoma značajan za pirotsku sredinu koja je u toku posleratnog nacionalnog preporoda nastojala da zauzme što vidnije mesto, ne samo u novooslobodjenim krajevima, već i u čitavoj Srbiji.

Ima izgleda da se već u ovom periodu osnivaju dobrotvorna i društva trezvenosti koja su okupljala omladinu i odrasle, sa ciljem da je sačuvaju od štetnih posledica osećanje solidarnosti i zajedništva.

Nesumnjivo je da su gimnastička i druga društva,

iako malobrojna i bez dovoljno sadržaja, imala za ono vreme snažan uticaj na ondašnju sredinu i njeno gradjanstvo. Ne samo okupljanje i organizovanje odraslih u društva, što je samo po sebi veliki uspeh, već i sistematski i osmišljeni rad u njima, bila su garancija da će se kod članova razvijati: drugarstvo i prijateljstvo, disciplina i marljivost, volja i hrabrost, solidarnost i patriotizam, i niz drugih vrednosti koje su rezultat kolektivnog rada i vežbanja. Prema tome, društva su pored usvajanja gimnastičkih veština, mačevanja ili streljaštva, svojim članovima pružala i druge vaspitne vrednosti, što im je davalo izuzetan značaj.

Ako bismo rezimirali period od 1870. do 1900. godine, onda bismo mogli reći, da je to period kada dolazi do konačnog oslobodjenja Srbije od Turaka, kada se sa manufakturne proizvodnje postepeno prelazi na mašinsku industriju, i kada radnička klasa sve više postaje značajan društveni faktor. U ovom periodu javljaju se počeci modernog obrazovanja odraslih na jugu Srbije, i to u okviru države i gradjanskih prosvetnih ustanova i društava. To su prve stručne škole koje su pripremale omladinu i odrasle za neposredne poslove u zanatskoj i trgovinskoj delatnosti, zatim čitaonice, pozorišta i prosvetna društva, koji su putem knjiga, razonode ili na drugi način deluju na vaspitanje i prosvećivanje naroda.

IV OBRAZOVANJE ODRASLIH NA JUGU SRBIJE OD 1900. DO 1918. GODINE

U Srbiji se, na početku 20. veka završava proces prvobitne akumulacije kapitala i stvara se radnička klasa, koja zajedno sa seljaštvom predstavlja značajnu društvenu, ekonomsku i političku snagu. Društveno-ekonomske i političke prilike bile su veoma teške, pa su radnici i seljaci, zbog ogromnih dažbina, svakodnevno bili izlagani sve većem siromaštvu, bedi i opštoj zaostalosti. Ogromne sume novca izdvajane su za potrebe vojske, policije i crkve, manje za razvoj industrije, a još manje za potrebe prosvete i kulture. Srbija je bila, pretežno, poljoprivredna zemlja i pored toga što se struktura seoskog stanovništva lagano pomerala u korist gradskog stanovništva kako to prikazuju tabele 1, 2, i 3:¹⁷⁸⁾

Tabela 1. Gradsko i seosko stanovništvo
Srbije od 1895. do 1910.godine

Godina	Gradsko		Seosko	
	Broj	%	Broj	%
1895	319.375	13,81	1.998.109	86,19
1900	351.015	14,08	2.141.867	85,92
1905	408.339	15,19	2.280.408	84,81
1910	382.434	13,13	2.529.267	86,87

Iz tabele se vidi izrazito agrarni karakter zemlje, i to kako 1895. tako isto i 1910. godine. Medjutim i medju seljacima je bilo velikih razlika, što pokazuju sledeći podaci: na početku 20. veka bilo je 11,34% domaćinstava koja nisu imala ni stopu zemljišta. Siromašni su bili i oni sa 3 i po hektara, a njihov broj je 39,22%; onih srednjeg stanja od 3 i po do 6 hektara, bilo je 23,58%; seljaka boljeg stanja, od 6 do 10 hektara, bilo je 19,50%, a imućnih, preko 10 hektara, bilo je 17,80%.¹⁷⁹⁾ Ove podatke potvrđuje i naredna tabela.

Tabela 2. Struktura stanovništva po zanimanju u %

	1895	1900
Poljoprivreda	83,66	84,23
Industrija	7,17	6,68
Trgovina	4,87	4,41
Javne službe i slobodna zanimanja	4,30	4,68

Iz priložene strukture stanovništva po zanimanju može se zaključiti da su gradsko stanovništvo sačinjavali: činovnici državne administracije, profesori i učitelji, oficiri, kao i nešto slobodnih profesija zajedno sa zanatlijama i trgovcima. Prema tome, na industrijsko radništvo otpadao je mali procenat, jer je prema zvaničnim podacima 1893. godine, Srbija imala samo 2000 radnika, a 1908. ispod 16.000 radnika. O stanju industrije u Srbiji 1900. i 1910. godine, potvrđuje sledeća tabela:

Tabela 3. Stanje industrije u Srbiji 1900. i 1910.g.

	1900	1910
Investirani kapital	36.700	112.000
Vrednost proizvodnje	15.300	126.200
Vrednost proizvodnje po glavi stanovnika	6,13	43,34
Uposleno radnika	3.200	16.000
Na jedno preduzeće dolazi radnika	20,9	34,4

Bez obzira na ovakve socijalne i ekonomske prilike, Srbija je imala radnički pokret pre nego što je razvila modernu industriju i dobila industrijske radnike. To je, svakako, doprinelo da se stvaraju radničke organizacije i da se vrlo rano pojavi socijaldemokratski i sindikalni pokret koji su ustali protiv tadašnjeg režima i uspeali da zadobiju poverenje.

ne samo radnika, već i seljaka.

Na početku 20. veka i Južna Srbija se suočavala sa teškim društveno-političkim prilikama, gde se radnička klasa sve više organizovala u okviru socijaldemokratskog pokreta koji je od samog početka nastojao da pokrene ne samo politički, već i kulturno-prosvetni rad. Pod uticajem socijalističke misli dolazi do formiranja radničkih društava koja su u okviru svoje delatnosti imala i široku prosvetnu aktivnost. Ta aktivnost odvijala se putem štampe, tečajeva, prosvetnih društava i drugih područja rada, o kojima će više biti reči.

Po ugledu na Prvo beogradsko radničko društvo, osnovano 1901, koje je 1903. stalo uz Srpsku socijaldemokratsku partiju, a 1905. preraslo u radničku kulturno-umetničku grupu "Abrašević",¹⁸⁰⁾ osnovano je i: Pirotsko radničko društvo, 1902, Leskovačko radničko društvo, 1903, Niško radničko društvo, 1903, i Vlasotinačko radničko društvo, 1903. godine.

Najstarije radničko društvo u Južnoj Srbiji, treće po redu u Srbiji, pored onih u Beogradu i Jagodini, osnovano je u Pirotu, 7. maja (24. aprila) 1902. godine, sa ciljem "da radi na umnom i moralnom unapredjenju svojih članova", što će se ostvariti priredjivanjem "večernjih i nedeljnih kurseva radi stručnog obrazovanja u njihovim zanatima", osnivanjem "čitaonica i knjižnica", ili priredjivanjem "zabave i društvenih veselja".¹⁸¹⁾

Nepunih mesec dana po osnivanju, Društvo je preduzelo niz aktivnosti iz svog programa. Naime, "Radničke novine" od 29. jula 1902. godine u broju 29, pisale su:

"U Pirotu su radnici osnovali svoje društvo. Još 24. aprila policijska vlast potvrdila je Pravila i do sada se upisalo za članove preko 50 radnika. Društvena uprava održava redovno svoje sednice i već je počela da radi na ostvarivanju društvenog cilja: na umnom i moralnom obrazovanju radnika. Radnička čitaonica sa bibliotekom otvorena je 18. juna. Broj korisnih knjiga za radnike prešao je 100. Društvo je do sada priredilo tri predavanja. Prvo predavanje držao je drug Dušan Živanović 19. maja '0 stručním radničkim udruženjima'... drugo... drug Bogdan Jovanović 29. i 30. juna, '0 radničkoj solidarnosti'.

Međutim, državni organi nisu blagonaklono gledali na pojedine aktivnosti Radničkog društva, pa su nastojali da spreče i uguše svaku slobodoumniju misao i aktivnost, prkoseći Društvu koje je ustalo protiv eksploatacije i političkog progona, ne samo putem štrajkova i javnih manifestacija, već i kulturno-prosvetnim radom.

O tome svedoči primer radničkog diletantskog pozorišta, koje nije moglo da priredi pozorišnu predstavu zbog "dva praktikanta iz Pirotskog prvostepenog suda, koji javno agituju protiv... pozorišta, cepaju plakate i prete da naprave nered za vreme predstave".¹⁸²⁾ Zbog toga su se pirot-

ski građani obratili ministrima unutrašnjih dela, vojske i pravde "da svaki u svom resoru poradi da njihovi potčinjeni to ubuduće ne rade, inače ne jamčimo za red i mir i svaku ćemo silu silom odbiti".¹⁸³⁾

Ovo pokazuje da je Pirotsko radničko društvo uživalo veliki ugled među građanima Pirotu, pre svega, svojom prosvetnom politikom, priredjivanjem pozorišnih komada i koncerata, zabava i društvenih veselja, ali i pitanjima iz oblasti radničke politike. Ono je, u svojoj sredini, ulivalo poverenje koje će u narednim decenijama, za radnički pokret, biti itekako značajno.

Godinu dana kasnije, tačnije 13. jula 1903. godine, održana je osnivačka konferencija Leskovačkog radničkog društva¹⁸⁴⁾ kojoj je prisustvovalo preko 1000 radnika, što je "iznenadilo socijal-demokratiju i zaprepastilo buržoaziju".¹⁸⁵⁾

S obzirom da su sva radnička društva na jugu Srbije imala jedinstvena pravila, doneta po ugledu na Beogradsko radničko društvo, to se ovom prilikom upoznajemo sa Pravilima Leskovačkog radničkog društva, a time i sa delatnošću ovih organizacija.

U Pravilima Leskovačkog radničkog društva stoji:

"Čl. 1. Radnici iz Leskovca i okoline osnivaju 'Leskovačko Radničko Društvo'. Društvu je sedište u Leskovcu a delokrug rada Leskovac i okolina.

Čl. 2. Društvu je cilj da radi na umnom, moralnom, političkom i materijalnom napretku i blagostanju svojih članova.

Čl. 3. Ovaj cilj Društvo će postizavati:

a) raspravljanjem pojedinih pitanja iz radničkog i opšte društvenog života, pitanjima iz sviju oblasti znanja, raspravljanjem pitanja iz oblasti radničke politike;

b) osnivanjem čitaonice i knjižnice;

v) priredjivanjem večernjih i nedeljnih kurseva radi stručnoga obučavanja svojih članova u njihovim zanatima kao: crtanja, krojenja, rezanja itd., zatim radi davanja opštega obrazovanja svojim članovima iz čitanja, pisanja i računanja, iz prirodnih nauka, iz svih društvenih nauka, ekonomije, istorije, trgovačkih nauka, stranih jezika, pevanja i svega onoga što će radnika umno unaprediti a duševno oblagoroditi;

g) priredjivanjem javnih predavanja, zabava i društvenih veselja"186)

Pravila radničkih društava donošena su po šablonu, što je bilo potrebno radi njihovog odobravanja od strane vlasti. Društva su imala borbeni, klasni i prosvetni karakter. To su bile socijalističke radničke organizacije u kojima se odvijala veoma živa i široka prosvetna i kulturna aktivnost.

No, bez obzira na tako široku prosvetnu aktivnost radničkih društava, broj nepismenih članova partijskih i

radničkih organizacija, na prostoru Južne Srbije bio je poražavajući. Podatke iznosimo za Leskovac jer nedostaju podaci za Niš i Vranje, gde su prilike bile slične.

Broj pismenih među partijskim članstvom

Godina	Pismeni	Nepismeni	Procenat nepismenih
1911	20	130	86,7%
1912	50	130	72,2%
1913	70	130	65,0%

Podaci upućuju na veoma nizak kulturni nivo leskovačkih najamnih radnika, pa je leskovačka organizacija težište svoga rada usmeravala na konferencije i zborove, dok je broj predavanja bio neznatan, što je bilo uslovljeno ogromnim brojem nepismenih članova kojima su predavanja bila teška. Evo podataka koji to ilustruju:

Broj partijskih sednica, zborova, predavanja, konferencija i zabava u Leskovcu i ostvarene posete od 1911. do 1913.godine.

od.	B R O J					P O S E T A						
	sed- nica	zbo- rova	preda- vanja	konfe- renci.	za- bava	SVEGA SASTAN.	zbo- rova	preda- vanja	konfe- renci.	za- bava	SVEGA SASTAN.	
911	35	10	3	8	2	58	4.000	100	800	800	5.700	
912	31	6		7	2	46	5.500		1250	1500	8.250	
913	4	3		3		10	2.000		200		2.200	
1-13	70	19	3	18	4	114	11.500	100	2.250	2300	16.150	

Iz tabele se vidi da je ukupan broj sastanaka od 1911. od 58 i 1912. godine od 46 sastanaka, sa posetioci- ma od 5.700 u 1911. i 8.250 u 1912. godini, bio je izuzetno veliki. Težište rada bilo je usmereno na konverencije i zbo- rove, jer su oni najposećeniji, a najmanje na predavanja ko- jih je, u periodu od 1911. do 1913. godine, bilo samo tri sa izuzetno malom posetom od stotinak slušalaca. Neposredno u vezi sa ovim je i broj prodatih socijalističkih listova u toku 1911. i 1913. godine u Leskovcu i Pirotu.¹⁸⁷⁾

Prodaja socijalističke štampe u Leskovcu i Pirotu

Godina	"Radničke novine"		Časopis "Borba"	
	Leskovac	Pirot	Leskovac	Pirot
1911	170	50	9	14
1913	80	90	9	32

Iz svega ovoga se vidi da je za Srpsku socijal- demokratsku partiju jedan od najvažnijih zadataka bio kultu- rnoprosvetno uzdizanje radnika, kao neophodan preduslov za njihovo političko izgradjivanje.

Medjutim, za realizaciju ciljeva i zadataka ra- dničkih društava, posebno večernjih i prazničnih škola, tre- balo je tražiti izvore finansiranja u lutrijskim igrama, od kojih je, na primer, Pirotsko radničko društvo, priredilo veselo večer sa koncertom, igrankom i lutrijom 31.decembra 1902.

godine.¹⁸⁸⁾

Po ugledu na Beogradsko radničko društvo, koje je 1905. godine preraslo u radničku kulturno-umetničku grupu "Abrašević"¹⁸⁹⁾ u ovom periodu i radnička društva u Južnoj Srbiji (Pirot, Niš, Leskovac, Prokuplje), transformišu se u radnička kulturno-umetnička društva "Abrašević".

Uporedo sa jačanjem klasnog karaktera radničkog pokreta, radnici Pirotu osnovali su kulturno-umetničko društvo "Abrašević", 1905. godine¹⁹⁰⁾ koje je bilo središte kulturno-prosvetne delatnosti pirotske radničke sredine, a radnici Leskovca, svesni značaja kulturno-prosvetnog uzdizanja širokih narodnih slojeva, stvaraju prvu sindikalnu prosvetnu grupu "Abrašević", verovatno 1904. godine, koja od 1905. i 1906. godine deluje kao čvrsto organizovana grupa sa horskom, dramskom i recitatorskom sekcijom.¹⁹¹⁾

Prva radnička umetnička grupa nije se ograničavala na organizovanje priredbi samo u Leskovcu, već je programe davala i u drugim mestima, kao Prokuplje, Vranje i dr. što je sa stanovišta uticaja na te sredine imalo izuzetno veliki značaj.

Nema podataka u arhivskim izvorima koji bi ukazivali na tačan datum osnivanja kulturno-umetničkog društva "Abrašević" u Prokuplju u periodu od 1900. do 1918. godine. Na mogućnost postojanja grupe "Abrašević" u toku prve decenije 20. veka upućuje i podatak da je 1907. godine iz Leskov-

ca u Prokuplje došao Dušan Španić, poštanski službenik koji se angažovao oko osnivanja radničke umetničke grupe "Abrašević".¹⁹²⁾ Radničke novine u broju 97 od aprila 1912. godine donele su vest da je na proslavi Prvog maja u Prokuplju učestvovalo oko 300 radnika i da je pred društvenim stanom pevačka družina "Abrašević" otpevala nekoliko pesama.

Najmasovnije radničke proslave, proslave Prvog maja, organizovala su kulturno-umetnička društva "Abrašević". Tako je u periodu od 1905. do 1912. godine u Leskovcu održano sedam proslava Prvog maja sa 2556 učesnika, a u Vranju 1908. i 1911. godine dve proslave sa 205 ljudi. Dobro organizovane i posećene proslave Prvog maja održavane su i u Nišu i Pirotu. Zajedničko im je bilo to što su počinjale prigodnim političkim govorima o problemima radničke klase a završavale se zabavama i narodnim veseljem u organizaciji kulturno-umetničkih društava. Tu su do punog izražaja dolazile horske, dramska i recitatorska sekcija. Tako su prvu dramsku predstavu "Boj kod Pirota", povodom Dana oslobođenja Pirota, priredili pirotski amateri, 16. decembra 1905. godine Kulturno-prosvetna društva su imala i kružoke na kojima je omladina čitala svoje radove i radove stranih i naših pisaca: M.Gorkog, Tolstoja, Fobera, Kočića, Sremca, Domanovića i dr.

Sve ovo pokazuje da su radničke umetničke grupe "Abrašević" u Južnoj Srbiji, kao čisto klasne proletherske organizacije odigrale veoma značajnu ulogu u vaspitanju, obra-

zovanju i razvijanju klasne svesti medju radništvom ovog dela Srbije. O tome dr Borivoj Samolovčev, navodeći i misli Triše Kaclerovića, kaže:

"'Abrašević' je, radeći na socijalističkom odgoju radnika, bio 'prva škola modernog socijalizma u čitavoj zemlji'. Uvijek je bio dio radničkog pokreta - bilo da učestvuje u demonstracijama, bilo da daje priredbe za štrajkače ili organizira prosvjetni rad".¹⁹³⁾

Formiranje Srpske socijal-demokratske partije i na prostoru Južne Srbije, imalo je izuzetan značaj za ondašnje prilike. Ulazeći u opštinske izbore SSDP pozivala je birače da glasaju za njen program koji opštini daje karakter jedne kulturne zajednice, koji ona treba da ima. Između ostalog, ona ukazuje na potrebu da "za šire prosvjećivanje svojih građana opština valja da stvori čitaonice, biblioteke i pozorišta",¹⁹⁴⁾ što programu partije daje kulturno-prosvjetni karakter, za razliku od drugih partija i stranaka.

Povodom godišnje skupštine mesne partijske organizacije, održane marta 1905. u Leskovcu, Radničke novine u broju 26 od 26. marta 1905. godine, objavile su da "mesna organizacija drži redovne konferencije svakoga praznika; tom prilikom drugovi se upoznaju s osnovnim znanjima socijalističkim, a često se pretresaju i pitanja koja život dana ističe". Mesna organizacije osnovala je i biblioteku i čitaonicu "kojima se drugovi obilatno služe i koriste".

Po ugledu na Radničku školu, formiranu od strane SSDP u Beogradu, u Nišu je osnovana slična škola kraćeg trajanja, a krajem 1905. godine i u Leskovcu je osnovana prva socijalistička škola, u kojoj su predavanja održavana "nedeljom, utorkom i petkom" u večernjim časovima (školu su osnovali: Kosta L. Stevanović, stolarski radnik i Tanasije Miljković, sudski pisar).¹⁹⁵⁾ U školi su održavana predavanja iz oblasti ekonomskih nauka, sindikalnog pokreta, socijalne demokratije i dr. Sve ove socijalističke škole 1908. godine prerasle su u partijske škole i kao takve delovale sve do početka balkanskog rata. One su bile vrlo značajan čini-lac u političkom izgradjivanju radnika i prva pojava sistematškog obrazovanja i vaspitanja u radničkom pokretu Srbije.

Za SSDP opšte prosvetivnje i socijalističko vaspitanje žena bio je jedan od važnih programskih zadataka, ali ono, na jugu Srbije, i pored početnih uspeha, nije dalo značajnije rezultate. Osim malog broja primeraka lista Jednakost, organa žena socijaldemokrata, koji su rasturani u Nišu, "u Leskovcu nije rasturan nijedan primerak ženskog socijaldemokratskog lista 'Jednakost'",¹⁹⁶⁾ što je posledica zanemarivanja ovog sektora rada, a ne političke pasivnosti samih žena.

Poseban značaj na andragoškom polju ima učiteljski pokret koji je stao uz SSDP i istakao "visoku i plemenitu funkciju škole i učitelja na selu".¹⁹⁷⁾ Izuzetno mesto pripada i Milošu Jankoviću, pedagogu i humanisti, koji je 1905.

godine osnovao Klub učitelja socijaldemokrata, prvu klasno-političku organizaciju učitelja u Srbiji, a od 1908. uređivao je i izdavao biblioteku "Budućnost" u okviru koje je i sam napisao mnogo pedagoških svezaka. Njegove studije "Učiteljski portreti" i "Pedagoške rasprave i članci" predstavljaju značajan doprinos za srpsku pedagošku misao i učiteljski pokret. Taj pokret je za područje Južne Srbije imao poseban značaj, tim pre što je viševjekovnu zaostalost trebalo što pre prevazići, a to se moglo postići samo putem prosvetne funkcije škole i učitelja na selu.

"Kultivisanje seoskog elementa, prosvećivanje, pomoću raznih uputa, razgovora, obilaženjem domova, roditeljskih sastanaka, održavanjem predavanja, stvaranjem škole za nepismene, proučavanjem domaćica i ženskog elementa, jesu sredstva, pomoću kojih će se ubaciti... više kulture, osposobiti za bolji život... i pravilno formirati politička svest".¹⁹⁸⁾

Podnoseći izveštaj ministru prosvete, nadzornik Milan Dj. Stanojević, o aktivnosti učitelja osnovnih škola u belopalanačkom srezu, piše:

"Osem rada u školi, oni su najveći pobornici i na kulturnom prosvećivanju našeg naroda. Narodne čitaonice, zemljoradničke zadruge, poljoprivredne podružnice, streljačke podružine, narodna odbrana, kulturna liga - to su sve ustanove koje se i ne mogu zamisliti bez učitelja. Svakom po-

kretu i radu pri ovim ustanovama oni su i duša i telo. I meni, kao učitelju i kao njihovom sterišini, čini zadovoljstvo što i ovom prilikom mogu naglasiti".¹⁹⁹⁾

Iz svega ovoga se vidi da ovaj period (1900-1918) karakteriše težnja radničke klase i gradjana za planskim i sistematskim radom na obrazovanju i vaspitanju odraslih, posebno radničke klase, koja će u periodu između dva svetska rata, u Južnoj Srbiji, odigrati značajnu ulogu. Posebno mesto pripada radničkim prosvetnim organizacijama koje su na početku 20. veka preuzele ulogu kulturno-prosvetnog uzdizanja radničke klase, ne samo putem kulturno-umetničkih društava, već i putem prvih socijalističkih škola koje su pripremale, ne samo za partijski rad, već i za život. Ovde treba istaći i veliku ulogu učitelja koji su bili nosioci kulturnog i prosvetnog rada, posebno na selu.

1. Područja obrazovanja odraslih

Od institucionalnih oblika koji su se razvili u periodu od 1900. do 1918. godine, van radničkog pokreta, ističemo sledeće:

1. Škole i tečajevi;
2. Narodne biblioteke i čitaonice;
3. Časopisi i listovi;
4. Pozorišta;
5. Prosvetna društva.

1.1. Škola i tečajevi

Od 1900. do 1918. godine obrazovanje i vaspitanje odraslih odvijalo se putem škola i tečajeva za omladinu i odrasle, od kojih posebno ističemo: poljoprivredne tečajeve, prođužne i ženske radničke škole.

Poljoprivredno obrazovanje odraslih u Južnoj Srbiji odvijalo se u okviru tečajeva pri zemljoradničkim zadrugama i bilo je vrlo siromašno i po sadržaju i po organizaciji rada. O tome dr Borivoj Samolovčev, analizirajući materijal sa Dvanaestog kongresa srpskih zemljoradničkih zadruga, održanog 1907. godine u Beogradu, kaže:

"Iako je narodno prosvjećivanje pravilno shvaćeno kao 'organizovan i neprekidan rad... koji obuhvata sve one mnogobrojne i raznovrsne pojave, u kojima se ispoljava život jednog čoveka', konkretna razrada tog pitanja sasvim je primitivna. Prema referatu, najpogodniji su oblici prosvjetne aktivnosti u zemljoradničkih zadrugama: osobni primjer, živa riječ i štampa. Prvi oblik zadružnog doma i njegovim primjerenim uredjenjem; drugi oblik - predavanjima i razgovorom pri svakom susretu ('o slavi, na svadbi, daći, u sudnici, kod crkve, u zadružnom domu, na zboru, na trgu, u mehani'), a treći - raznovrsnim listovima i knjigama... naročito grupnim čitanjem i razgovorom u dugim zimskim večerima... Zato se problem poljoprivrednog obrazovanja odraslih u tome peri-

odu mogao rješavati samo u sklopu općeg prosvjećivanja poljoprivrednog proizvođača i menjanja njegova društveno-ekonomskog i političkog položaja".²⁰⁰⁾

Medjutim, poljoprivredni tečajevi, bez obzira na siromašnu programsku i organizacionu strukturu, imali su uspeha, negde više, negde manje, u zavisnosti od problema koji je obradjivan i angažovanja pojedinaca na njemu. Tako je u dopisu ministru prosvete i crkvenih poslova Sofronije Simić, nadzornik narodnih škola okruga pirotskog i sreza vlasotinačkog, Pbr. 1309 od 12. novembra 1902. godine, pisao:

"Na putu po okrugu čuo sam od mnogih domaćina da bi rado otpočeli sadjenje američanske loze, no zbog neznanja i neveštine u obdelovanju ove vrste loze nemaju kuraži da ovaj rad otpočnu, a pored toga mnogi i sumnjaju da će od ove vrste loze biti kakve koristi... Smatrajući pak da je dužnost narodnog učitelja da i na narodnoj privredi radi i upućuje okolinu u racionalnoj ekonomiji (podvukao S.C.), to sam u sporazumu sa mnogim učiteljima poverenog mi okruga rešio da po mogućstvu pored svake škole ili u školskoj bašti podignem po jedan mali ugledni vinograd na američanskoj podlozi".²⁰¹⁾

Ovo je samo jedan primer koji potvrđuje koliki značaj ima upućivanje u poljoprivrednu proizvodnju, naročito kada se radi o novinama prema kojima ljudi izražavaju sumnju, a zatim ovo ukazuje i na ključni značaj učitelja koji su bili nosioci tih novih ideja.

Obrazovanje i vaspitanje odraslih u Južnoj Srbiji uglavnom se realizovalo putem produžnih i ženskih radničkih škola. Samo su veći centri, kao Niš, Pirot, Leskovac i dr. imali jedan broj produžnih škola, za koje nije vladalo posebno interesovanje, niti je efekat tih škola bio naročito uspešan.

Sa obnavljanjem rada Ženske podružnice u Leskovcu 1908. godine, stvaraju se mogućnosti za osnivanjem ženske radničke škole (1909), koja će raditi sve do početka prvog svetskog rata. Ove škole bile su uglavnom namenjene izučavanju ženskih zanata: krojenja, šivenja, pletenja, veza i drugih poslova neophodnih ženi za kućne potrebe. Jedna od sličnih škola postojala je i u Pirotu od 1900. godine, sa tri razreda i to - u I razredu 10 učenica, u II razredu 18 i u III razredu 7 učenica, što je iznosilo ukupno 35 učenica. U školi su se izučavali sledeći predmeti: teorija ženskog rada, ženski rad i najprostije knjigovodstvo.²⁰²⁾

Interesantno je da su ovakve škole bile besplatne jer "sve učenice, bez obzira na njihovo stanje, ne plaćaju ništa", pa troškove rada škole "snosi opština pirotska".²⁰³⁾

Ovakve škole bile su popularne, iako nisu bile masovno posećene. Učenice su, u okviru ženskog rada, učile šivenje i krojenje ženskih haljina, belog rublja i raznovrsnog veza, prvenstveno za svoje potrebe, ali su neke od njih uspele i da se osposobe za davanje usluga i drugim licima.

U okviru knjigovodstva učilo se elementarno računanje, a u okviru teorije ženskog rada pravilno spremanje kuće, kuvanje, serviranje, održavanje higijene i drugi korisni poslovi neophodni za jedno domaćinstvo. Osim toga, sve radove koje su učenice napravile u školi, uradile su za sebe i svoju kuću, što je ove škole činilo još privlačnijim. Uspeh učenica bio je zadovoljavajući, jer su sve one završavale tečajeve, ne računajući pojedinačna opravdana odustajanja.

Nedeljne praznične škole za odrasle kojih je, na jugu Srbije, bilo vrlo malo, bile su namenjene nepismenoj omladini. Bile su slične produžnim školama i imale jedan ili dva razreda, u kojima se učilo: srpski jezik, račun, veronauka, higijena, ručni rad i drugi neophodni predmeti važni za život i rad. O osnivanju jedne takve škole obavešten je ministar prosvete i crkvenih poslova od strane direktora škole u Pirotu koji aktom Pbr. 82 od 10. maja 1905. godine, kaže da je "osnovao narodnu knjižnicu sa čitaonicom i nedeljnu-prazničnu školu za odrasle nepismene mladiće".²⁰⁴⁾

Da bi organizovali rad, učitelji su često koristili čitaonice kao jednu vrstu produžne škole. Članovi čitaonice, odnosno nepismena omladina dolazila je na časove čitanja svake nedelje i praznikom po podne. Na ovakvim časovima prisutni su se interesovali i za račun, geografiju, istoriju i za sva ostala znanja koja su išla u korist prosvetavanja omladine i odraslih

1.2. Biblioteke i čitaonice

Period od 1900. do 1918. godine obeležava i sve veća aktivnost na području bibliotekarstva. Tome je, svakako, doprinelo i donošenje Pravila o narodnim knjižnicama i čitaonicama 1904. godine, koja su imala pozitivan uticaj i na području Južne Srbije, po kojima se "u svakom selu u kome ima narodna škola ustanovljava narodna knjižnica sa čitaonicom".²⁰⁵⁾ Iako su Pravila imala karakter zakona, po kojima su knjižnice i čitaonice kao deo škole imale zadatak da šire pismenost u narodu, ipak su za njihovo masovno otvaranje, s obzirom na ekonomsku nerazvijenost opština, bila potrebna odgovarajuća materijalna sredstva.

Tako se na jugu Srbije aktivnošću Kulturne lige, do prvog svetskog rata, u svim većim mestima osnivaju čitaonice, i to u okviru osnovnih škola ili gimnazija (Leskovac, Vranje), a od većih i značajnijih takvih ustanova osniva se Narodna biblioteka u Nišu 1904 i Javna biblioteka u Pirotu 1909. godine.

Za otvaranje Niške biblioteke, jedne od najvećih na jugu Srbije, zaslužan je niški episkop Jeronim koji je, svojim testamentom od 1894. godine, zaveštao svoju kuću, izvesnu sumu novca i svoju biblioteku tada još neosnovanoj biblioteci u Nišu, čime je udaren temelj budućoj Narodnoj biblioteci. Međutim, do otvaranja biblioteke (19.9.1904) proći će deset godina zbog spore administrativne procedure oko prenosa za-

veštane imovine, iako su postojali svi potrebni uslovi za njeno otvaranje (zgrada, određeni fond knjiga i nešto materijalnih sredstava).²⁰⁶⁾

U povoljnijem položaju nisu bili ni građani Pirota prilikom osnivanja svoje biblioteke. Iako je na osnovu člana 3. Zakona o Narodnoj biblioteci, kraljevim ukazom od 14.1.1909. godine, osnovana Javna biblioteka u Pirotu,²⁰⁷⁾ do njenog stvarnog početka proći će još neke vreme. Pripreme za otvaranje otpočele su prema programu koji je sačinila komisija Glavnog prosvetnog saveta za pitanja otvaranja javnih biblioteka.²⁰⁸⁾

Medjutim, i pored svih napora učinjenih oko početka rada (obezbedjen prostor, inventar i veliki broj knjiga), Javna biblioteka u Pirotu nailazila je na velike i često nepremostive teškoće. Materijalna sredstva nisu bila dovoljna, a izostala je i obećana pomoć od strane Ogruga i Opštine.

No, bez obzira na teškoće koje su pratile osnivanje biblioteka i rad čitaonica, ove ustanove nastojale su da obave svoju delatnost na obrazovanju i prosvećivanju naroda, pre svega velikim entuzijazmom ljudi koji su rukovodili ovim institucijama.

Čitaonice su, u pravom smislu, služile za čitanje knjiga, pa su predstavljale neku vrstu produžne škole, gde se na časove čitanja dolazilo nedeljom i praznikom i to

naročito jeseni i zimi, jer su članovi čitaonica leti bili "u pečalbi". Interesovanje je bilo veliko, pa je časovima prisustvovalo od 30 do 60 ljudi. Čitala su se uglavnom Vučkova dela, "Slike iz seoskog života", "Večiti kalendar", "Narodni lečnik", "Srpske narodne pesme", "Kraljević Marko", "Voćke i voće", "U spomen Karadjordju" i dr. Pored čitanja članovima čitaonica su pokazivani zadaci iz računa, pre svega sabiranje i oduzimanje, ali i pismeno množenje i deljenje. Osim toga držana su predavanja, na primer, o pisanju pisama, o pravoslavnim praznicima, o gajenju i koristi stočne hrane ili o rusko-japanskom ratu.

Iako biblioteke i čitaonice, u periodu od 1900. do 1918. godine, nisu raspolagale bogatim književnim fondom (na primer: biblioteka u Pirotu 1911. imala je 1237 knjiga, a biblioteka u Nišu 1915. godine 4127 knjiga), zbog nedostatka materijalnih sredstava, godina 1915. i prvi svetski rat, bili su fatalni za srpske kulturne ustanove, između ostalih i za biblioteke i čitaonice u Nišu i Pirotu, čiji je knjižni fond opljačkan i prenet u Bugarsku, da bi, posredstvom odgovarajuće međunarodne komisije, bio vraćen u Niš i druge gradove, tek 1922. godine.

1.3. Č a s o p i s i i l i s t o v i

Za kulturnu istoriju naroda Južne Srbije od izuzetnog značaja je periodična štampa, listovi i časopisi, koji su izlazili od 1900. do 1915. godine. Taj period označava

mukotrpane početke kulturnog preobražaja ove sredine u procesu koji je trajao više decenija, započet još sa oslobođenjem od Turaka.

U ovom periodu na prostoru Južne Srbije javljaju se mnogi periodični listovi²⁰⁹⁾ i dva časopisa, od kojih ćemo predstaviti najznačajnije, pre svega one koji su izlazili u Nišu.

List Niške novosti izlazio je u Nišu 1900. i 1901. godine i pratio privredne i ekonomske prilike u gradu i bližoj okolini, a Niški glasnik (1900-1906), list za trgovačko-zanatlijske, saobraćajne i društvene poslove, objavljivao je književne priloge iz naše i strane književnosti, redovno davao informacije o radu niškog pozorišta "Sindjelić", donosio pregled svega onoga što se novo štampa, objavljivao polemičke tekstove kao uzajamni obračun redakcija itd.

Za list Novosti (1914-1915) može se reći da je po raznovrsnosti problematike dragoceno svedočanstvo teškog ratnog vremena u kome se sukobljavala građansko-čaršijska sredina sa istorijskom sudbinom zemlje i naroda. U listu je bilo mnogo saradnika koji su objavljivali zanimljive reportaže, a bilo je i pravih književnih priloga, pre svega u stihu. Evo analize nekih brojeva:

U prvom sačuvanom broju 215, od 13. novembra 1914. godine, Novosti donose zanimljiv članak pod naslovom "Niške nezgode" u kome govori o lenjosti: "Lenjost se i ovde u Nišu

manifestuje u takvim oblicima, koji su apsolutno nepojmljivi jednom Evropejcu. A naročito se odlikuju lenjošću i nemarnošću.., institucije, jer je u njima još lakše biti lenj..."

U broju 222, od 20. novembra 1914. godine, Novosti objavljuju pesmu "Pobeda će naša biti..." posvećenu Vojvodi Stepu Stepanoviću, a u broju 243, od 11. decembra 1914, pesmu "U srcu Šumadije", u kojoj autor daje rodoljubivu deskripciju ratnih događaja i junaštva. Obe pesme imaju izražene etičke komponente ali bez prave književne vrednosti.

Medju najlepšim pesmama objavljenim u listu Novosti je pesma "Povratak dečjih zbegova", objavljena u broju 392, od 10. maja 1915. godine, koja govori o stradanjima najmladjih, o stradanjima dece, ali je ona, ujedno, i velika optužba na račun besmislenosti rata. U ovoj pesmi Vojislav Ilić Mladji, sa tugom kaže:

"Kroz maglu koja sve prožima,
i kišu, koja sipi lako,
redovi kola, punih dece,
odmiču tužno i polako..."

Begunci mali žure, žure
Preko bregova i dolina,
U svoju dragu, rodnu Mačvu,
Tamo, gde huči brza Drina.

U duši im je strah i zebnja;
U oku: suza, jedna skrivena;
Telo im ovlaš pokriveno
Ostatkom jadnih, bednih rita.

I mada gladni, polu-smrzli,
Svi napred žure, cilja svesni;
Društvo im: vetar, sneg i kiša,
A pokrivalo: svod nebesni.

Stradaju, pate i umiru
Po drumovima, punim blata;
Na njina nežna, slaba pleća
Pada sav teret ovog rata.

Povorka duga dečjih kola
Staje na konak u dolini,
Pale se ognji... Negde tamo
Topovi grme u daljini..."

U Novostima su objavljivani i prikazi prevoda pesama sa ruskog jezika, i to; Puškina, Ljermontova, Tolstoja, Turgenjeva, Nekrasova, Gorkog i mnogih drugih. Tu su i prikazi knjiga "Bele noći" Dostojevskog i "Detinjstvo" Lava Tolstoja. Pored ovoga list je davao izveštaje sa frontova, izvode iz domaće i strane štampe, dnevne vesti, pisao o skupoći, špekulacijama i o drugim događajima koji su bili značajni za život sredine u kojoj je list izlazio.

I dok je Niška socijalistička borba (1903) - prvi socijalistički list, označavao početak promena koje su se dešavale u svesti radničke klase, dotle su Radničke novine "svojevrсно svedočanstvo o radjanju i borbenoj, progresivnoj socijalističkoj misli u Srbiji" i dragoceni doprinos održanju kontinuiteta započete političke i kulturne emancipacije početkom 20. veka. List je sa prekidima izlazio u Beogradu do 1914, a 1915. godine izlazi u Nišu i objavljuje mnogo više pesničkih priloga jer je reč o proletherskim pesnicima, koji su izražavali protest protiv besmisla rata ali i viziju budućnosti, što se naročito vidi u pesmi "Pred budućnošću".

Pesme "Ranjenik prvom maju", "Dani sadašnjice", "Seljakova pesma", "Izginulima" i druge pesme, dočaravaju mirise budjenja proleća, ratne pustoši i suze ili tugu napuštenih plodnih njiva natopljenih ljudskom krvlju. Iz pera urednika Radničkih novina, Dušana Popovića, napisani su mnogi prozni tekstovi: "Ne igrajmo se glavom", "Gde je čvor", "Žalosna pojava", "Rat i Skupoća" i drugi, u kojima se odslikava surova i strašna 1915. godina.²¹⁰⁾

Južna Srbija imala je, u ovom periodu, i dva časopisa: Delo i Jugoslovenski glasnik, koji su izlazili u Nišu.

Časopis Delo (1915-prilog 24), s obzirom da je po svojoj orijentaciji i fizionomiji prevazilazio literarni regionalizam, događaj je od velikog kulturnog značaja za ove krajeve. Imao je sledeće stalne rubrike: Politički pregled, Ekonomski pregled, Vojni pregled, povremeni Književni pregled, Beleške i Umetnički pregled. Jugoslovenski glasnik (1915) imao je još širi, jugoslovenski karakter i tretirao je pitanja oslobodjenja i ujedinjenja u kulturnom, političkom, nacionalnom i državnom smislu. On je bio glasilo slobodoljubive i patriotski usmerene omladine, čija je orijentacija bila nedvosmisleno jugoslovenska.

S obzirom na nizak obrazovni nivo ondašnje Južne Srbije, mora se priznati da su časopisi i listovi predstavljali vrhunac kulturnih, pa i književnih dostignuća. Posebna zasluga pripada pokretačima i urednicima, koji su osećali da

je literatura važan činilac duhovnog razvoja sredine, pa su nastojali da objavljuju zanimljive priloge i tako pobudjuju interes čitalaca, što je sa stanovišta prosvećivanja odraslih imalo veliki značaj.

Prema tome, časopisi i listovi na jugu Srbije u prvim decenijama dvadesetog veka, iako kratkoveki, bili su značajan doprinos narodnom prosvećivanju i kulturi uopšte, gde su se na malom prostoru isprepletali: nacije, vera, kultura, običaji i tradicija na kojima su se odnosi zasnivali i teško menjali. Periodični listovi i časopisi, bez obzira na programsku fizionomiju, težili su za prevazilaženjem kulturne zaostalosti, nasuprot društvenim ograničenostima kojih je na jugu Srbije bilo na pretek.

1.4. P o z o r i š t a

Pozorišni život na jugu Srbije u periodu od 1900. do 1918. godine sve se više razvijao. Istina, osim pozorišta u Nišu, ostala mesta, Pirot, Leskovac i Vranje, nisu uspela da realizuju ideju o osnivanju stalnog pozorišta. Međutim, to ne znači da ovi gradovi nisu imali nikakvih dodira sa pozorišnom umetnošću. Za to se pobrinulo Niško pozorište koje je u periodu od 1900. do 1907, putovalo u "novooslobodjene krajeve... što mu je najzad i u pravilima pozorišnim određeno".²¹¹⁾

Osim Vranja, u kome nije bilo pozorišnog života, sem

retkih gostovanja drugih pozorišta, Leskovac i Pirot povremeno su imali diletantske pozorišne grupe, što znači da su putujuće pozorišne trupe, koje su dolazile u Pirot i Leskovac, izvršile uticaj na ondašnju pozorišnu publiku i njenu sredinu. No, proći će mnogo godina pa da se u Leskovcu, posle Niša, osnuje stalno pozorište, drugo po redu na jugu Srbije.

Niško pozorište, kao jedino stalno pozorište na jugu Srbije, u ovom periodu, imalo je uspone i padove, što je sa stanovišta društveno-političkih i ekonomskih prilika imalo razloge i opravdanje.

Do 1900. godine ovo pozorište imalo je uspeha širom Srbije (prilog 25), a onda zapada u ozbiljnu krizu. Daroviti glumci odlaze u druga, razvijenija pozorišta, izvodi se zastareli repertoar sa prevaziđenim komadima koji sve manje odgovaraju razvijenom ukusu publike. Publika se odaje lakoj zabavi i kafanskim programima koji se, u nedostatku kvalitetnog pozorišnog programa, sve više nude.²¹²⁾

Ovakve i slične prilike pokreću pozorišni odbor da se obrati Ministarstvu prosvete sa zahtevom da Niško pozorište proglasi filijalom Narodnog pozorišta u Beogradu, čime se saglasio i vršilac dužnosti upravnika Branislav Nušić. Prema projektu²¹³⁾ novog zakona u Srbiji bi trebalo da postoje dva stalna pozorišta, u Beogradu i Nišu, a sem njih i privatna putujuća pozorišta.²¹⁴⁾

Tek, "zakonom od 27 maja 1911 prvi put priznato je

pozorištu priličnije mesto u jvanom životu", što je bilo korak dalje, tim pre što su "članovi Narodnog Pozorišta stavljani... u red državnih službenika, ne izgubivši zato ipak svoju umetničku slobodu kretanja... Za ostala manja pozorišta, gradska i putnička, s vrlo skromnom materijalnom žrtvom od strane države, u moralnom pogledu učinjeno je vrlo mnogo. Broj njihov bio je ograničen, a rad podložen stalnom nadzoru. To je onemogućilo bezbrojne skitačke grupe u kojima se dotle umnožavao glumački proletarijat... To je onemogućavalo nesavesnu konkurenciju, predstavljanje skandaloznog repertoara; to je donelo umetničku disciplinu... i ... ugled same ustanove".²¹⁵⁾

U skladu sa navedenim zakonom, 1912. godine doneta je Uredba o putujućim družinama, kojom je formirano pet oblasnih putujućih pozorišta, između ostalih i "Trifković" (prilog 26), za jugoistočnu oblast, sa sedištem u Nišu i domenom kretanja do Pirota, Bele Palanke, Leskovca, Vranja, Prokuplja, Vlasotinaca i okolnih manjih mesta.²¹⁶⁾ Scena pozorišta "Trifković", u ovom periodu, bila je naročito obeležena prisustvom izuzetnih glumaca, ali će prvi svetski rat prekinuti njihov rad, koji će trajati sve do ponovnog obnavljanja, 1919. godine.

Niško pozorište je svojim repertoarom imalo nacionalno i široko narodno obeležje, pre svega rodoljubivom i istorijskom dramom, a zatim i komadima iz narodnog života.

Tu se posebno ističu "Smrt majke Jugovića", "Zvonar Bogorodične crkve", "Boj na Kosovu", "Seoski lola", "Koštana", "Običan čovek" i drugi književni i dramski tekstovi. Uporedo, pozorište je pratilo, po uzoru i uz pomoć Narodnog pozorišta u Beogradu, klasično nasledje evropskih naroda kao i tekovine najnovije dramaturgije, dajući time svojoj sceni i karakter savremenog teatra. Od njiževnih dela evropske kulture, koja su bila na repertoaru, treba pomenuti: "Lukrecija Bordžija" od Viktora Igoa, "Gospodja sa kamelijama" Aleksandra Dime, Šekspirova dela - "Romeo i Julija", "Otelo", "Mletački trgovac" i druga klasična dela. Istovremeno, na pozornici se ogledala i niška sredina u dramatizovanim pripovetkama Stevana Sremca, kojima se pozorište prisno i trajno vezivalo za svoju publiku. Pripovetka "Zona Zamfirova" i "Ivkova slava" to najbolje potvrđuju.

Prema tome, Niško pozorište je, u ovom periodu, vršilo svoju prosvetnu, kulturnu i umetničku misiju ne samo u gradu, već i u čitavoj Južnoj Srbiji. razvijajući nove kulturne vrednosti u sredinama zaostalih patrijarhalnih i orijentalnih navika i običaja. Taj svoj patriotski zadatak pozorište je ostvarivalo putem raznovrsnog repertoara, bez obzira što je bilo daleko od zahteva današnje režije, scenografije i tehničke opreme, pa je umetnički domet pozorišta, u velikoj meri, počivao na glumačkim talentima.

Ovo pozorište je od osnivanja bilo upućeno na nepre-

stana kretanja širom Srbije u potrazi za širom publikom, od koje je zavisio opstanak teatra. Zahvaljujući svome ugledu, niška scena je bila privlačna mnogim putujućim glumcima i mladim talentima, pa je ovo pozorište, bez sumnje, izvršilo snažnu kulturnu i prosvetiteljsku funkciju na celom području Južne Srbije.

1.5. Prosvetna društva

Ovaj period značajan je i po delovanju prosvetnih društava, koja su u Južnoj Srbiji, na obrazovanju odraslih, imala dominantnu funkciju. Od razvijenijih prosvetnih društava ističemo pevačka i gimnastička društva, osnovana još krajem 19. veka.

Pevačka društva u Leskovcu i Nišu ("Branko") i Pirotu ("Momčilo") bila su masovna i vrlo uspešna u narodnom prosvetivanju. U ovom periodu postojeći horovi se povećavaju novim članovima (osnivaju se mešoviti horovi), obogaćuju se biblioteke društava novim srpskim i stranim pesmama i organizuje veliki broj zabava na kojima se ostvaruje prihod za sopstvene potrebe i humane svrhe. Sa koliko uspeha je radilo Leskovačko pevačko društvo pokazuje i njegovo učešće "na skupu svih pevačkih društava u Beogradu 1911. god. gde 'Branko' sudeluje sa 2 tačke i biva kao treći po rangu, te je odlikovano ordenom Sv. Save V stepena".²¹⁷⁾ Ništa manje uspeha nije imalo ni Pirotsko pevačko društvo kome je pripala čast da na

poziv Saveznog beogradskog pevačkog društva učestvuje u svečanom pohodu prilikom krunisanja kralja na dan 8. septembra 1904. godine.²¹⁸⁾

Sve ovo pokazuje koliki ugled su uživala pevačka društva u svojim sredinama, i šta su sve značila za te sredine, pre svega u razbijanju monotonije ondašnjeg palanačkog življa, a zatim i u ukupnom prosvetivanju i podizanju kulturnog nivoa te sredine.

Gimnastička društva kao masovne i sportske organizacije, takodje se uspešno razvijaju. Više rezultata imalo je Pirotsko gimnastičko društvo, ali rezultati nisu bili manji ni u Leskovcu i Nišu. Naime, pirotaska sredina je toliko bila zaokupljena gimnastičkim pokretom da je bilo moguće pristupiti društvu "Sokoli" ili društvu "Dušan Silni". Medjutim, omladina je "izgleda radije ulazila u redove Silnog nego Sokola, prvo zbog samog imena, koje je i njoj više imponovalo; drugo zbog sjajnije uniforme; treće što je brat Rajko na njemu svojstven način činio jači utisak svojim govorima..."²¹⁹⁾ Kako je zbog konkurencije ovakvih pojava bilo i u drugim sredinama na jugu Srbije, "to su, da se snage nebi rasparčavale, najzad merodavni u savezima rešili, da se izvrši ujedinjenje oba saveza pod imenom 'Sokolsko Društvo Dušan Silni'".²²⁰⁾

Pirotsko gimnastičko društvo imalo je zapažene uspehe u svojim nastupima: najpre je 1910. godine učestvovalo "na pokrajinskom sletu u Ravanici, u Sremu, sa 30 svojih naj-

boljih članova...", a 1911. godine "na sokolski slet u Zagreb", da bi posle mesec dana otišlo i "na sveslovenski slet u Sofiju, gde je iz Pirota vežbalo 40 vežbača".²²¹⁾

Ovakav uspeh gimnastike ne samo u Pirotu, već i u drugim sredinama Južne Srbije rezultat je snažne podrške ondašnjih gimnazija, koje su ustupale svoje profesore za rad u gimnastici ili iznajmljivale školski prostor za vežbanje.

Značajan doprinos unapredjivanju gimnastike dalo je i Ministarstvo prosvete i crkvenih poslova, tražeći 1911. godine da se iz Češke pošalju nastavnici gimnastike (došla je grupa od 12 učitelja gimnastike), koji su po dolasku dobili radna mesta u gimnazijama većih gradova ovog dela Srbije,²²²⁾ što je imalo presudan uticaj na dalje interesovanje za gimnastiku i sokolstvo ne samo kod omladine već i kod roditelja.

Osnivanje gimnastičkih društava na jugu Srbije imalo je višestruki značaj. Prvo, ona su razvijala fizičko i zdravstveno vaspitanje mladih i odraslih, drugo, društva su posle vežbi ili nastupa organizovala zajedničke susrete na kojima su, bez obzira na sadržaje, uvek dominirali vaspitni momenti sa izraženom prosvetnom funkcijom. Na kraju češća gostovanja u drugim sredinama obogaćivala su članove društva novim saznanjima o običajima, tradiciji, narodnom folkloru i drugim vrednostima, i uticala na izgradjivanje sopstvenih stavova prema tim vrednostima.

Ako bismo, ukratko, rezimirali period između 1900. i 1918. godine, onda bismo rekli da on označava razdoblje u kojem je radnički pokret Južne Srbije sve više prisutan i poprima socijalno-borbeni karakter, tako da je obrazovanje i vaspitanje radnika bilo podređeno interesima političke borbe radničke klase.

Nasuprot demokratskim strujanjima u okviru kulturno-prosvetne politike radničkog pokreta, javljala su se i građansko-buržoaska strujanja koja su svoj uticaj ostvarivala putem škola i tečajeva, čitaonica i biblioteka, štampe, prosvetnih društava i dr.

Neosporno je da se u ovom periodu sa više sistema i organizovanosti radi na obrazovanju (prosvećivanju) odraslih, ali i dolazi do oštarih sukoba između socijalističkih demokratskih i građansko-buržoaskih strujanja, što je specifičnom području Južne Srbije dalo posebno obeležje.

V OBRAZOVANJE ODRASLIH U JUŽNOJ SRBIJI IZMEDJU DVA SVETSKA RATA (1918-1941)

Godina 1918. predstavlja značajnu prekretnicu u istoriji jugoslovenskih naroda. Te godine ostvarena je višegodišnja težnja naših naroda za nacionalnim oslobodjenjem i ujedinjenjem. Iako je stvaranje Kraljevine Jugoslavije bila istorijska nužnost, za široke narodne mase osnivanje nove države značilo je dodatno nacionalno, političko i ekonomsko ugnjetavanje. Očekivano nacionalno jedinstvo nije se ostvarilo, pre svega, zbog hegemonističkih težnji jednog dela buržoazije, pa je to bio kamen spoticanja i uzrok nacionalističkih pojava koje su neprestano podrivale tek osnovanu jugoslovensku zajednicu. Ako se tome dodaju strahote i materijalna razaranja tek okončanog rata, ekonomska nerazvijenost, siromaštvo i pojačana eksploatacija, onda predstava o tek ujedi-

njenoj zemlji postaje potpunija. Naime, u novoj državi preplitali su se raznovrsni oblici proizvodnih snaga, od ostataka naturalne privrede, feudalnih odnosa i patrijarhalnih zadruga do moderne industrije kapitalističkog tipa. Pored toga, jugoslovenske zemlje ušle su u novu zajednicu s različitim društveno-ekonomskim strukturama i razvijenošću, što je negativno uticalo na početak industrijske revolucije koja je u jugoslovenskim zemljama kasnila gotovo čitav vek u odnosu na razvijenije zemlje zapadne i srednje Evrope. Izuzetno teške privredne i socijalne prilike, a takodje i politički odnosi, uslovljeni načinom ujedinjenja i oblikom državnog uređenja, potresali su temelje nove države i doveli do ujedinjenja radničkog pokreta, drugim rečima do formiranja Socijalističke radničke partije (komunista), 1919, odnosno Komunističke partije Jugoslavije, 1920. godine. Zbog čestih štrajkova i protesta koje je organizovala Komunistička partija, buržoazija je nastojala da se drastično obračuna s radničkim pokretom kroz otvorenu diktaturu od 1929. godine, kojom su stavljeni van snage Ustav iz 1921. godine i Narodna skupština. Zabrana javnog rada, osim Komunističke partije, proširena je i na ostale političke stranke, jednom rečju, znatno su ograničena ili suspendovana osnovna građanska prava i slobode.

Imajući u vidu ovako teške i složene socijalne, ekonomske i političke uslove, lako je shvatiti što je društveni život, između dva svetska rata, bio u znaku klasne

borbe između monarhističko-buržoasko i komunističke ideologije. U okviru borbe tih ideologija i strujanja odvijao se i vaspitno-obrazovni i kulturni život zemlje.

Obrazovanje i kultura u kapitalističkoj Jugoslaviji razvijali su se u okviru opšte ekonomske (ne)razvijenosti, tako da je ona, u periodu između dva svetska rata, u prosvetnom pogledu predstavljala jedno od najzaostalijih područja Evrope. Podaci o nepismenosti (44,6% u 1931. godini²²³) to najbolje ilustruju, iako je taj procenat na jugu Srbije i na Kosovu i Metohiji bio drastično veći. Pomenuti podaci pokazuju, ne samo nizak prosvetni nivo stanovništva između dva svetska rata, već i primitivan odnos mlade jugoslovenske buržoazije koja nije imala sluha za probleme narodne prosvete, a samim tim i obrazovanja odraslih.

Obrazovno-vaspitni rad sa odraslima, na jugu Srbije, ne može se posmatrati van okvira ukupnih društvenih kretanja u Srbiji (Jugoslaviji). Naprotiv, on je integralni deo ukupnog obrazovno-vaspitnog rada u Jugoslaviji, naravno sa specifičnostima koje čine njegovo bitno obeležje. U tom smislu, kulturno-prosvetni rad sa odraslima u periodu od 1918. do 1941. godine, i na jugu Srbije, odvijao se u okviru radničkog pokreta, s jedne strane, i građansko-buržoaskih partija i države, s druge strane.

1. O b r a z o v n o - v a s p i t n i r a d
s o d r a s l i m a u o k v i r u
r a d n i č k o g p o k r e t a

Osnivanje Komunističke partije Jugoslavije imalo je za radničku klasu Južne Srbije presudan značaj, tim pre što je Komunistička partija od samog početka veliku pažnju poklanjala ideološkom i kultumom izgradjivanju odraslih. O tome svedoči i uputstvo "Izvršnog odbora Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) od 30. oktobra 1919, u kojem su sadržane upute osnovnim partijskim organizacijama o organiziranju ideološko-političkog i prosvetno-kulturnog rada. Uputama se preporučuje osnivanje čitaonica i knjižnica, partijskih škola i tečajeva, održavanje predavanja, konferencija, zborova, večerinki i zabava s predavanjima, socijalističkih pjesama, recitacijama, kazališnim predstavama, a i pojedinačno usmeno agitiranje i rasturanje štampe".²²⁴⁾ Nemamo podataka koliko su ova uputstva uticala i na intenziviranje kulturno-prosvetne aktivnosti na području Južne Srbije, ali je očigledno da se u uslovima "Obznane" i Zakona o zaštiti države nije moglo mnogo postići. No, određeni uspeh je postignut, iako ne izuzetan, a pre svega - u iznalaženju novih legalnih fomi okupljanja radničke klase i održavanje revolucionarnog kontinuiteta njene delatnosti.

Od značajnijih oblika vaspitno-obrazovnog rada i uticaja Komunističke partije Jugoslavije na radničke mase,

vredno je pomenuti: prosvetna, sportska i turistička društva, biblioteke i čitaonice i druge oblike ideološkog i prosvetnog uticaja. Posebnu pažnju u uslovima ilegalnog rada Komunističke partije Jugoslavije, u periodu između dva svetska rata, zaslužuju prosvetna društva, kao najpogodniji oblik političkog i vaspitnog delovanja, od kojih se u Južnoj Srbiji posebno ističu kulturno-umetnička društva "Abrašević".

Sa završetkom prvog svetskog rata i stvaranjem Socijalističke radničke partije (komunista), radničke umetničke grupe "Abrašević" u Južnoj Srbiji (Leskovac-prilog 27, Niš, Prokuplje i Pirot) obnavljaju ili počinju svoj rad u periodu između 1919. i 1921. godine. (Vranje 1939) i produžuju svoju bogatu i kulturno-umetničku tradiciju u uslovima porasta nezadovoljstva radnih masa zbog nerešenih brojnih socijalnih pitanja, u uslovima revolucionarnih pokreta i obnavljanja i razvijanja socijalističkog i radničkog pokreta.

Zato su u sredinama sa razvijenim radničkim pokretom bila razvijena i kulturno-umetnička društva "Abrašević", ili bolje rečeno, tamo gde je bio razvijen kulturno-prosvetni rad radnika, bila je jaka i radnička klasa. Posebnu aktivnost na kulturno-prosvetnom polju imala su društva "Abrašević" u Leskovcu, Nišu i Pirotu, ali značajan uspeh su postigla i društva u Prokuplju i Vranju, koja su jedno vreme, iako pod drugim imenom, odigrala značajnu ulogu u vaspitanju i obrazovanju, u razvijanju klasne svesti i jačanju radničkog pokreta.

U okviru grupa "Abrašević" najpre su formirane pozorišne, a nešto kasnije i horske sekcije, koje su ubrzo pristupile pripremanju programa za prve nastupe, najpre u svojim sredinama. Tako je pozorišni komad "Nesrećna porodica" u izvodjenju leskovačkog "Abraševića" izazvao "veliko interesovanje da je potom nekoliko puta ponovljen u Leskovcu, a zatim je izveden i na gostovanju u Vranju".²²⁵⁾

Uzajamna gostovanja grupa "Abrašević" na jugu Srbije bila su česta, posebno onih koje su uživale odredjeni ugled i poštovanje. Gostovanje niškog "Abraševića" u Leskovcu, novembra 1922. godine, iskorišćeno je za obnavljanje kulturno-umetničkog rada leskovačkog društva, koje je, u međuvremenu, zbog poznatih događaja sa "Obznanom" i Zakonom o zaštiti države, prekinulo rad. Niški "Abrašević" gostovao je u Leskovcu i povodom programa u dobrotvorne svrhe za kupovinu odeće za Mošu Pijade koji se 1925. godine našao na robiji, i u korist starog prodavca radničke štampe Dragoljuba Cvetkovića Socijale, koji je radničke listove u Leskovcu prodavao čitavih 20 godina. Obnavljanju radničkog pokreta posle zavođenja diktature snažan podsticaj dalo je i gostovanje niškog "Abraševića" 1932. godine u Leskovcu, kada je priredjena uspela priredba u korist nezaposlenih radnika sa programom od horskih pesama i pozorišnih dramatisacija.²²⁶⁾ U ovom periodu i leskovački "Abrašević" je gostovao i davao priredbe van grada. Tu se posebno ističe

uspela priredba 1939. godine u Vranju i Prokuplju, kada su pored borbenih pesama i recitacija, prikazivani pozorišni komadi sa revolucionarnim obeležjima.

Oktobra 1919. godine osnovana je u Prokuplju Mesna partijska organizacija Socijalističke radničke partije Jugoslavije (k) i ujedno obnovljena radnička umetnička grupa "Abrašević". Programska orijentacija društva bila je napredna revolucionarna jer se nastojalo da se putem pozorišnih komada i horskih pesama uputi kritika vladajućem sistemu i kapitalističkoj eksploataciji, pa je i razumljivo što su na repertoaru bili pozorišni komadi kao što su, na primer, "Jazavac pred sudom" Petra Kočića, "Sumnjivo lice" Branislava Nušića i dr.²²⁷⁾

Već smo pomenuli da je radnička umetnička grupa "Abrašević" u Vranju osnovana 1939. godine, medju poslednjim u Južnoj Srbiji, ali to ne znači da u ovoj sredini do tada nije bilo nikakve kulturno-umetničke aktivnosti. Naprotiv, ona se razvijala pod uticajem KPJ putem diletantske grupe "Lunačarski", koja je u Vranju osnovana u vreme obnavljanja Mesne partijske organizacije; 1919. godine.

I pored policijskih progona, kulturno-umetnička grupa "Lunačarski" uspela je da tokom 1919. godine održi šest do sedam priredbi sa većim brojem učesnika. Na repertoaru su se nalazili pozorišni komadi revolucionarne sadržine, a od pesama - "Internacionala" kojom je redovno počinjala pri-

redba, pesme proleterskog pesnika Koste Abraševića i druge revolucionarne pesme. Tako je, na primer, na proslavi Prvog maja 1920. godine učestvovalo oko 700 vranjskih radnika.²²⁸⁾ Grupa "Lunačarski", sa većim ili manjim prekidima, radila je sve do osnivanja sekcije Ujedinjene radničke umetničke grupe (URUG) "Abrašević" u Vranju, koja je u predvečerje drugog svetskog rata, u okviru legalnih formi rada ilegalne KPJ, vodila tešku bitku protiv profašističke politike vladajućeg režima.

Vrlo pogodna forma idejno-vaspitnog rada KPJ bili su izleti radnika, koji su se često pretvarali u zborove sa revolucionarnim govorima i predavanjima, kao što je bio organizovan zajednički izlet 1940. godine na Golič iznad Vranja, na kojem su učestvovala grupe "Abrašević" iz Leskovca i Vranja. Svakako da je suština ovog izleta bila uspostavljanje što čvršće saradnje i koordinacija rada između partijskog članstva oba grada, ali i razmena iskustava iz domena kulturno-umetničkog rada. Interesantno je bilo gostovanje vranjskog radničkog sportskog kluba "Gradjanski" u Kumanovu 1935. godine, kada je organizovan zajednički izlet u kumanovsku banju Kisela voda, koji je imao politički karakter, što nije prošlo bez problema, jer su to odmah uočile policijske vlasti i prekinule izlet.²²⁹⁾ Slične aktivnosti imao je leskovački sportski klub "Grafičar", koji je organizovao izlete u Grdelicu, Predejane i Vranjsku Banju, gde su posle utakmica održavani

neprijavljeni politički skupovi.²³⁰⁾

Istu funkciju imala su i legalna radnička sportska društva i klubovi, u kojima se putem zabavno-sportske aktivnosti, kao legalne forme društvenog života, odvijao sistematski političko-vaspitni rad. Među najznačajnijim radničkim sportskim društvima (klubovima) u Južnoj Srbiji ističu se: radnički sportski klub "Radnički" u Nišu, osnovan 1923,²³¹⁾ radnički sportski klub "Omladinac" u Pirotu, 1925,²³²⁾ radnički sportski klub "Dubočica" (klub se najpre zvao "Proleter", zatim "Sloboda" i "Gradjanski", a Partija je sprovodila svoj uticaj i putem fudbalskog kluba "Josif" i kluba "Grafičar") u Leskovcu (prilog 28), osnovan pre 1925,²³³⁾ sportski klub "Radnički" u Prokuplju, 1922,²³⁴⁾ i radnički sportski klub "Mladi radnik" (kasnije "Radnički") u Vranju, 1925.²³⁵⁾

Radnička umetnička i sportska društva su putem svojih programa, nastojala da pobude što veće revolucionarno raspoloženje među radnicima, pruže pomoć u organizovanju štrajkova, pomognu nezaposlenim radnicima i njihovim porodicama, kao i u drugim slučajevima kad je to bilo moguće. Aktivnost društava naročito se odvijala putem zajedničkih izleta, prilikom uzajamnih gostovanja, kada su najčešće uspostavljeni čvršći kontakti i razmenjivana pozitivna iskustva.

U ocenjivanju uloge i značaja radničkih umetničkih grupa "Abrašević" i radničkih sportskih društava (klubova) na jugu Srbije između dva svetska rata, može se zaključiti da su

ona odigrala značajnu ulogu u razvoju organizovane borbe radničke klase, kao legalne forme delovanja ilegalne KPJ u krilu radništva, na njihovom ideološkom i političkom vaspitavanju. Delovala su u teškim materijalnim i političkim uslovima, bez minimalnih sredstava i rekvizita, uz neprestano prisustvo policijskih vlasti i cenzure (prilog 29) ali uz puno angažovanje svojih članova, koji su neprestano radili ne samo na organizovanju zabavnog života radnika, već i na razvijanju klasne svesti radnika, njihovom vaspitavanju i ideološkom obrazovanju

Prema tome, radnička umetnička društva "Abrašević" i sportska udruženja u potpunosti su opravdala svoje postojanje, ne samo kao nosioci radničke kulturno-prosvetne i sportske tradicije, već su dala i veoma značajan doprinos razvoju Južne Srbije, u periodu do izbijanja ustanka u zemlji, kao i izgradnji velikog broja revolucionara, koji su se među prvima odazvali pozivu Partije da stupe u borbu protiv fašizma.

U periodu između dva svetska rata komunistički pokret stvorio je sasvim novu i originalnu formu idejno-vaspitnog rada - robijaški komunistički univerzitet.

Posle masovnih hapšenja 1935. i 1936. godine mnogi osudjeni komunisti odvedeni su na dalje izdržavanje kazne u kaznenim zavodima u Lepoglavi, Mariboru i Sremskoj Mitrovici, a jedna grupa dovedena je u niški Kazneni zavod.

Po ugledu na ideološko izgradjivanje mnogih pozna-

tih komunista, jedna grupa zatvorenika u Kaznenom zavodu Niša uspela je da oformi svoju posebnu biblioteku koja je "raspolagala mnogim knjigama, domaćih i stranih pisaca koje su legalno štampane" ili su obezbeđivali "štampu i knjige koje su bile strogo zabranjene", pa je tako osposobljavanje komunista bilo planski i sistematski organizovano. Postojali su niži i viši tečajevi opšteg i marksističkog obrazovanja. Jedan broj komunista izučavao je strane jezike, a organizovani su i stručni kursevi iz oblasti knjigovodstva. Posebna pažnja poklanjala se i obeležavanju značajnijih datuma iz istorije radničkog pokreta i tom prilikom podnošeni prigodni referati.²³⁶⁾

Organizacioni oblici i metode robijaškog univerziteta bili su: predavanje, referisanje i različiti oblici individualnog i grupnog rada, pa su ove škole, zbog svoje originalnosti i specifičnosti predstavljale andragoški fenomen u marksističkom obrazovanju partijskog kadra u periodu između dva rata.

2. Obrazovno-vaspitni rad sa odraslima pod uticajem države i građanskih političkih partija i organizacija

U obrazovanju odraslih u periodu od 1918. do 1941. godine uloga države bila je velika, ali je briga bila sasvim mala. Buržoazija nije imala interes za opštim prosperitetom

zemlje, već za ličnim profitom, što je vodilo zemlju u stagnaciju i grubu ekonomsku zaostalost. Indolentan stav buržoazije prema problemima prosvjećivanja naroda pokrenuo je državu da se problemima narodne prosvete šire pozabavi. Rezultat takvih aktivnosti bilo je donošenje Zakona o narodnim školama, 1934. godine, kada dolazi i do osnivanja mnogih andragoških ustanova.

2.1. Područja obrazovno-vaspitnog rada

Najznačajnija područja obrazovno-vaspitnog rada sa odraslima, u periodu od 1918. do 1941. godine, bila su:

1. škole i tečajevi,
2. građanske kasine,
3. narodni univerziteti,
4. časopisi i listovi,
5. Sreten Dinić i časopis "Narodni prosvetitelj"
6. narodne biblioteke i čitaonice,
7. muzeji,
8. pozorišta,
9. prosvetna društva i organizacije, i
10. ostala aktivnost na obrazovanju i vaspitanju odraslih

2.1.1. Š k o l e i t e č a j e v i

Škole i tečajevi, između dva rata, predstavljaju najznačajnije institucije obrazovanja odraslih koje su se

javile već u prvim godinama od formiranja Jugoslavije i svoj pravi značaj dobile Zakonom o narodnim školama od 5. 12.1929. godine. U članu 154.ovog Zakona, koji se odnosi na narodno prosvjećivanje, stoji:

"U cilju narodnog prosvjećivanja osnivaće se ženske niže domaćičke škole i tečajevi za domaćice, a za muškarce privredno-zadružni tečajevi" (podvukao S.C).²³⁷⁾ U školama za domaćice nastava je internatski uređena i "traje od 1. februara do kraja novembra". I dok tečajevi za domaćice traju 3 - 6 meseci, privredno-zadružni tečajevi traju 2 - 4 meseci. I za jedne i za druge tečajeve primaju se "lica od 15 do 30 godina".²³⁸⁾ Posebnim paragrafom (153) regulisano je pitanje opismenjavanja, u kome se kaže da "za lica do 25 godina starosti, koji su u doba školske obaveze ostala bez školskoga obrazovanja, obavezno je posećivanje tečajeva za odrasle nepismene (analfabete), koji se redovno otvaraju pri svim seoskim narodnim školama. Nastava u ovim tečajevima drži se u vremenu od 1 novembra do 1 marta... u večernjim časovima".²³⁹⁾ Donošenje ovakvog zakona imalo je za cilj da se ostvari uvid i državna kontrola i u oblasti narodnog prosvjećivanja, i samo po sebi značilo je korak dalje u ovoj oblasti, ali je njena slabost bila što nije nikoga obavezivao na osnivanje pomenutih institucija.

Međutim, iako država nije imala dovoljno razumevanja za osnivanje škola za odrasle, određeni uspeh postignut

je na prostoru Južne Srbije, tim pre, ako se zna da je u Prokuplju, u ovom periodu, postojala Učiteljska domaćićka škola koja je obrazovala kadar za ženske domaćićke škole i tečajeve (prilog 30)²⁴⁰⁾

Inicijative za osnivanje domaćićkih tečajeva i škola javljaju se vrlo rano, ali se rezultati vide u periodu od 1930. do 1941. godine, kada se u svim većim mestima na jugu Srbije osnivaju različite vrste škola i tečajeva ili drugih oblika obrazovanja odraslih.

Domaćićke škole bile su internatskog tipa u kojima su se izučavali: privreda, račun, higijena, domaćinstvo, ishrana i pojedine grane poljoprivrede, dok su domaćićki tečajevi imali znatno užu programski okvir i na njima su se upisivale žene bez obzira na pismenost. Tako je u periodu od 1933. do 1938. godine u Leskovcu održano oko 15 domaćićkih tečajeva,²⁴¹⁾ a odlukom ministra prosvete br. 89433 od 28. novembra 1932. godine "otvoren je petomesečni domaćićki tečaj u Leskovcu..."²⁴²⁾ što pokazuje da je ovakvih tečajeva bilo i ranije. Slično je bilo i u Nišu, dok su ostale sredine zaostajale u organizaciju domaćićkih tečajeva. Međutim, samo u periodu od februara do jula 1940. godine, odlukom Ministarstva prosvete, otvoreni su petomesečni tečajevi za domaćice u Prokuplju, Vlasotincu, Beloj Palanci i Leskovcu.²⁴³⁾ Ovi tečajevi su nesumnjivo najvažnije i najefikasnije ustanove za kulturni preobražaj sela, jer rade na uzdizanju

ženskog seoskog sveta, a samo prosvećena žena može ići i da unapredi seosku kuću i podigne zdrav porod i uopšte stvori bolji i srećniji život na selu".²⁴⁴⁾ Bez obzira na veliku ulogu ovih tečajeva, oni nisu mogli da zažive masovno, pre svega zbog nedostatka materijalnih sredstava, jer "suma" koju daje država za izdržavanje ovih tečajeva "ni približno nije dovoljna".²⁴⁵⁾

Poseban značaj prosvećivanju žena dalo je i Društvo za prosvećivanje žene i zaštitu njenih prava, osnovano u Beogradu 1919. godine, koje je nesumnjivo izvršilo snažan uticaj i na jug Srbije. Pravila ovog društva, koja u celosti dajemo u prilogu ovog rada (prilog 31), najbolje pokazuju njegov značaj i aktivnosti.

Privredno-zadružni tečajevi obuhvatali su muškarce do 30 godina starosti i davali su znanja iz oblasti poljoprivrede. U tom smislu Ministarstvo poljoprivrede i voda donelo je rešenje da se u proleće 1928. godine održe "praktični tečajevi u svim važnijim centrima u Južnoj Srbiji... radi obuke seoskih mladića u najvažnijim poslovima iz vinogradarstva i vožarstva, i za taj cilj data su potrebna materijalna sredstva".²⁴⁶⁾ U okviru ovih predavanja preporuka je Ministarstva da se omladina upozna "i sa najvažnijim događajima iz nacionalne istorije",²⁴⁷⁾ što tečajevima daje posebnu vaspitnu i obrazovnu funkciju. Tako je u Nišu 1924. godine uspešno radio krojački kurs za pomoćnike i abadžije²⁴⁸⁾ i zidarsko-kameno-

rezačka škola,²⁴⁹⁾ a prema pisanju Niškog glasnika br. 9 od 20. januara 1924. godine, Ministarstvo trgovine otvorilo je u Pirotu "veliku kožarsku školu u kojoj će se pomoćnici, majstori i dr. poučavati u štavljenju koža". Isto Ministarstvo rešenjem br. 1463 od 26. IV 1933. godine, odobrilo je "da se u Leskovcu održi tronedeljni besplatni krojački kurs, za kalfe i majstore krojačkog zanata".²⁵⁰⁾ Da je država za ovakve oblike obrazovanja odraslih pokazivala izuzetan interes pokazuje i odluka Ministarstva poljoprivrede i voda da se organizuje "zadružno-poljoprivredni kurs za 50 mladjih učitelja iz Južne Srbije, na kome bi se upoznali sa zadrugarstvom i važnijim pitanjima iz poljske privrede, kako bi eventualno mogli da posluže kao učitelji produžnih škola²⁵¹⁾ i raznih tečajeva i kurseva".

Ovakvi kursevi bili su usmereni na davanje znanja iz poljoprivrede, higijene i ostalih oblasti društvenog života, a namera im je bila i da neguju zajednički duhovni život, ali je njihov domet u tom pogledu bio vrlo mali jer je mreža tih kurseva bila nerazvijena.

Pored ovih ustanova, Zakonom od 1929. godine predviđeno je i otvaranje analfabetskih tečajeva pri osnovnim školama i u vojsci, koji su bili obavezni za sve nepismene do 25 godina starosti. Na tečajevima su se izučavali: narodni jezik, račun, zemljopis sa istorijom i pouke o čuvanju zdravlja. Međutim, izuzev vojske, za analfabetske tečajeve niko

se nije interesovao. Verovatno je tome razlog što se školom nije mogla obuhvatiti ni dorasla populacija, a još manje odrasli, za čije bi opismenjavanje, takodje, bila potrebna odredjena materijalna sredstva. Sa nešto više uspeha tečajevi su organizovani u jedinicama armije tek od 1933. godine, kada je ministar prosvete odobrio da "obuka sa nepismenim vojnicima-regrutima može otpočeti odmah po dolasku regruta u kadar".²⁵²⁾ No, inicijative za osnivanje analfabetskih tečajeva, na prostoru Južne Srbije, postojale su i mnogo ranije. Naime, "Niški glasnik" u broju 128 od 24. oktobra 1924. godine pisao je da je "osnovan oblasni odbor 'Prosveta' sa zadatkom da radi na kulturnom podizanju Južne Srbije... Odbor je pored toga pristupio i otvaranju analfabetskih kurseva, čiji se broj stalno povećava. Što je naročito važno, ove kurseve moraju da posećuju svi nepismeni, bez razlike na starost i konfesiju".

Poseban problem predstavljao je nedostatak udžbenika za narodno prosvetivanje, što je, takodje, umanjivalo rezultate na ovom polju. Zbog toga "na osnovu mišljenja Glavnog prosvetnog saveta... Ministar prosvete ... dlučio je: da se knjiga Izvor pismenosti za odrasle nepismenjake Kraljevine Jugoslavije od Nedeljka Lazarevića može upotrebljavati na tečajevima za analfabete i za narodno prosvetivanje".²⁵³⁾

Škole i tečajevi na jugu Srbije imale su veliku ulogu u obrazovanju odraslih, a samim tim i krupan društveni

značaj. Bile su neminovna potreba onog vremena, i, sa svim svojim nedostacima, značile su korak dalje u oblasti narodne prosvete i kulture uopšte. Uloga i značaj ovih ustanova mogla je biti i veća, ali je briga države bila mala, pa su mnoge napredne i patriotske ideje i na području Južne Srbije ostale bez pravog odjeka.

2.1.2. G r a d j a n s k e k a s i n e

Značajan doprinos istoriji kulture Južne Srbije dale su i gradjanske kasine, ustanove čiji je kulturno-prosvetni značaj između dva svetska rata nesumnjiv. Osnivane su, pre svega, u razvijenim sredinama: Nišu, Leskovcu, Vranju i Pirotu, i svojim aktivnošću znatno su doprinele bogaćenju kulturnog i zabavnog života ondašnjih sredina.

Jedna od najstarijih kulturnih ustanova u Leskovcu bila je Gradjanska kasina, koja je u okviru svoje delatnosti imala biblioteku i čitaonicu, u kojoj su leskovački studenti i učenici srednjih škola čitali listove i časopise, među kojima su bili i strani. Osim toga, Kasina je priredjivala koncerte, posela, zabave i dr. Evo šta o ovoj ustanovi, povodom svečanog otvaranja Narodne knjižnice i čitaonice u Leskovcu, kaže Sreten Dinić:

"Za jedno vreme, a naročito posle rata, Gradjanska kasina je bila ne samo najaktivnija nego i najdominantnija ustanova u Leskovcu i najmerodavnije moralno merilo građan-

sko. Smatra se za moralno ispravnog samo onaj građanin koji je mogao biti član Kasine i imao pristupa na njene kasinske večeri. To je bila takoreći jedna građanska moralna cenzura. Ali, pred navalom novih poratnih ustanova, koje su kao mećava zasule sve pred sobom, morala je i Kasina da malakše i zaostane".²⁵⁴⁾

Da su građanske kasine predstavljale "elitne" ustanove potvrđuju i podaci o socijalnoj strukturi njenih članova. Naime, Niške novine od 5. februara 1933. godine, donele su članak o niškoj Građanskoj kasini, u kome između ostalog piše:

"Za članove Građanske kasine izvoleli su se upisati ova gospoda: Milan Nikolić, ban, Petar Modić, direktor Trgovačke akademije, Vlada Atanasijević, p.pukovnik u penziji... Josip Marnešić, direktor Hrvatske štedionice, Kara Lazić, direktor Finansijske direkcije...".

Ovakva struktura članova bila je svojstvena i drugim kasinama na jugu Srbije, koje su, iako su radile u različitim uslovima, uspevale da zabave i razonode svoje članove i tako održe svoj renome. Poseban uspeh imala je niška Građanska kasina koja je u svojim prostorijama organizovala i pozorišne predstave, o čemu je Niški glasnik u broju od 11. januara 1925. godine, pisao:

"U 'Kasini' 'Abrašević' je davao pozorišni komad posle kojeg je bila igranka, koje tako reći nije ni bilo,

jer je sala 'Kasine' bila mala da primi svu ovu publiku, koja je htela ući". Tu su još ekskurzije i izleti, o čemu je u Nišu Privredni list u broju od 28. maja 1925. godine, pisao:

"U nedelju 31. ov.m. priredjuje Gradjanska Kasina za svoje članove i prijatelje izlet do Sićevea. Ovo je još jedna od aktivnosti koja ukazuje na široku delatnost gradjanske kasine."

Poseban značaj za narodno prosvetivnje imala je Gradjanska kasina u Nišu, koja je bila preteča narodnom univerzitetu, o čemu Privredni list od 1. marta 1924. godine, piše:

"Uprava ... privodi kraju organizovanje javnih predavanja u našoj varoši. Iz izveštaja, koji su podneli članovi, vidi se, da je Uprava uspela, da angažuje naše poznate i spremne radnike, kako iz Niša tako i iz Beograda, tako da će predavanja Niš. Gradj. Kasine (niške Gradjanske kasine), koja će se naknadno objaviti, u stvari popuniti životnu potrebu našega grada za narodnim univerzitetom..."

I ostale gradjanske kasine na području Južne Srbije (Pirot, Vranje) izvršile su uticaj na svoje sredine, ne samo u pogledu zabavnog života, već i u izgrađivanju svesti o potrebi osnivanja posebnih kulturno-prosvetnih ustanova koje će zaista biti nosioci kulture i prosvetivanja u periodu između dva rata.

Gradjanske kasine kao kulturne ustanove privatnog

karaktera, bile su "elitne" po socijalnoj strukturi, i kao kulturni činilac više su služile za razonodu i zabavu svojih članova nego potrebama narodnog prosvjećivanja. Međutim, neosporno je da su svojom delatnošću uticale da se nešto kasnije razviju posebne kulturne ustanove: čitaonice i biblioteke, narodni univerziteti, pozorišta i mnoge druge ustanove.

2.1.3. N a r o d n i u n i v e r z i t e t i

Između 1918. i 1941. godine dolazi do osnivanja velikog broja narodnih univerziteta u Jugoslaviji, a samim tim i u Južnoj Srbiji. Među prvim i najstarijim u Srbiji pomenućemo univerzitete u Leskovcu i Nišu, čiji su počeci vezani za 1924. godinu. Bilo je pokušaja organizovanja raznih predavanja i u drugim sredinama ali se dalje od tih pokušaja nije otišlo, pa će naša pažnja biti usmerena na pomenute ustanove, a posebno na Narodni univerzitet u Leskovcu koji po razvijenosti i kulturno-prosvetnoj aktivnosti zaslužuje naročitu pažnju.

Osnivanje Narodnog univerziteta u Leskovcu vezano je za Savez zemljoradničkih zadruga za okrug vranjski sa sedištem u Leskovcu, koji je, verovatno 1923. godine, organizovao nekoliko predavanja za narod sa temama iz poljoprivrede, zadrugarstva, higijene i narodnog prosvjećivanja uopšte, o čemu je Leskovački glasnik 9. januara 1924. godine pisao podvlačeći da je "odziv na ovim predavanjima bio svuda vrlo

dobar", i da će uprava Saveza "nastaviti ovu korisnu akciju, te kako bi se narodu pružila najosnovnija znanja za njegov život i rad".²⁵⁵⁾ Ova okolnost uticala je da se ubrzo organizuje više popularnih predavanja, sa istaknutim predavačima, što je omogućilo da se pristupi osnivanju Narodnog univerziteta, a za prvog predavača angažuje dr Nikola Vučelić, profesor Beogradskog univerziteta. Tako je Narodni univerzitet u Leskovcu otpočeo rad 1924. godine sa prvim predavanjem na temu: "O pračoveku i praistorijskom vremenu".

Dalji razvoj Narodnog univerziteta u Leskovcu, u ondašnjim uslovima, delio je sudbinu mnogih drugih univerziteta u zemlji. Sve do 1928. godine rad Narodnog univerziteta bio je povremen, čemu su, svakako, doprineli i sami građani koji nisu bili mnogo zainteresovani za ovaj vid prosvetavanja, ali i teške političke i socijalne prilike koje su umnogome odredjivale fizionomiju i delatnost mnogih kulturnih ustanova, pa i ovog univerziteta.

No, bez obzira na uslove, najintenzivniju aktivnost Univerzitet u Leskovcu imao je u periodu od 1928. do 1940. godine, kada je na njemu održano preko 160 predavanja (prilog 32) iz najrazličitijih oblasti života. Predavanja su održavana u popodnevnim časovima u sali gimnazije ili osnovne škole, u početku pred malim brojem slušalaca, što je, razume se, zavisilo od teme i autoriteta predavača.

U isto vreme, prema pisanju Niškog glasnika br. 41 od 4. aprila 1924. godine, dr Nikola Vulić (kao i u Leskovcu) održao je u Nišu predavanje "O ženi". Zatim "Epidemiološki zavod u Nišu priredjuje seriju predavanja za narod o zaraznim bolestima...",²⁵⁶⁾ a Gradjanska kasina "organizuje predavanje o "Veličini i robovanju materijalne kulture",²⁵⁷⁾ koje je održao dr Dragoljub Jovanović, takodje profesor Beogradskog univerziteta. Predavanja su držala i druga lica, o čemu, krajem 1924. godine piše Niški glasnik:

"U sali Hrišćanske Zajednice Mladih ljudi održaće predavanje za odrasle prota g. Dim. Pejović o temi 'Čovek kao moralno biće',"²⁵⁸⁾

Iz ovoga se vidi da je u toku 1924. godine u Nišu održano mnogo predavanja za narod, što nam daje za pravo da, kao i u Leskovcu, početak rada Narodnog univerziteta vezujemo za 1924. godinu.

Međutim, intenzivan i sistematski rad Univerziteta počinje 1928. godine, kada je svečano izabrana uprava i usvojen program rada. O tome je Slobodna tribuna u broju 307 od 16. decembra 1928. godine, pisala:

"13. ov.m. u 6 časova uveče u dvorani Muške Gimnazije na svečan način otvoren je Narodni Univerzitet. Sala je bila prepuna publike, medju kojom su bili zapaženi i mnogi vidjeniji javni radnici, intelektualci, kao i veći broj žena iz ovd. humanih i kulturnih društava. Predavanje je otvorio

g. Milinković dir. muške gim, pozdravivši predavača i prisutne. Zatim je hor Kubanskih Kozaka otpevao jednu pesmu i g. Dositej je počeo predavanje na temu "O miru medju ljudima".

Iz sačuvane niške štampe može se zaključiti da je Narodni univerzitet u Nišu imao odredjeni kontinuitet u razdoblju izmedju 1930. i 1940. godine. Sa katedre ovog univerziteta istaknuti naučni i kulturni radnici Niša i okoline držali su veliki broj predavanja iz najrazličitijih oblasti društvenog života: prosvete, kulture, istorije, zdravstva, muzike, spoljne politike, astronomije, poljoprivrede, književnosti, ekonomije, porodice, veterinarstva, religije, zadrugarstva, alkoholizma i mnogih drugih. O tim temama držana su predavanja i na leskovačkom Narodnom univerzitetu. Predavači su bili istaknuti autoriteti i kulturni pregaoci iz Leskovca, Niša, Beograda ili drugih mesta profesori univerziteta, lekari, nastavnici, sveštenici, inženjeri, pravnici i advokati, sudije i mnogi drugi.

Medjutim, i pored velikih napora, Zakon o narodnim školama pravio je veliku smetnju razvoju narodnih univerziteta na jugu Srbije. "Prema tom zakonu, narodni univerziteti, mogli su se osnivati i raditi samo ako su imali od ministarstva prosvete odobrena pravila, izbor tema za predavanja, plan i program tečajeva, izbor predavača i nastavnika, a to dalje znači - ako je program isključivo polazio od kulturno-prosvjetnih zadataka i 'interesa državne uprave' te ako su preda-

vači bili 'politički i nacionalno ispravni',²⁵⁹⁾ što nije moglo dovesti do šire aktivnosti ovih univerziteta.

Iako su narodni univerziteti u Leskovcu i Nišu bile ustanove izrazito slobodnog obrazovanja odraslih, na kojima su poznata imena iz nauke i kulture održala mnoga predavanja sa savremenim naprednim idejama, ne može se reći da su oni, u uslovima predratne Jugoslavije, bili u potpunosti napredno orijentisani, jer to nisu mogli biti, ako su želeli da legalno postoje i vrše svoju kulturno-prosvetnu misiju. Bilo je ljudi koji su nastojali da uguše njihova progresivna stremljenja, ali i naprednih ljudi koji su koristili Narodni univerzitet za širenje naprednih ideja i shvatanja.

2.1.4. Č a s o p i s i i l i s t o v i

U periodu između dva rata periodična štampa, listovi, časopisi i publikacije, odigrali su značajnu ulogu u podizanju obrazovnog i kulturnog nivoa sredine u kojima su delovali. Sigurno je da je Niš kao najveći politički, ekonomski i kulturni centar na jugu Srbije prednjačio na ovom području, ali i ostali gradovi, posebno Leskovac, nisu mnogo zaostajali.

U ovom periodu, na jugu Srbije, izlazio je veliki broj versko-moralnih i crkvenih listova i časopisa.²⁶⁰⁾ Oni su tretirali probleme istorije i crkve u prošlosti, a neka glasila imala su i književne pretenzije, dok su neki objavlji-

vali i članke sa izrazito političkom i režimskom sadržinom. "u je još i nekoliko privrednih listova i časopisa,²⁶¹⁾ kao i veći broj književnih listova i časopisa,²⁶²⁾ od kojih ćemo posebnu pažnju posvetiti Narodnom prosvetitelju (1928), listu za školski život i narodno prosvjećivanje, koji je izlazio u Leskovcu i nišu, i Školskom pokretu (1921), pedagoškom časopisu koji je, takodje, izlazio u Leskovcu. Vredno je pomenuti i književni časopis Osvrti (1934), koji je izlazio u Pirotu i Nišu, i bio napredno omladinsko glasilo medju čijim saradnicima su bila imena ranijih članova Centralnog komiteta SKOJ-a. Od značaja je i nedeljni kulturno-prosvetni list Niški odjek, koji je pokrenut 1937. godine. Sa razvojem štampe, naročito u Nišu, razvila se i sportska štampa,²⁶⁴⁾ izmedju kojih treba pomenuti Niški glasnik (1919) "nezavistan, vanpartijski, socijalno-politički, kulturni i privredni list". Značajan doprinos kulturi ovog dela Srbije dao je i Leskovački glasnik (1921), list za trgovinu industriju, zanate, poljoprivredu, prosvetu i društveni život. Ne manji značaj imale su Vranjske novine i Niške novine (1930), kao i niz listova u Pirotu²⁶⁵⁾ koji su izlazili u ovom periodu.

Neposredno pred početak drugog svetskog rata, na jugu Srbije pojavljuju se dva politička lista (izlazili u Nišu), koji su ostavili duboki trag na političkom, ekonomskom

i kulturno-prosvetnom polju, kao i u političkom životu i radničkom pokretu Niša i okoline. Bio je to najpre list Narodna reč, pokrenut 1934, glasilo niških intelektualaca koji su bili politički neopredeljeni. Bez obzira što su u njemu objavljivani tekstovi sa demokratskom sadržinom on je bio daleko od radničke klase i njene klasne borbe. Nešto kasnije pokrenut je i Niški list (1937) organ niških komunisti ali mu je, zbog njegove napredne orijentacije policija ubrzo zabranila rad, pa su napredni intelektualci i radnici najčešće objavljivali članke i tekstove pod lažnim imenom u drugim relativno naprednim listovima što je nailazilo na nerazumevanje odgovornih urednika.

Od časopisa koji su se bavili prvenstveno pitanjima prosvete i školstva, pedagoškom časopisu Školski pokret (prilog 33) čiji je izdavač Učiteljski zbor sreza leskovačkog, pripada po mnogo čemu istaknuto mesto na području Južne Srbije, pa i šire.

Osnovan aprila 1921. godine časopis je imao za cilj da obradjuje pitanja iz pedagogije psihologije, metodike, narodnog prosvetivanja i školstva, kao i druga pitanja od interesa za sredinu. Posebna zasluga za njegov uspeh pripada uredniku Dimitriju Dj. Dimitrijeviću²²⁶) učitelju, koji je sredinom 1920. godine došao u Leskovac. Kao poznati pedagoški pisac i čovek široke kulture ubrzo stiče autoritet i podršku te mu zato Udruženje učitelja poverava odgovornu

dužnost urednika Školskog pokreta. Njegova zasluga je što je časopis objavljivao aktuelne, pedagoške sadržaje sa progresivnim i demokratskim idejama. Bez obzira na teške društveno-političke prilike u vranjskom okrugu, kome je Leskovac administrativno pripadao, Školski pokret je izlazio pune dve godine.²⁶⁷⁾

Školski pokret bio je glasilo stručne organizacije koja je okupljala sve učitelje, bez obzira na njihovu političku opredeljenost i zalagao se za stavove za koje su se u prosveti i školstvu, a samim tim i u pedagogiji, zalagale najnaprednije snage među školskim i pedagoškim radnicima onog vremena. Time je časopisu ohezbedjeno mesto u istoriji pedagoške periodike Srbije između dva rata.

2.1.5. Sreten Dinić i časopis "Narodni prosvetitelj"

Medju retkim časopisima i listovima u Srbiji koji su se isključivo bavili problemima prosvetavanja naroda, značajno mesto, u ovom periodu, pripalo je Narodnom prosvetitelju, koji je izlazio u Leskovcu i Nišu od 1928. do 1933. godine. Časopis je tretirao najraznovrsnije probleme iz oblasti prosvetavanja naroda, od onih koji se odnose na svakodnevni život i rad, pa do takvih koji duboko zadiru u pedagošku i andragošku teoriju i praksu. Medjutim, nemoguće je, i istorijski bi bilo neprihvatljivo, pisati o Narodnom

prosvetitelju, a istovremeno ne govoriti o njegovom uredniku Sretenu Diniću,²⁶⁸⁾ učitelju, novinaru, književniku i publicisti (prilog 34), nadzorniku narodnih škola, dobrotvoru i humanisti, a pre svega, narodnom prosvetitelju koji je ponikao iz naroda i ceo svoj život poklonio narodu.

U svojim zahtevima Sreten Dinić (prilog 35) je išao znatno ispred svoga vremena jer je mnogo ranije uvidjao potrebu za narodnim prosvećivanjem, da bi, tek posle prvog svetskog rata, pri Ministarstvu prosvete bio formiran odsek za narodno prosvećivanje, a 1928. godine osnovan i list Narodni prosvetitelj,²⁶⁹⁾ opet zaslugom Sretena Dinića. U okviru svoje aktivnosti on preduzima "jednu široku akciju širom cele zemlje za organizaciju narodnog prosvećivanja i u tom cilju osniva sa beogradskim intelektualcima i dotadanjim radnicima na narodnom prosvećivanju 'Savez narod. prosvetitelja' (Savez narodnih prosvetitelja), ubacivši kroz tu ustanovu kao i kroz 'Narodni prosvetitelj' ideju za organizaciju narodnog prosvećivanja..."²⁷⁰⁾

Verovatno je Sreten Dinić izradio i Pravila Saveza narodnih prosvetitelja, jer se ona umnogome podudaraju sa njegovim stavovima i zahtevima u pogledu koncepcije narodnog prosvećivanja, o čemu svedoči i čl. 2. Pravila:

"Zadatak Saveza je, da olakša i pomaže svih poslenika na polju narodnog prosvećivanja, da ih upućuje u radu i zaštićuje od svakog ometanja u njihovom radu.

Rad na narodnom prosvećivanju od strane članova Saveza izvodice se u ovim glavnim pravcima:

1. pomaganje državnih prosvetnih vlasti u obuci mladeži u pismenosti, koji nisu dobili u narodnoj školi i razvijanje ljubavi prema knjizi;
2. poboljšanje zdravstvenih prilika u narodu;
3. širenje potrebnih znanja i umenja za racionalno izvodjenje poslova svih grana narodne privrede kako bi se svi ti poslovi izvodili sa više znanja i umenja radi uvećavanja proizvodnje moći naroda u duhu savremenih potreba;
4. razvijanje zadružne svesti i zadrugarstva u svim oblicima;
5. suzbijanje alkohola i njegovih štetnih posledica;
6. rad u svim ostalim pravcima narodnog života radi poboljšanja svih nepovoljnih prilika u narodu;
7. sve ove uticaje Savez će izvoditi preko svojih članova u zajednici sa svim ustanovama za narodno prosvećivanje i osnivanjem takvih ustanova, gde one ne postoje;
8. Savez će izvoditi svoj zadatak u (kolaboraciji) zajedničkoj saradnji sa svim ustanovama u zemlji, koje imaju za zadatak rad na narodnom prosvećivanju, ma u kom pravcu".²⁷¹⁾

U Pravilima se prepoznaju inicijative Sretena Dinića, koji je u ono vreme predstavljao sinonim za narodno prosvećivanje, pa je bio i član upravnog odbora Saveza zajedno

sa Savom Dimitrijevićm, nadzornikom iz Niša.

Neosporno je da je Sreten Dinić "za 40 godina napisao oko 40 knjiga najviše popularnih, od kojih su mu 5 nagrađene i izdate od Akademije nauka..., održao je 400 predavanja..." po različitim mestima: "... po selima, gradovima, narodnim univerzitetima, učiteljskim školama, učiteljskim zborovima, raznim kongresima, trezvenjačkim skupštinama, zemljoradničkim zadrugama, narodnim svečanostima, svetosavskim proslavama... Od Timoka do Drine... pa čak i u Francuskoj".²⁷²) Evo nekih knjiga koje potvrđuju bogat prosvetni i kulturni rad Sretena Dinića: "O narodnim učiteljima", "Učitelj kao kulturni radnik", "Škola života", "Učitelj i zemljoradnička zadruga", "Za organizaciju narodnog prosvetavanja" i još trideset k publikacija iz raznih oblasti društvenog života.

Ovakav obiman i bogat pedagoški i prosvetni rad Sretena Dinića doprineo je da se i časopis Narodni prosvetitelj afirmiše kao značajni nosilac prosvete i kulture na području Leskovca, Niša, Južne Srbije, pa i šire. Narodni prosvetitelj i S. Dinić krčili su i trasirali put narodnom prosvetavanju i u sredinama kojima fizički nisu pripadali, a njihova misao, ideja i pisana reč zaokupljala je pažnju i najvećih skeptika. Oni su svojim prisustvom i aktivnošću dali pečat i obeležje teškom vremenu, u kome je za prosvetu i kulturu bilo malo razumevanja, a mnogo potrebe. Iako Sreten Dinić (urednik Leskovačkog glasnika) nije imao kritički stav

prema društveno-političkim odnosima onog vremena, napredna omladina nije mu mnogo zamerala, jer je nije ometao u njenim nastojanjima, naprotiv, čak joj je i izlazio u susret, kad je to bilo moguće. Zato se s pravom kaže da su Sreten Dinić i Narodni prosvetitelj obezbedili određeno mesto u razvoju pedagoške, andragoške i kulturne periodike u periodu između dva svetska rata, posebno na jugu Srbije.

2.1.6. B i b l i o t e k e i č i t a o n i c e

Uništavanje kulturnih ustanova na jugu Srbije i pljačke koje je sproveo bugarski okupator u toku prvog svetskog rata, prekinuli su rad mnogih ustanova, posebno Narodne biblioteke i čitaonice u Nišu. Međutim, opljačkane knjige (17 sanduka) vraćene su posle rata 1922. godine, ali do obnavljanja rada nije došlo, i pored toga što je Ministarstvo prosvete, na predlog upravnika Narodne biblioteke - direktora Gimnazije u Nišu, postavilo profesora Dušana Milačića za bibliotekara. Razlozi tome su što se isprečio "nekakav kredit Ministarstva prosvete bez koga, vele, nije moguće otvoriti ovaj jedini u Nišu, ove vrste, kulturni dom", a kredit "po svemu ne dira u milione, nego u sitnice koje se svakodnevno bacaju na sasvim beznačajne stvari". I tako je, na kraju, Narodna biblioteka u Nišu otpočela sa svojim posleratnim radom, 11. maja 1924. godine, ali je zbog nerešenog načina finansiranja i nedostatka stalnog osoblja do kraja treće dece-

nije 20. veka često prekidala rad, da bi posle toga ušla u period kontinuirane delatnosti, prekinute početkom drugog svetska rata.²⁷³⁾

Medjutim, i pored oscilacija u radu, Narodna biblioteka imala je 1929. godine knjižni fond od 6480 dela sa 12468 svezaka da bi se neposredno pred drugi svetski rat taj broj popeo na "9000 dela u 15000 svezaka, čime se svrstala u red najvećih biblioteka u Srbiji".²⁷⁴⁾

Delatnost biblioteke bila je široka i intenzivna: od organizovanja povremenih predavanja, sastanaka o književnim ostvarenjima i novim knjigama, kulturnih večeri, pa do neposredne p moći u razvoju bibliotekarstva u širokoj okolini Niša²⁷⁵⁾ kojim se okupljalo i podsticalo članstvo na veće interesovanje za knjigu. Samo u toku školske 1937/38. godine "Biblioteku je posetilo 3786 čitalaca, a van Biblioteke izdate su na čitanje 1355 knjiga. Čitaoci su većinom studenti i učenici ovdašnjih škola... Najviše je razvijen interes za dela iz lepe književnosti".²⁷⁶⁾ Ako se ovome doda da je čitaonica primala veliki broj dnevnih listova i časopisa, zahvaljujući subvenciji države, onda je ukupan utisak o Narodnoj biblioteci i čitaonici u Nišu potpuniji.

Sudbina knjižnica i čitaonica u Pirotu, Vranju i Leskovcu nije bila ništa povoljnija od niške biblioteke. Za vreme okupacije 1915. godine, bugarski okupatori spalili su sve knjige, ne samo iz javnih knjižnica i gradjanskih kasina,

već i školskih i privatnih biblioteka.

Preteča knjižnice i čitaonice u Vranju bila je Gradjanska kasina, formirana početkom 1919. godine, koja je u svojoj zbirci imala 408 knjiga. Ona se u periodu od 1930. do početka drugog svetskog rata, transformiše u Narodnu knjižnicu i čitaonicu koja je imala 3000 knjiga, što se vidi u izveštaju iz 1938. godine. Rezultate su imale i čitaonice u okolini Vranja (narodna knjižica "Omladina" u Donjem Neradovcu 305 knjiga, Narodna knjižnica i čitaonica u Tibuždu 238 knjiga). Medjutim pretečom svih biblioteka u Vranju može se smatrati knjižnica Gimnazije, gde je prve knjige počeo da čita i Borisav Stanković.²⁷⁷⁾

Osnivanje Narodne biblioteke i čitaonice u Leskovcu vezano je za studentski klub "Gunduli" koji je imao za zadatak organizovanje priredbi, zabava, posela i koncerata, a kao glavni zadatak i osnivanje Narodne knjižnice i čitaonice. Zaslugom ovog udruženja, 1934. godine sazvana je konferencija predstavnika svih kulturnih ustanova u Leskovcu, na kojoj se na konferenciji održao je Sreten Dinić, "koji je istakao važnog ovog pitanja i rešenost da pomogne akciju studenata"... a zatim je izabran odbor (Sreten Dinić, Dragiša Milovanović i Predrag Djordjević) kome je 'stavljeno u zadatak da poradi na prikupljanju i ujedinjavanju svih kulturnih ustanova u Leskovcu',".²⁷⁸⁾

Na godišnjoj skupštini Narodnog univerziteta u Leskovcu, održanoj 23. juna 1935. godine, svečano je otvorena leskovačka Narodna biblioteka i čitaonica, koja je u početku radila u sastavu Narodnog univerziteta. Glavni knjižni fond činile su knjige koje je dalo udruženje studenata od 11000 knjiga, a zatim je pronalazanjem i prikupljanjem knjiga koje su pripadale raznim ustanovama, taj fond i znatno povećan.²⁷⁹⁾

Podaci pokazuju da su seoske čitaonice, u okolini Leskovca, bile veoma razvijene i popularne, i da su njima upravljali ne samo učitelji, već i ostali pismeni građani. Tako je u Narodnoj čitaonici u selu Gornje Brijanje, marta 1931. godine, Sreten Dinić održao predavanje: "Tri zablude čovečanstva", kome je prisustvovala "stotina seljaka i učitelj iz obližnjeg sela D. Brijanje ... Čitaonica ima oko 700 knjiga, od kojih su samo u prošloj godini pročitane oko 500. Ovakav rad poželeti bi i mnoge varške knjižnice. Čitaonicom rukuju dva otresita seljaka, jer selo nema ni učitelja ni sveštenika u mestu. I utoliko je ovaj rad za svako divljenje".²⁸⁰⁾

U organizaciji Narodne čitaonice i Narodnog univerziteta u Leskovcu, gde se povremeno uključivala i Gradjanska kasina, Sreten Dinić, profesori Beogradskog univerziteta, kao i kulturni i zdravstveni radnici održali su mnoga predavanja, između kojih ističemo samo neka: "Krizu u vaspitanju om-
ladine", "Sveti sava kao narodni prosvetitelj", "Osnivanje

knjižnice i čitaonice u Leskovcu", "Selo i njegovi problemi", "O školskom i prosvetnom radu S. Dinića", "O životu i smrti", "O tuberkulozi" i dr.

Značajan podsticaj razvoju bibliotekarstva na jugu Srbije dala su i razna društva, medju kojima posebno mesto pripada Društvu jugoslovenskih bibliotekara. Ministarstvo unutrašnjih poslova i Ministarstvo prosvete potvrdili su i odobrili Pravila Društva jugoslovenskih bibliotekara koja u celosti dajemo u prilogu ovog rada (prilog 36).

Biblioteke i čitaonice na jugu Srbije, u periodu izmedju dva rata, izvršile su uticaj na razvoj narodne prosvete i kulture uopšte. To su bile osnovne andragoške ustanove, čiji je značaj narod ovog dela Srbije znao i umeo da ceni, pa se zato i nesebično žrtvovao za njihovo osnivanje ili obnavljanje. Izdavanje knjiga za čitanje, organizovanje zanimljivih predavanja, literarnih večeri, promocija novih knjiga i drugi oblici aktivnosti na popularisanju knjiga, samo su deo aktivnosti u bogatom programu ončasnjih knjižnica i čitaonica. Tu su još i dnevni listovi i časopisi (bilo je i stranih), što je ovim ustanovama omogućavalo da u potpunosti izvršavaju svoju kulturno-prosvetnu misiju. Međutim, iako su narodne biblioteke i čitaonice, u ovom periodu, dobijale fizionomiju modernih kulturno-prosvetnih i obrazovnih institucija, njihov razvoj pada u vreme kada se za kulturu i obrazovanje naroda nije bilo razumevanja. To je, svakako, usporava-

lo ali ne i potpuno zaustavilo napore da se bibliotekama i čitaonicama odredi pravo mesto i značaj u sistemu obrazovanja odraslih, a time i kulture uopšte.

2.1.7. M u z e j i

Muzejska delatnost na području Južne Srbije, u periodu između dva rata, ostvarila je svoju punu afirmaciju na prostoru Niša i okoline posle 1930. godine, kada su u Niš došli poznati arheolozi ²⁸¹⁾ kao članovi komisije za ekspertizu arheoloških iskopina. Donošenjem novog Gradjevinskog zakona 1931. godine, kojim se banovinskim upravama nalaže osnivanje odeljaka za zaštitu spomenika kulture, i osnivanje tog odeljka u Nišu, stvorene su šire mogućnosti za istraživački rad na ovom području kulture. Bogat lokalitet i materijalna pomoć države pokrenuli su muzejske radnike na očuvanje starine, prikupljanje pomoći za sredjivanje muzejskih zbirki i okupljanje novih članova za osnivanje muzejskog društva.

Poseban značaj za osnivanje i delatnost muzeja, ne samo u Nišu, već i na jugu Srbije, ima i osnivanje Muzejskog društva koje je svojom aktivnošću dalo značajan doprinos razvoju muzeja kao institucije i muzejskoj delatnosti uopšte. Naime, Muzejsko društvo u Nišu osnovano je 12. marta 1933. godine sa 130 članova, i za kratko vreme, svojom aktivnošću, dalo rezultate. Najpre je obezbedilo prostorije za smeštaj

eksponata, a zatim i najpotrebniji inventar, tako da je 1. maja 1933. godine Muzej bio otvoren za posetioce, iako je zvanično otvaranje Muzeja obavljeno 22. oktobra 1933. godine. Tako je Niš, posle dve decenije, ponovo dobio Muzej, koji će za kratko vreme postati jedan od bitnih činilaca kulture, ne samo u gradu već i na jugu Srbije.²⁸²⁾

Zahvaljujući organizaciji rada i rezultatima istraživanja, Muzej u Nišu najveći uspeh ostvario je formiranjem šest zbirki, koje čine poduhvat od neprocenjivog umetničkog i kulturnog značaja, ne samo za područje Južne Srbije, već i šire. To su: antička zbirka (vizantijska i srednjovekovna), numizmatička, praiistorijska, etnografska, zbirka ikona i starih crkvenih knjiga, i nameštaj sa dvora kralja Milana Obrenovića u Nišu.

U okviru Muzeja u Nišu radila je stručna biblioteka sa nekoliko stotina knjiga i časopisa, zatim je 1936. godine započelo izdavanje Moravskog arheološkog glasnika, koji je donosio izveštaje o novim lokalitetima, o radu muzeja i muzejskog društva, o stručnim uputstvima za amatere istraživače i dr.

Nemamo podataka da li je dolazak visoko stručne državne komisije u Niš, uz veliku podršku vlasti, uticao na pokretanje entuzijasta za osnivanjem muzeja i na ostalom prostoru Južne Srbije, ali je aktivnost i briga države oko razvoja Muzeja u Nišu, bila itekako značajna, ne samo za nišku sre-

dinu, već i šire područje. Muzej u Nišu, po koncepciji, stručnom radu i bogatstvu eksponata bio je svojevremeno jedan od najboljih u Srbiji, a Muzejsko društvo u Nišu, kao neposredni propagator te umetnosti, značajna karika između njega i naroda.

2.1.8. P o z o r i š t a

U okviru kulturne istorije Južne Srbije zanimljiva su nastojanja, koja datiraju još s kraja prošlog veka, da se na jugu Srbije uspostavi i učvrsti pozorište kao ustanova i kao kulturna potreba.

Najviše uspeha imali su građani niša koji neposredno posle prvog svetskog rata obnavljaju šozorište (1918), koje je radilo sve do 1921. godine, kada se završava prva etapa u razvoju pozorišta između dva rata. U drugoj etapi (1921 - 1929) došlo je na inicijativu Branislava Nušića, do spajanja pozorišta "Sindjelić" i "Gundulić" u novo pozorište koje je nosilo ime Niško povlašćeno gradsko pozorište (prilog 37). Uslovi se na ovoj etapi razvoja nisu poboljšali, naprotiv, pozorište je zapalo u velike finansijske nevolje, a država nije davala potrebnu subvenciju.²⁸³⁾ Ako se tome doda i nedostatak sopstvene zgrade za izvodjenje predstava (predstave su, najčešće, izvodjene u kafani "Ruski car" i "Evropa"), onda je saznanje o egzistenciji i radu pozorišta potpunije. O tome Nikola Stanojković u Niškom glasniku od 25.

februara 1925. godine, piše: "... dokle god se pozorišne predstave moraju da prikazuju u kafanskim salama, za koje se papreno plaća, a gde mora da se trpi stalno otvaranje i zatvaranje vrata; neprekidno šetkanje kelnera, koji raznose naručene špricere, pivo ili kafe; ... dotle se ne može zahtevati da nam pozorišna uprava, i pored sve svoje, čak i najbolje volje, prikazuje isključivo probrane i odabrane komade".²⁸⁴⁾

Krajem 1929. godine, zbog nepovoljnih materijalnih prilika, došlo je do spajanja Niškog i Bitoljskog pozorišta i osnivanja novog Pozorišta Moravske banovine, ali se za njega nije moglo reći da je u potpunosti banovinska ustanova. To se ostvarilo tek 1931. godine, zahvaljujući prvenstveno banu, Jeremiji Živanoviću, istoričaru i naučnom radniku, kada je banska uprava usvojila Pozorište i unela ga u budžet za 1931/32. godinu. Pozorište se od tada zvalo Narodno pozorište Moravske banovine (prilog 38) i primalo godišnju subvenciju od 277 000 dinara,²⁸⁵⁾ a uselilo se i u novu zgradu Zagnatskog doma, gde su uslovi za izvodjenje predstava bili daleko najpovoljniji. Sigurno je da je najznačajniji i najsvečaniji trenutak u istoriji Niškog pozorišta bilo otvaranje nove pozorišne zgrade 1939. godine, sa celokupnom dekorativno-tehničkom opremom.²⁸⁶⁾

Kada se sagleda repertoar Pozorišta u celini, stiče se utisak da su kritička merila pri izboru komada bila prvenstveno usmerena na ukus publike, od koje Pozorište prepušteno

samo sebi živi. Medjutim, povremeno su se javljala i najlepša umetnička ostvarenja, ne samo domaćih već i stranih autora, naročito kada je Pozorište preuzela banska uprava, što mu je dalo mogućnost za veću pozorišnu i umetničku kreaciju. Među najznačajnijim pozorišnim ostvarenjima, u ovom periodu, bila su sledeća dela: "Zla žena" i "Pokondirena tikva" od J.S. Popovića, "Zona Zamfirova" i "Ivkova slava" od S. Sremca, "Podvala" i "Dva cvancika" M. Glišića, "Koštana" B. Stankovića, "Put oko sveta", "Običan čovek", "Sumnjivo lice" i "Gospodja ministarka" B. Nušića, i mnogi drugi pozorišni komadi, koji su na realističan način slikali život ili su na satiričan način ismevali vlast u Srbiji.

Za Niško pozorište, u periodu između dva rata, može se reći da je nastavilo slavnu tradiciju prvog pozorišta "Sindjelić", i da se stalno borilo za svoje mesto u društvu i svoj opstanak. U takvoj borbi ono je bilo prinudjeno na razne umetničke kompromise u pogledu repertoara (zbog ukusa publike), ali su ti ustupci publici bili samo privremeni i u krajnjoj nevolji.

I dok je Niš imao pozorište još krajem 19. veka, u Leskovcu je Gradsko pozorište osnovano tek 1926. godine, zahvaljujući zalaganju predstavnika ondašnje leskovačke kulturne javnosti sa Sretenom Dinićem na čelu. U "Objavi" ministra prosvete od 23. avgusta 1926. godine stoji da se odobravaju Pravila "prosvetnog društva" pod imenom "Leskovačko

Gradsko pozorište". U Pravilima stoji: "Cilj društva je: da organizovanom snagom razvija duh ljubavi prema pozorišnoj umetnosti; da putem davanja umetničkih predstava, zabava, koncerata i javnih predavanja propagira Srpski književni jezik i da svojim članovima i prijateljima pozorišne umetnosti stvara ugodnu i prijatnu zabavu".²⁸⁷⁾ Predstavom "Smrt majke Jugovića", 10. oktobra 1926. godine i praktično je počeo rad Leskovačkog pozorišta, oko čijeg osnivanja je uloženo mnogo napora.

Medjutim, to ne znači da leskovačka sredina do osnivanja pozorišta nije imala dodira sa pozorišnom umetnošću. Naprotiv, Diletantsko pozorište u Leskovcu (1896), dramska sekcija studentskog društva "Gundulić" (1908) i dramska sekcija kulturno-umetničkog društva "Abrašević" (1904), gostovanje Niškog pozorišta, kao i mnoge putujuće trupe, dali su osnovu za formiranje leskovačke pozorišne publike koja će umnogome doprineti osnivanju pozorišta i u sopstvenoj sredini.

Interesovanje za pozorište u početku je bilo veliko, ali su materijalni problemi, tipični i za ostala pozorišta i njihove sredine, uticali da ono potpuno osiromaši, tako da februara 1929. godine prekida rad, da bi ga ponovo obnovio tek 1934. godine kao Akademsko pozorište.

Repertoar leskovačkog pozorišta bio je obiman. Prikazivala su se dela domaćih i stranih autora, da bi se obezbedio neophodan minimum publike koji bi omogućavao egzisten-

ciju pozorišta. Evo nekih dela iz bogatog repertoara ovog pozorišta: "Odgodjena noć", "Leskovčani u Parizu", "Koštana", "Pljusak", "Sumnjivo lice", "Karadjordje", "Ir Janja", "Seoski lola", "Kod belog konja", "Put oko sveta", "Naša rabota", "Hasanaginica", "Tri bekrije" i mnoga druga dela. Naravno, repertoar je bio rezultat kompromisa sa ukusom publike, pa se nisu mogla prikazivati dela koja bi zadovoljila strogi umetnički kriterijum, što je uostalom bila i karakteristika Niškog pozorišta. Od 1935. do 1939. godine Akademsko pozorište u Leskovcu dalo je devet premijernih dramskih predstava: "Običan čovek" i "Ožalošćena porodica" od B. Nušića, "Oslobođenje Koste Šljuke" od Petra Petrovića Pecije, "Nesporazum", "Na santi leda" Viljema Vernerera, "Zona Zamfirova" Š. Sremca, "Matura" Ladislava Fodora i "Bela bolest" Karela Čapeka.

Bez obzira na obiman pozorišni repertoar, leskovačko pozorište je bilo specifičan izraz i odraz opštih kulturnih i društvenih prilika u Leskovcu između dva rata, ali i značajan doprinos kulturi i prosveti, pre svega emancipaciji sredine, koja je od pozorišta mnogo zahtevala a malo pružala.

Pozorišni život na ostalom području Južne Srbije nije bio razvijen. Ono malo pozorišnih aktivnosti, kojih je bilo u ovim sredinama, zasluga su građanskih kasina, pri kojima su formirane dramske sekcije ("u Vranju je 1924. godine pri Građanskoj kasini formiran pozorišni odsek, čija je prva premijera bila Nušićevo "Sumnjivo lice")²⁸⁸) ili kulturno-

umetnička društva "Abrašević", koja su u okviru svojih aktivnosti imala i pozorišne predstave. Tako je, već, 1919. godine dramska sekcija "Abraševića" izvela komad "Nesrećna porodica", a 1929. godine i sledeće pozorišne komade: "Siroče", "Šaran", "Rudari", "Telefon bez žica", "Sve zbog rata" itd. Od amaterskih pozorišta trebalo bi pomenuti i Leskovačku pozorišnu družinu djaka "Prosveta", koja je prikazala "Patnje 1915-18. godine" od Atanasija Mladenovića, "Svet" i "Sumnjivo lice" od B. Nušića, ali i diletantsko pozorište "Momčilo" sa predstavom "Kad se sunce gasi".

2.1.9. Prosvetna društva i organizacije

U periodu između dva rata značajnu ulogu na obrazovanju odraslih imaju razna prosvetna društva i organizacije. Mnoga od tih društava, osnovana u periodu od 1878. do 1918. godine, svoju aktivnost i sada nastavljaju: pevačka društva u Nišu i Leskovcu ("Branko") i u Pirotu ("Momčilo"), a mnoga od njih se po prvi put osnivaju. To su: Pevačka župa Moravske banovine "Stevan Sremac" (1930-1941), niško pevačko društvo "David" (1922), katoličko pevačko društvo "Zvezda" (1922) i mnoga druga društva. "U periodu do 1930. godine u Nišu je delovalo preko tridesetak društava, sa velikim brojem članova, što govori da je to bio intenzivan i plodonosan period

kulturno-umetničkog amaterizma... ali je u pogledu raznovrsnosti taj period siromašniji od prethodnog".²⁸⁹⁾ Podaci su još impresivniji za 1936. godinu, gde se pominje 157 manjih društava, "što je veliki broj imajući u vidu da je Niš tada imao 36 000 stanovnika".²⁹⁰⁾

Podaci pokazuju da je na ovom području Niš, kao središte Moravske banovine i prosvetnih vlasti, daleko prevažišao ostale gradove Južne Srbije, ali to ne znači da se kulturno-umetnički i prosvetni amaterizam nije negovao i u drugim sredinama. U Pirotu je, pored već afirmisanog pevačkog društva "Momčilo", vrlo uspešno radilo i pevačko društvo "Uspenje sv. Bogorodice", koje je na gostovanju u Jagodini 1932. godine i koncertom (društvo je prikazalo i pozorišni komad "Jevrejka") povodom Božića 1933. godine skrenulo pažnju na sebe, ne samo pirotske javnosti, već i drugih sredina. Sportsko društvo "Omladinac" u okviru svoga rada imalo je i neku vrstu ženskog rukometa, pa je za utakmice vladalo veliko interesovanje, što je sa stanovišta emancipacije žena, u vreme zaostalih patrijarhalnih odnosa, imalo izuzetan vaspitni i prosvetni značaj.²⁹¹⁾ I Leskovac je imao, u periodu između dva rata, veoma uspešna prosvetna društva: leskovačko pevačko društvo "Binički" i leskovačko omladinsko pevačko društvo "Bratstvo", bez kojih se nije mogla zamisliti nijedna značajnija proslava ili zabava u gradu, zatim leskovačka streljačka svezna družina "Sv. Kralj Milutin" i Sokolsko društvo od sport-

skih društava, u kojima se negovao sportski duh, drugarstvo i ljubav prema igri. Tu su još i humana društva: "Potpora" i "Siroče", a posebno društvo "Kneginje Ljubice" u čijoj organizaciji je održan veliki broj domaćićkih tečajeva, o čemu govori i napis u "Leskovačkom glasniku": "Društvo Knj. Ljubice izveštava, da će se ispiti za seljanke u Domaćićkoj školi održati 7 aprila - na Blagovesti..."²⁹²) Vredno je pomenuti i turističko društvo "Jug", koje je često priređivalo vrlo, uspešne izlete u bližoj ili daljoj okolini Leskovca, kao što je, na primer, organizovan izlet do Vranjske Banje i Vladičinog Hana, 15. juna 1935. godine, i do Niša i Niške Banje, 4. avgusta 1935. godine, o čemu je pisao "Leskovački glasnik" u brojevima 24 i 31 za 1935. godinu. Tu su još i turistička društva "Sredor" i "Putnik", koji su uspešno organizovali izlete do Sofije i Atine.

Medjutim, veliki broj prosvetnih društava ne znači i nov kvalitet u radu. Naprotiv, mnoga od njih stalno su se borila sa siromaštvom, o čemu i "leskovački glasnik" u broju 31 od 6. avgusta 1937. godine piše:

"Naša je sredina ... prepuna raznim kulturno prosvetnim, i humano staleškim ustanovama, pa ipak od svih tih ustanova mi imamo jedan malen broj istih, koje imaju svoje sopstvene lokale. Izuzev Sokolskog društva, koje je dobilo tu nedavno svoju sokolanu, pevačkog društva "Bratstvo" koje kako izgleda uživa gostoprimstvo Zanatskog esnafa (što je

sličan slučaj i sa pevačk. društvom "Branko") zatim ženske podružnice sa svojom zanatskom školom, Domaćičke škole kao poludržavne ustanove, većina ostalih ustanova u Leskovcu je bez sopstvenih lokala, odnosno po tuđim su lokalima, neke plaćaju kiriju neke uživaju milost i gostoprimstvo drugih ustanova".

Medju mnogim prosvetnim ustanovama na jugu Srbije, koja su se istakla svojim kulturno-prosvetnim radom, Sokolskom društvu pripada posebno mesto. Osnovana krajem 19. i početkom 20. veka, sokolska društva su izmedju dva rata dobila punu afirmaciju. Verovatno je tome doprinela i veća briga države jer je i sam prestolonaslednik Petar bio na čelu Saveza sokolskih društava Jugoslavije, što je, bar što se tiče materijalne pomoći, bilo izuzetno važno. Ovo je vreme kada se grade gimnastičke sale (sokolane), na čelo društva postavljaju ljudi jake volje i autoriteta, povećava se broj društava i članova u njima. Posebno se u tome istakao Pirot i njegova okolina, pa ćemo to pokušati i da dokumentujemo.

Gimnastički (sokolski) pokret tridesetih godina zahvatio je i seoske sredine u okolini Pirotu, tako da je krajem 1932. godine, zajedno sa matičnim društvom u Pirotu imao 15 sokolskih društava sa 1504 člana. Konkretnije to izgleda ovako: u selu Krupac Društvo je osnovano decembra 1930. godine sa 286 članova, u selu V. Jovanovac februara 1931. sa 48 članova, u Trnjanu maja 1931. sa 48 članova, u Sopotu avgusta

1931. sa 50 članova, u Blatu oktobra 1931. sa 47 članova, u Gornjoj Držini novembra 1931. sa 18 članova, u Poljskoj Ržani marta 1932. sa 80 članova, u Vrtovacu aprila 1932. sa 30 članova, u Vlasi maja 1932. sa 30 članova, u Kosturu maja 1932. sa 30 članova, u Izvoru avgusta 1932. sa 39 članova, u Temskoj septembra 1932. sa 112 članova, u Srećkovcu oktobra 1932. sa 86 članova, u Gnjilanu decembra 1932. sa 30 članova i Pirotu (matično društvu) 1908. godine sa 600 članova (prilog 39)²⁹³⁾

Ovako masovan broj društava i članova, rezultat je sistematskog i intenzivnog rada, za koji je posebno zaslužan prosvetni odbor pri društvu, zadužen za propagiranje i omasovljenje ovog sporta, najčešće putem tečajeva i konferencija. Tako je u toku 1930/31. godine održan "dvomesečni prednjački tečaj od strane prosvetnog odbora na kome su održana predavanja iz: nacionalne istorije, istorije sokolstva, higijene, organizacije sokolstva, sokolske ideologije, sistema i prostih vežbi. Iz ovog poslednjeg predmeta predavanja su bila teorična i praktična. Kurs je posećivalo 30 slušalaca... Održano je ukupno oko 100 časova predavanja".²⁹⁴⁾ U martu i aprilu 1932. godine, održan je i drugi tečaj sa 48 članova i članica, a prosvetni odbor organizovao je i petnaestodnevni tečaj za članove seoskih društava.²⁹⁵⁾

Ovakvih konkretnih inicijativa bilo je i u drugim sredinama Južne Srbije. Evo još jednog primera: "Leskovački glasnik" u broj 13 od 1. aprila 1933. godine, doneo je tekst

sledeće sadržine:

" U četvrtak, 6 aprila t.g. završava se deseto-dnevni tečaj za vodje seoskih sokolskih četa koji se drži pri ovd. (ovdašnjem) Sokolskom društvu. Na tečaju su učesnici veći broj učitelja sa sela. Ovog dana uveče, uprava Sokolskog društva priredjuje u čast tečajaca drugarsko veče..."

Iz svega ovoga vidi se da je sokolski pokret na jugu Srbije, u periodu između dva rata, na kulturno-prosvetnom i sportskom polju dao značajan doprinos ne samo telesnom razvoju ličnosti, već i afirmaciji sredine. Kroz različite oblike sokolskog pokreta izgrađivala se disciplina, takmičarski duh, prijateljstvo među vežbačima i patriotizam, kao i mnogi drugi oblici prosvetavanja, što ih svrstava u red onih institucija koje imaju veliki značaj za kulturnu istoriju Južne Srbije.

Period između 1918. i 1941. godine obeležava i nagli razvoj školske mreže,²⁹⁶ kojima se želelo da se obuhvati što veći broj polaznika kako bi se donekle ublažio drastičan procenat nepismenih na jugu Srbije.

Povećanje broja škola, na području Južne Srbije, uslovalo je i povećanje učiteljskog kadra koji je u ovom periodu, da bi lakše ostvarivao svoja prava, osnivao učiteljska udruženja. Tako su u ovom periodu (posle 1919) vrlo uspešno radila učiteljska udruženja (sekcije) u Nišu, Pirotu, Leskovcu i Vranju, kao značajna intelektualna, demokratska i revolu-

cionarna snaga.

Učiteljski pokret na jugu Srbije, kao deo naprednog učiteljstva Srbije, razvijao se u ovom periodu sa usponima i padovima karakterističnim za čitav pokret između dva rata. Njegova aktivnost bila je: poboljšanje materijalnog položaja škole i učitelja, reforma školskog sistema, onemogućavanje političkih progona napredno orijentisanih učitelja, otpuštanje i premeštanje itd.

Medjutim, učiteljska udruženja dala su poseban doprinos informisanju svojih članova o savremenim tendencijama i novinama u nastavi, unapredjenju nastave oglednom obradom pojedinih nastavnih sadržaja i obradom aktuelnih tema iz pedagogije, metodike i didaktike. Tako je Učiteljsko udruženje Niša, u ovom periodu, obradilo oko 80 stručnih sadržaja (Bukvarska nastava, Obrada slova, Ocenjivanje nastavnika, Disciplina kod varoške dece, O umoru kod dece, Moralno vaspitanje u osnovnoj školi, Reforma učiteljskog obrazovanja, itd),²⁹⁷ što je za stručno usavršavanje i obrazovanje učiteljskog kadra imalo izuzetan značaj, tim pre što su učitelji bili prepušteni sami sebi, i što njihovom pedagoško-psihološkom izgradjivanju država nije poklanjala veliku pažnju.

Poseban značaj za razvoj učiteljstva, na ovom području, imao je Učiteljski pokret (1933-1934), pedagoško-socijalni časopis, koji je izvršio snažan uticaj ne samo na jug Srbije, već i na šire područje. Časopis je objavljivao

tekstove o klasnom karakteru škole i vaspitanja u društvu, prikazivao stanje i položaj školstva i informisao čitaoce o ondašnjim savremenim pedagoškim pokretima, što je i za učitelje Južne Srbije bilo od izuzetnog značaja.

Iz svega ovoga se vidi da su prosvetna društva i organizacije, pored već afirmisanih oblika rada na narodnom prosvjećivanju, u ovom periodu i dalje zadržale, a delom i proširile, aktivnost na obrazovanju odraslih, što je sa stanovišta bolje organizovanosti i veće masovnosti bio korak dalje, ali ne i sa stanovišta veće programske osmišljenosti.

2.1.10. Ostala aktivnost na obrazovanju i vaspitanju odraslih

Već je pomenuto da je uloga države na području obrazovanja odraslih u periodu između dva rata bila velika, ali je faktički učinak bio sasvim mali. To je izazvalo protest mnogih istaknutih prosvetnih radnika, posebno učitelja, koji su preuzeli "rad na narodnom prosvjećivanju, širenju pismenosti, organizovanju i pomaganju zemljoradničkih zadruga, čuvanju narodnog zdravlja, suzbijanju alkoholizma, rad na književnosti prvenstveno školskoj, rad u organizacijama za jačanje svesti o narodnom jedinstvu i osećanja verske snodljivosti i svaki drugi eventualni rad koji učitelja karakteriše kao vaspitača, nastavnika i građanina".²⁹⁸⁾

Iz ovoga se vidi da je za ocenu vanškolskog rada

merodavan samo stvarni rad učitelja koji su, kao svoje aktivnosti, koristili razne proslave, kao što su: proslave trezvenosti, zatim Vidovdan - praznik narodnog prosvećivanja, svetosavske svečanosti, kao i razne vrste humanitarnih proslava.

Proslave trezvenosti održavale su se po uputstvima ministra prosvete, koji je aktom Pbr. 2673 od 7. marta 1927. godine odredio da se proslava održava u periodu od 3. do 10. aprila, čiji bi cilj bio da se ideja "Trezvenosti populariše u narodu putem predavanja, rasturanjem letaka, plakata i brošura", a organizacija proslave stavljena je u zadatak upravnima škola i učiteljima.

Aktivnosti na polju obrazovanja odraslih bile su i povodom proslava Vidovdana - praznika narodnog prosvećivanja. U članu 15. Pravila o organizaciji i radu Odbora za narodno prosvećivanje "Ministarstvo je ustanovilo da se na Vidovdan svake godine proslavlja u svim školama praznik narodnog prosvećivanja. Taj dan treba da predstavlja smotru i krunu vanškolskog kulturno-prosvetnog sejanja u širokim narodnim slojevima glavnih pionira na tom polju, nastavnika svih škola. Zbog toga će uprave škola učiniti sve da ova kulturno-prosvetna manifestacija postigne što bolji uspeh; nastavnici će održati za učenike i narod prigodna predavanja i objasniti značaj rada na narodnom prosvećivanju, izvešće razne priredbe: sokolske vežbe, koncerte i sl."²⁹⁹⁾

Priredjivanje zabava imalo je, takodje, svoj pros-

vetni značaj. Tu, pre svega, ističemo lovačke zabave i aero-mitinge.

Lovačke zabave su često organizovane, a posebno prilikom otvaranja i zatvaranja lovne sezone. One su imale poseban smisao jer su pored druženja omogućavale i dogovor o organizaciji lovstva, a putem šaljivih priča i uz muziku uspevale da razonode. Jednu takvu zabavu najavile su Nedeljne novine u Leskovcu, od 26. novembra 1933. godine, u napisu u kome kaže da "Uprava Lovačkog udruženja priredjuje 3. decembra svoju uobičajenu zabavu sa zakuskom od divljači u svima prostorijama hotela 'Kostić'". Evo kako je o tome pisao Niški glasnik 20. decembra 1925. godine:

"Lovačke zabave su dosad bile uvek najradije posećivane... Program je vrlo dobro udešen. Pored hora i orkestra uzeće učešće i naši sportisti sa pozorišnim komadom".

Aero-mitinzii su bili posebna atrakcija. O tome su pisale leskovačke Nedeljne novine u broju 25 od 1. avgusta 1935. godine: "Aeroklub u Leskovcu postoji još od 1928 godine, ... Prvi aeromiting u Leskovcu održaše se 8 septembra ove godine... U svemu će biti 8 aparata, koji će pokazivati svoje veštine u letenju i izvršiti vazdušno krštenje za onu publiku, koja želi da leti..." I Niške novine su 24. septembra 1933. godine pisale da je "Mesni odbor Aero-kluba 'Naša krila' u Nišu priredio na dan 17 o.m. na gradskom polju vrlo uspeli avijatički miting..."

Prema tome, grupa zaostalost i neznatna aktivnost na suzbijanju te zaostalosti, izazvale su mnoge entuzijaste, da kao aktivnost na narodnom prosvjećivanju koriste i druge oblike rada koji su bili značajan prilog prosveti i kulturi ovog dela Srbije.

Rezimirajući period između dva rata možemo reći da se kulturno-prosvetni život, na jugu Srbije, odvijao u okviru radničkog pokreta i u okviru građanskih partija i države.

Iako je Partija na jugu Srbije delovala u veoma teškim uslovima, određeni rezultati postignuti su u ideološkom vaspitavanju radnika, i pored svih oscilacija koje su pratile taj rad. Od posebno značaja je individualno učenje, kao najrasprostranjeniji oblik rada, i tamničke škole kao posebna forma rada.

S obzirom da se vaspitno-obrazovni i kulturni život odvijao u veoma nepovoljnim društveno-političkim uslovima, andragoška aktivnost dala je određene rezultate. Javile su se mnoge andragoške ustanove, među kojima su najznačajniji narodni univerziteti, sa širokom tematskom osnovom, raznovrsnim oblicima rada i širokim područjem delovanja. U ovom periodu posebna odlika je masovnost andragoških ustanova, ali i sve veća uloga države u tim ustanovama, što se može videti iz programske orijentacije i karaktera aktivnosti u njima.

VI OBRAZOVANJE ODRASLIH NA JUGU SRBIJE U TOKU
NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE I SOCIJALISTIČKE
REVOLUCIJE (1941 - 1945)

Narodnooslobodilački pokret naših naroda u periodu od 1941. do 1945. godine imao je za cilj ne samo nacionalno već i socijalno oslobodjenje, ne samo proterivanje neprijatelja već i stvaranje novih socijalističkih društvenih odnosa. U okviru toga pokreta posebno mesto pripada području kulturno-prosvetnog i vaspitnog rada, ne samo u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda, već i na oslobođenim teritorijama. Neprosvećenost i neznanje, sa kojima se ušlo u rat, mogli su se prevazići samo intenzivnim i efikasnim kulturno-prosvetnim radom, čemu je oslobodilačka borba naroda Južne Srbije dala značajan doprinos.

S obzirom da se u okviru kulturno-prosvetnog rada, u toku rata, uporedo razvijala i pedagoška i andragoška aktiv-

nost, prirodno je da se ta aktivnost i sagledava u okviru oružane borbe naših naroda i razvoja narodne vlasti kao njene neminovne tekovine. Sa stanovišta andragoških aktivnosti, u periodu od 1941. do 1945. godine, na jugu Srbije razlikujemo tri faze, karakteristične za narodnooslobodilačku borbu i njenu socijalističku revoluciju:

1. period od pojave ustanka do formiranja AVNOJ-a (26. 11. 1942.),
2. od formiranja AVNOJ-a do osnivanja ASNOS-a (11. 11. 1944.),
3. od osnivanja ASNOS-a do konačnog oslobodjenja zemlje.

Sve tri faze čine integralni proces celokupne narodnooslobodilačke borbe, ali one imaju i svoje specifičnosti i karakteristike na koje ćemo posebno ukazati u daljem tekstu.

1. Andragoške aktivnosti u Južnoj Srbiji od pojave ustanka do formiranja AVNOJ-a (26. 11. 1942)

Veoma teški uslovi okupacije nisu bili prepreka da se u periodu od pojave ustanka do osnivanja AVNOJ-a, na jugu Srbije, razvija i neguje i kulturno-prosvetni život. Iako je to bilo vreme kada se, još uvek, izgradjuju političke i vojne snage za odbranu zemlje, idejno-vaspitnom radu i prosvetivanju ljudi poklanjala se izuzetna pažnja. To nije

bio spontani rad, već neminovna pojava, gde su se dokumentima AVNOJ-a stvorili uslovi koji neće prestati do konačnog oslobodjenja zemlje.

Kulturno-prosvetna delatnost na jugu Srbije bila je raznovrsna i javila se već prvih dana oružane borbe na inicijativu skojevske organizacije koja je bila nosilac prosvetnog rada. Budući da su u partizanske odrede prvenstveno stupali omladinci i odrasli ljudi sa sela, veoma niskog obrazovanja, često i nepismeni, to je bilo potrebno da se na ovom polju preduzmu široke aktivnosti. O tome veoma jasno i direktno govori cirkularno pismo CK SKOJ-a od 30. avgusta 1941. godine, kojim se okružnim komitetima nalaže: "Organizovanje kulturnog života članova putem: predavanja, organizovanja slušanja radio emisija, analfabetskih tečajeva za nepismene borce i drugo...", direktivnim člankom 'Omogućimo kulturni život našoj omladini', CK SKOJ-a je naglasio: 'Potrebno je kulturni rad u vašim jedinicama-četama podići na nov stepen, oživeti ga i podizati kulturni nivo partizanske omladine. 1. Organizovati četne ili vodne novine, koje treba da budu ogledalo života partizanske omladine, njene borbe i kulturne aktivnosti... 2. Držite predavanja o važnim pitanjima koja vas interesuju. 3. Organizujte male priredbe sa programom, recitacijama i pesnama...' (300)

Razumljivo je da je antifašistička omladina imala odgovoran zadatak ne samo u političkoj, već i u kulturno-

prosvetnoj aktivnosti, što se vidi iz prvog broja Omladinske borbe, od 17. novembra 1941. godine. "S mobilizatorskim i instruktivno-direktivnim tonom 'Omladinska borba' tada je pisala:

'Partizani i naša narodna vlast, narodnooslobodilački odbori, stvorili su sve uslove da plamen kulture bukne u našim selima i da se razgori široko, da osvetli sav mrak u kome su naše selo i njegovu omladinu namerno držali razni elementi, gazde, gospoda, panduri, žandari, razne prodane i nenarodne vlade i okupacija.

1. Odmah pridjite stvaranju narodnooslobodilačkih omladinskih saveza po svim opštinama, po svim selima.

2. Svako selo da dobije svoju čitaonicu, da se tu okuplja... naša seoska omladina.

3. Čitajte i široko delite 'Borbu' i 'Omladinsku borbu', jer one vam govore istinu o svemu...

4. Stvarajte muzičke zborove, negujte svoje igre i svoje pesme, jer one su slobodarske.

5. Organizujte analfabetske tečajeve da u vašim selima nema nepismenih, da svi mogu čitati knjige i naše novine, biltene, proglase i objave... Tako ćemo mi i na delu pokazati da naša borba jeste borba napretka i kulture protiv nazatka i mraka...,"301)

Nema sumnje da su dokumenti i apeli, koje smo nave-
li, snažno mobilisali na kulturno-prosvetnu aktivnost u par-

tizanskim odredima: Svrljiško-nišavskom NOP odredu, koji je delovao na prostoru Niša i Pirota, Topličkom NOP odredu, na prostoru Prokuplja i šire, Kukavičkom NOP odredu, na prostoru Leskovca i Vranja, zatim Babičkom, Jablaničkom, Ozrenskom i drugim narodnooslobodilačkim partizanskim odredima na području Južne Srbije.

U zapisniku sa okružne konferencije KPJ i SKOJ-a od 15. januara 1942. godine, stoji:

"Kulturni rad dolazi u važnosti odmah iza vojničkog i političkog rada. On je duhovna hrana koja jača moral i disciplinu. U odredu mu nije bila posvećena puna pažnja. Radilo se bez dovoljno plana i sistema... Rad na likvidiranju nepismenosti bio je slab. Kulturno prosvetnom podizanju mora se posvetiti veća pažnja, pa je zadatak partije da se pristupi temeljitom radu u ovom pravcu... Rad obavljati putem čitanja i diskusija, raznih kulturnih priredaba i predavanja... Stvoriti ručne novine, kulturnom odboru omogućiti intenzivan rad u cilju likvidiranja nepismenosti, obrazovati analfabet-ski tečaj. Zabavni rad ide uz kulturni i ima za cilj da unese vedrine i raspoloženja i da zainteresuje za kulturni rad pa i njemu treba posvetiti pažnju".³⁰²⁾

Ovo pokazuje da se kulturno-prosvetnom radu poklanjala izuzetna pažnja. U pomenutom zapisniku sačuvani su i podaci koji se odnose i na aktivnost partizanskog odreda prilikom njegovog ulaska u sela: "Zađjite u sela i okupljajte

seosku omladinu, neka selo vidi da vi nosite novi život, život znanja, kulture, pesme, radosti, život svetlosti, nasuprot životu mraka u kome još živi naše selo". Ovakve aktivnosti ujedno znače i prve početke političko-agitacionog rada u narodu, što je sa stanovišta propagandne uloge narodno-oslobodilačke borbe imalo izuzetan značaj.

U partizanskim odredima niškog ratnog okruga, do osnivanja AVNOJ-a, bila je razvijena pozorišna delatnost i kulturno-prosvetne priredbe za borce odreda, još češće za narod sa političkim porukama i ciljevima. Tako je dramska sekcija Kulturno-prosvetnog odbora u Svrljiško-nišavskom NOP odredu, u ovom periodu, pripremila za borce i narod sledeće komade: "Sluga Jernej i njegovo pravo", "Jazavac pred sudom", "Advokat i tele", "Smrt Koste Šljuke" i dr. Jedna od najuspešnijih priredbi ovog odreda bila je svečana akademija povodom Lenjinove smrti, održana 21. januara 1942. godine u Gornjem Rinju, posle završetka Druge partijske konferencije.

Priredbe sa pozorišnim komadima davale su se u školskim zgradama, na otvorenom prostoru ili kolibama, na improvizovanim binama, sa zavesama od šatorskih krila i gluncima - skojevcima, od kojih se većina uživljavala u uloge.

Zanimljivo je pomenuti da se u okviru Topličkog NOP odreda kulturno-prosvetna aktivnost odvijala putem omladinskog udruženja "Sloboda", o čemu svedoči i zapisnik sa prve partijske konferencije održane 2. novembra 1941. godine.³⁰³⁾

Udruženje je imalo 32 člana, recitatorsku sekciju i pevački hor, a u pripremi jedne priredbe učestvovalo je oko 60 partizana, što je sa stanovišta masovnosti takodje bilo značajno. Kulturna grupa ovog odreda priredila je više uspehlih priredbi od kojih je posebno impresivna ona u samom (oslobodjenom) Prokuplju, povodom dočeka Nove 1942. godine.

Političko-agitacioni i kulturno-prosvetni rad zapažen je i u jedinicama Kukavičkog, Babičkog, Jablaničkog i Crnotravskog partizanskog odreda. Putem zborova, konferencija i priredbi, partizani su se sve češće povezivali sa narodom koristeći veliko interesovanje narodnih masa za događaje u svetu, a posebno na frontu. Tako je pozorišni komad "Vrabc-partizanac" (svi partizanski odredi na jugu Srbije imali su na repertoaru ovu dramatizaciju) na humorističan način iznosio stanje na frontu i otkrivao zlodela okupatora i domaćih izdajnika.

Za idejno-vaspitni i kulturni rad u Leskovcu i široj okolini veliki značaj imala je partijska tehnika i štampa, koja je organizovana na osnovu odluke OK KP Leskovac na sastanku održanom 30. aprila 1941. godine, u cilju blagovremenog obaveštavanja naroda o najvažnijim događajima u zemlji i svetu.³⁰⁴⁾

Iz svega ovoga vidi se svesna orijentacija narodno-oslobodilačke borbe na širok i organizovan politički, prosvetni i kulturni rad, ne samo u partizanskim jedinicama, već

i na oslobodjenim teritorijama. Narodnooslobodilački odbori na slobodnim teritorijama i politička rukovodstva u jedinicama, osnovni su pokretači i nosioci te aktivnosti. Po svome karakteru, to je bio masovan kulturno-prosvetni rad, sa veoma raznovrsnim organizacionim oblicima (zborovi, mitinzi, konferencije, sastanci, analfabetski tečajevi, usmene novine, priredbe i dr.), koji su imali za cilj brzu i efikasnu prosvetno-političku akciju.

2. Andragoške aktivnosti na jugu Srbije od formiranja AVNOJ-a do osnivanja ASNOS-a (11.11.1944)

Poseban značaj za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe, narodne vlasti i kulturno-prosvetnog rada ima osnivanje AVNOJ-a 26. novembra 1942. godine u Bihaću. Taj događaj označava prekretnicu, odnosno pojačanu aktivnost na svim područjima oružane borbe i narodne revolucije, a samim tim i na području obrazovanja odraslih. Jedna od tačkaka odluke Prvog zasedanja AVNOJ-a odnosi se i na kulturno-prosvetnu aktivnost:

" Vijeće će težiti da razvije i učvrsti narodnooslobodilačke komitete i da pruži pomoć ostalim narodnooslobodilačkim antifašističkim organizacijama, u cilju osiguranja što je moguće tjesnih veza, medju narodom i narodnooslobodilačkim komitetima, učvršćivaće ličnu i imovinsku sigurnost, podizati kulturni nivo pučanstva (podvukao B.S), organizirati socijal-

no osiguranje i narodno zdravlje..."³⁰⁵⁾

Ubrzo posle zasedanja AVNOJ-a pri Izvršnom odboru osnovan je Prosvetni odsek koji je imao za zadatak organizovanje prosvetnog rada na oslobodjenim teritorijama. "Njegovi najznačajniji prvi dokumenti jesu: 1. Statut Narodnog univerziteta Prosvjetnog odsjeka AVNOJ-a; 2. nastavni program i priručni materijal za rad Narodnog univerziteta; 3. upute narodnooslobodilačkim odborima o organizaciji analfabetskih tečajeva". Tako je krajem 1942. godine počeo da radi prvi narodni univerzitet pri Prosvetnom odseku IO AVNOJ-a koji ne bio zamišljen kao specifična škola za odrasle sa visoko osmišljenim i sistematskim radom.³⁰⁶⁾

Odluke I i II zasedanja AVNOJ-a, brži razvitak narodne vlasti, stvaranje organizacije omladine i žena, stečena iskustva u prvim godinama narodnooslobodilačke borbe i uputstva povereništva za prosvetu Nacionalnog komiteta Jugoslavije omogućili su da se na jugu Srbije organizuje planski i sistematski rad na prosvetivanju i obrazovanju odraslih. Prvi korak na tom putu bio je osnivanje kulturno-prosvetnih odbora pri narodnooslobodilačkim odborima na svim slobodnim teritorijama Južne Srbije (6. decembra 1943. osnovan je Prosvetni odbor za slobodnu teritoriju leskovačkog ratnog okruga; 14. septembra 1944. osnovan je odbor za Piroć i srez nišavski, itd.).

I u ovom periodu narodnooslobodilačke borbe, kao

i u prethodnom, osnovni institucionalni oblici kulturno-prosvetne aktivnosti na ovom prostoru bili su: analfabetški, zdravstveni, partijski, vojni i drugi tečajevi, domovi kulture, čitaonice, pozorišne grupe, zborovi, priredbe, čitalačke grupe, usmene novine i drugo. Sve ovo ukazuje na širok i dinamičan, sistematski i planski kulturno-prosvetni rad. Neki podaci najbolje govore o toj aktivnosti.

U toku 1944. godine na oslobodjenom prostoru Leskovca, Crne Trave i Vranja organizovano je oko 80 analfabetških tečajeva kroz koje je prošlo preko 1500 polaznika,³⁰⁷⁾ a u pirotskom kraju 18 škola je organizovalo analfabetske tečajeve kojima su bila obuhvaćena 694 polaznika.³⁰⁸⁾ Tečajevi su trajali od jednog do tri meseca, a njima su rukovodili prosvetni radnici i drugi obrazovani ljudi, koji su na posebnim tečajevima osposobljeni za taj rad (samo u periodu od decembra 1943. do aprila 1944, na području Leskovca, održana su tri petnaestodnevna učiteljska tečaja za kulturno-prosvetni rad). U toku 1943. i 1944. godine radilo je mnogo tečajeva za politička i vojna rukovodstva u jugoistočnoj Srbiji. Tako je u drugoj polovini 1943. godine radio petnaestodnevni kurs za pozadinske radnike i vojne rukovodioce, jednomesečni kurs u selu Brodu za aktivistkinje opštinskih i sreskih rukovodstava partije, USAOJ-a, SKOJ-a i APŽ-e, petnaestodnevni kurs za članove Sreskog i Okružnog komiteta i partijskih i skojevskih organizacija, desetodnevni kurs za članove Antifašisti-

čkog fronta žena, sanitetski kurs u Dobroj Vodi i drugi.³⁰⁹⁾ Tu su još i omladinski domovi koji su organizovani u skoro svim većim mestima Južne Srbije, čitalačke grupe, kroz koje je samo u leskovačkom kraju prošlo preko 10 000 omladinaca i žena, putem kojih su čitane vesti, proglosti, partizanska štampa, brošure, novine i davana obaveštenja o najnovijim događajima u svetu i kod nas.

Svi ovi podaci, iako pojedinačno dati, upečatljivo govore o širokoj kulturno-prosvetnoj aktivnosti za vreme rata. Ta aktivnost je izraz naše oslobodilačke borbe koja je našla svoje opravdanje i na području Južne Srbije.

3. Andragoške aktivnosti na jugu Srbije od osnivanja ASNOS-a do konačnog oslobodjenja zemlje

Za kulturnu istoriju Južne Srbije od posebnog je značaja zasedanje Antifašističke skupštine narodnog oslobodjenja Srbije (ASNOS), 11. novembra 1944. godine u Beogradu, čime je najviše predstavničko telo naroda Srbije, već u prvim danima svoga postojanja, donelo niz zakonodavnih i drugih propisa u oblasti prosvete. Jedan od dokumenata je i Uputstvo o organizaciji prosvetne službe predsedništva ASNOS-a - Poverništva prosvete, br. 206 od 24. januara 1945. godine, kojim je bliže određjen rad Odeljenja za nauku, umetnost i kulturu, a posebno kulturno-prosvetne ustanove za odrasle i Odelek za narodno prosvetovanje.³¹⁰⁾

Osnovni prosvetni problem kojim su se od početka ustanka bavili narodnooslobodilački odbori i političke organizacije bio je analfabetizam. Odnos revolucije prema tom problemu pokazuje i pismo Povereništva za prosvetu Predsedništva ASNOS-a br. 74 od 30. decembra 1944, Okružnom narodnooslobodilačkom odboru Leskovca u kome, pored ostalog, stoji:

"Velika nepismenost u širokim slojevima našeg naroda predstavlja važan problem... Ovo pitanje moramo rešavati i prvenstveno i paralelno sa ostalim pitanjima, uz ostali kulturno-prosvetni rad. U cilju rešenja toga problema, u cilju što bržeg suzbijanja osnovne nepismenosti, Povereništvo za prosvetu Srbije preporučuje da se po svim mestima, a naročito pri svakoj osnovnoj školi, otvore analfabetski tečajevi. Zadatak svih tečajeva je širenje pismenosti, prosvetiva- nja i kulture, a kroz to što aktivnije učešće u izgradnji no- ve državne zajednice".³¹¹⁾

Kao i u prethodnom periodu, osnovna institucija opismenjavanja bio je analfabetski tečaj. Njegovo trajanje bilo je različito, što je zavisilo od sposobnosti organizato- ra i ratne situacije, pa su, prema tome, i rezultati bili različiti.

No, i pored toga što su oružane borbe sa okupator- skim trupama u 1945. godini i dalje trajale, prosvetni i kul- turni život na oslobođenim teritorijama Južne Srbije razvi- jao se i širio. Posebno je zapažena mreža analfabetskih teča-

jeva, o čemu govore mnogi podaci, od kojih ćemo neke navesti.

Na području leskovačkog, pustorečkog, jablaničkog i vlasotinačkog sreza u januaru 1945. godine radilo je 158 analfabetskih tečajeva sa 6214 polaznika, kojima su rukovodila 133 učitelja osnovnih škola i 25 nastavnika.³¹²⁾ Širinu ove aktivnosti pokazuje i priložena tabela.³¹³⁾

Broj analfabetskih tečajeva i polaznika

	Tečajevi	Muški	Ženski	Svega
srez leskovački	60	69	2653	2722
" pustorečki	27	58	941	999
" jablanički	35	92	978	1070
" vlasotinački	36	168	1255	1423
S V E G A:	158	387	5827	6214

U pirotskom okrugu radilo je 86 analfabetskih tečajeva sa 2426 polaznika, a održano je i šest tečajeva za vojnike, i to: četiri za nepismene i dva za polupismene vojnike. Osposobljeno je za čitanje i pisanje 136 vojnika, a tečaj polupismenih posećivalo je 240 vojnika.³¹⁴⁾ Pored tečajeva za opismenjavanje osnivani su narodni univerziteti, od kojih je u 1945. godini samo u pirotskom kraju radilo osam, na ko-

jima je održano 170 predavanja za narod.³¹⁵⁾ Tu su još i knjižnice i čitaonice, razne kulturno-umetničke grupe i čitav niz kulturno-prosvetnih ustanova, tako da je ova aktivnost imala obeležje narodne manifestacije koja je zahtevala sve sfere društvenog života.

U periodu između 1941. i 1945. godine u Južnoj Srbiji, vaspitanje i obrazovanje bilo je sastavni deo narodnooslobodilačke borbe. Andragoške aktivnosti imale su za cilj podizanje idejno-političkog i kulturno-prosvetnog nivoa širokih narodnih slojeva. Ove aktivnosti bile su sadržajne i bogate, sa raznovrsnim oblicima i sredstvima, pa se može reći da je u toku rata izgradjena organizaciona osnova budućeg andragoškog sistema.

VII OBRAZOVANJE ODRASLIH U JUŽNOJ SRBIJI U PROCESU
SOCIJALISTIČKE IDEJNE TRANSFORMACIJE, OD 1945.
DO 1950. GODINE

Konačno oslobođenje zemlje uticalo je da se oduševljenje naroda manifestuje na svim područjima života, pa i na kulturno-prosvetnom polju. Društveno-politički uslovi, koji su stvoreni oslobođenjem Južne Srbije 1944. godine, i raspoloženje naroda, uticali su da se stvore mogućnosti za kulturnu emancipaciju svih društvenih slojeva, na ovom prostoru, koji su uz učešće političkih snaga, narodne vlasti i prosvetnih organizacija imali prilike da budu obuhvaćeni različitim aktivnostima za obrazovanje i vaspitanje odraslih.

Ta masovna aktivnost ogledala se u velikom broju analfabetskih tečajeva, narodnih biblioteka i čitaonica, narodnih univerziteta, domaćićkih tečajeva i škola, kulturno-

umetničkih društava, pozorišta, muzeja i mnogih drugih andragoških ustanova. O radu i organizaciji svih tih ustanova, brinuli su na području Južne Srbije kulturno-prosvetna i kulturno-umetnička društva, osnovana 1948. godine. I dok su kulturno-prosvetna društva imala zadatak da organizuju prosvetni rad sa odraslima (analfabetski, produžni i domaćićki tečajevi, narodni univerziteti, biblioteke, muzeji i dr.), dotle su kulturno-umetnička društva imala za cilj da se staraју o raznim amaterskim pozorištima, diletantskim i folklornim grupama, horovima i dr.

Rezultati rada na obrazovanju i vaspitanju odraslih na jugu Srbije, u tom periodu, bili su značajni. Tako je pri Gradskom savezu kulturno-prosvetnih društava u Nišu do sredine 1949. godine registrovano osam kulturno-umetničkih društava i šest kulturno-umetničkih grupa. U društvima je radilo 1354, a u grupama 325 članova. "Društva uglavnom imaju sekcije za folklor, muzičke, horske, dramske i recitativne", a dala su 25 priredbi u gradu, 9 u drugim mestima, 8 u preduzećima, 2 na velikim gradilištima i 7 seljačkim radnim zadrugama.³¹⁶⁾ Slične aktivnosti bile su i u topličkom srezu, gde su 1949. godine aktivno radila "42 kulturno-umetnička društva, 65 knjižnice sa 9338 knjiga, 7 narodnih univerziteta na kojima je održano 438 predavanja, dvanaest diletantskih i nekoliko folklornih grupa". Pročitano je 16461 knjiga, a broj slušalaca na narodnom univerzitetu popeo se na 16 005. U toku godine 24

pozorišne sekcije dale su 123 predstave za narod.³¹⁷⁾ Na području Pirota i sreza nišavskog krajem 1949. godine održano je 104 predavanja pred 6500 slušalaca,³¹⁸⁾ a već početkom 1950. godine taj broj iznosio je 306 predavanja pred 22342 posetilaca.³¹⁹⁾

S obzirom da je jedva trećina ljudi na selu, koja se služila svojom pismenošću, štampom i knjigom, to je organizovanje prosvetnih tečajeva jedna od najvažnijih potreba u ovom periodu. Zato je široka aktivnost na kulturno-prosvetnom polju našla svoj izraz u veoma bogatoj mreži analfabetskih tečajeva, koji po svojoj masovnosti, širini i institucionalnim oblicima u Južnoj Srbiji ne zaostaju za ostalim sredinama u republici. Evo nekoliko podataka koji to najbolje ilustruju. Početkom 1948. godine analfabetskim tečajevima u niškom srezu obuhvaćeno je 72% nepismenih,³²⁰⁾ a već krajem februara, iste godine, radila su 162 tečaja sa 4582 polaznika ili 81,6% od ukupnog broja nepismenih i 28 prosvetnih tečajeva (za one koji su već završili analfabetske tečajeve) sa 918 polaznika.³²¹⁾ I u moravskom srezu akcija na opismenjavanju imala je široke razmere. Radilo je 86 analfabetskih tečajeva sa 2707 polaznika i 74 viša prosvetna tečaja sa 2358 polaznika, što je u ukupnom bilansu iznosilo 160 tečajeva i 5065 polaznika.³²²⁾

Ovako široke aktivnosti nastavile su se i u 1949. godini, o čemu svedoče sledeći podaci:

Pregled analfabetskih tečajeva u Južnoj Srbiji
u 1949. godini³²³⁾

Mesto-srez	Br.tečaja	Br.polaznika	Obuhvaćeno u % nepis.od planir.
Niš	10	48	12%
Pirot	2	13	24
Prokuplje	2	23	17
Moravski	-	-	-
Belopalanački	1	i k v i d i r a n o	
Vranje	-	-	-
Leskovac	9	20	33%
Lužnički	24	478	48
Bosiljgradski	-	-	-
Bujanovački	33	817	17
Vranjski	5	70	3
Južnomoravski	-	-	-
Vlasotinački	25	415	20
Kosanički	17	423	33
Leskovački	7	114	4
Jablanički	15	850	32
Niški	8	126	4
Nišavski	7	158	33
Dobrički	56	954	25
Toplički	17	400	33
Pčinjski	8	188	13
Čaribrodski	5	90	25
U k u p n o:	250	5187	oko 18%

Podaci za Pirot i srez nišavski to još bolje potvrđuju.

Početkom 1946. godine u 49 mesta pirotskog okruga

radio je 61 analfabetski tečaj sa 1712 polaznika i sedam viših prosvetnih tečajeva sa 268 polaznika. Decembra iste godine bilo je ukupno 46 tečajeva sa 4022 polaznika, od toga muškaraca 323, a žena 3699. Juna 1947. na 98 tečajeva, koliko je radilo te godine, opismenjeno je 3656 nepismenih, od toga 276 muškaraca i 3356 žena. Marta 1949. stanje analfabetskih tečajeva u srezu nišavskom bilo je sledeće: na 31 tečaju bilo je obuhvaćeno 97 muškaraca i 365 žena, a na poslednjem tečaju koji je održan od 1. oktobra 1949. do 31. maja 1950. godine opismenjeno je 26 muškaraca i 347 žena, što ukupno iznosi 373 polaznika.³²⁴⁾

Medjutim, za širinu i masovnost tečajeva zasluga pripada narodnim odborima i komisijama za narodno prosvetivanje. Tako su krajem 1945. godine pri okružnim narodnim odborima u većim mestima Južne Srbije, osnovane komisije za narodno prosvetivanje, čiji je zadatak bio da unapredjuju organizaciju analfabetskih tečajeva, a 1946. formiraju se i posebne komisije za suzbijanje nepismenosti. U komisijama su bile zastupljene i masovne organizacije: Narodni front, AFŽ, USAOJ, Savez zemljoradničkih zadruga i sindikat, koji su bili angažovani na jedinstvenoj organizaciji i svestranoj propagandi o potrebi pismenosti i važnosti učenja.

Nastava na tečajevima izvodila se po nastavnom planu i programu Ministarstva prosvete Narodne Republike Srbije, kojim je bilo predviđeno 128 časova za četiri mese-

ca rada i to:

Narodni jezik	nedeljno 5 časova	- svega 80 čas.
Račun	" 2 časa	- svega 32 časa
Zemljopis sa istorijom	" 1 čas	- svega 16 čas.

S v e g a: 8 časova - svega 128 čas.

Medjutim, tečajevi su najčešće trajali kraće no što je planom i programom bilo predviđeno, pa je i očekivani uspeh izostao. Stoga 1946. godine, na području Južne Srbije, dolazi do osnivanja viših prosvetnih tečajeva, čiji je zadatak bio, pored daljeg opismenjavanja, da upoznaju polaznike sa našom zemljom i njenom prošlošću, naročito sa našom oslobodilačkom borbom, da ih privole knjizi i da im pruže nova praktična znanja iz poljoprivrede, higijene, domaćinstva, zdravstva i slično.

Nastavni plan i program višeg prosvetnog tečaja

Nastavni predmet	Tečaj od 5 meseci	Tečaj od 3 meseca
Narodni jezik	60 časova	37 časova
Istorija sa zemljopisom	30	37
Račun	20	26
Higijena	15	30
Priroda i privreda	30	10
Pevanje	5	5
U k u p n o:	160	145

Posebna kampanja za više prosvetne tečajeve nije vodjena jer bi ona omela aktivnost oko analfabetskih tečajeva i verovatno dovela u pitanje uspeh na suzbijanju nepismenosti. Ipak, prosvetni tečajevi nisu zanemarivani i u pojedinim sredinama na jugu Srbije dali su zapažene rezultate.

Čitav ovaj rad odigrao je ogromnu ulogu u širenju elementarnih znanja i dao je veliki doprinos podizanju opšteg kulturnog nivoa širokih narodnih masa na prostoru Južne Srbije, u periodu od oslobođenja do 1950. godine. Poseban efekat postignut je na kulturno-prosvetnom polju jer je na jugu Srbije, u ovom periodu, bilo "oko 500 kulturno-prosvetnih i kulturno-umetničkih društava sa oko 13000 aktivnih članova",³²⁵⁾ a radilo je "preko 120 narodnih univerziteta", na kojima je u aprilu 1949... "održano 500 predavanja sa oko 40.000 slušalaca..."³²⁶⁾

Na obrazovanju i vaspitanju odraslih u Južnoj Srbiji radile su i škole za odrasle (večernje radničke gimnazije, tehničke i ekonomske škole, radničke akademije i sl.). Njih je bilo u svim mestima Južne Srbije, i u velikom broju, sa polaznicima različitog uzrasta i profesija. Obrazovno-vaspitni rad u njima bio je usmeren na pružanje opšteobrazovnih, društveno-ekonomskih, stručnih i tehničkih znanja.

Od škola koje su pružale opšteobrazovna znanja, na primer, ističemo škole za opšte obrazovanje radnika (radničke gimnazije), od kojih je škola u Leskovcu, u periodu od 1947.

do 1950. godine, imala 587 polaznika, u kojoj su se izučavali: maternji jezik, fizika, hemija, biologija, matematika, nauka o čoveku - higijena, ruski jezik, istorija i Ustav FNRJ.³²⁷⁾ Zadatak ovih škola bio je da radnicima na najefikasniji način pruži opšte obrazovanje, a nastava se izvodila u popodnevним časovima, odnosno posle napornog dana u preduzećima.

Postignuti rezultati pokazuju da je aktivnost na obrazovanju i vaspitanju odraslih, u ovom periodu, karakterisala širina, masovnost i sistematičnost, ali i stihijnost, koja se manifestovala u kratkotrajnom javljanju i gašenju pojedinih aktivnosti. Zbog toga kažemo, i pored značajnih uspeha, ovaj rad nije obezbedio osposobljavanje ljudi za svakodnevni život, jer su aktivnosti na ovom polju, više davale površna, a manje trajna, sistematska znanja, koja bi pripremala za složenije poslove u društvu. U suštini to je bilo prosvećivanje, a ne sistematsko obrazovanje odraslih, jer su sve aktivnosti bile usmerene na uklanjanje društvene zaostalosti koja je uvek bila ozbiljna kočnica bržem razvoju proizvodnih snaga društva.

Imajući sve ovo u vidu treba istaći da je čitav društveno-politički život sa mnogobrojnim i raznovrsnim manifestacijama (zborovi birača, konferencije, radne akcije, razne proslave i dr.) doprineo formiranju i menjanju čoveka u kulturnom i vaspitnom pogledu, što je sa stanovišta opšte emanci-

pacije ličnosti, u novoj socijalističkoj zajednici, imalo izuzetno veliki kulturni i prosvetni značaj.

U periodu od oslobodjenja Južne Srbije do 1950. godine stvaraju se uslovi za konstituisanje andragošskog sistema koji karakteriše masovnost i raznovrsnost institucionalnih oblika, a koji su doveli do smanjenja opšte kulturne zastalosti i stvaranja odredjenih uslova za sistematski rad. Ovo je period kada se naziru neki elementi budućeg andragošskog sistema (škole, narodni univerziteti, biblioteke, pozorišta i dr.).

VIII SISTEMATSKO IZGRADJIVANJE PRAKSE I TEORIJE
OBRAZOVANJA I VASPITANJA ODRASLIH U PERIODU
OD 1950. DO 1974. GODINE

1. Konstituisanje globalnog obrazovno-vaspitnog sistema

U periodu od 1950. do 1974. godine, na našim prostorima, dogodile su se veoma krupne društvene promene. Pojava radničkog samoupravljanja proširila se na sva područja društvenog života i postala osnovna pokretačka snaga cele društvene zajednice. Samim tim porasla je i uloga čoveka ali i njegova odgovornost, što je uslovljavalo i osposobljavanje odraslih, u čemu je sistematsko učenje dobilo svoj puniji značaj.

U ovom periodu dolazi i na andragoškom polju do krupnih kvalitativnih promena, do smišljenog i sistematskog izgradjivanja prakse i teorije obrazovanja i vaspitanja odras-

lih u skladu sa principima socijalističkog društva. Tek u ovom periodu dolazi do skladnijeg "jedinstva između društvenih potreba, obrazovne prakse i andragoško-teorijske misli", i taj period traje sve do 1974. godine, do donošenja novog Ustava SFRJ sa kojim počinju politički, ekonomski i kulturni dezintegracioni procesi u Jugoslaviji, ali i u Srbiji.

1.1. Institucionalna zasnovanost obrazovanja i vaspitanja odraslih na jugu Srbije

Pod uticajem društvenih promena, koje su rezultat samoupravnog položaja i funkcije čoveka i savremenog naučno-tehničkog i tehnološkog razvoja, nužno se javlja novi pristup obrazovanju i vaspitanju odraslih, koji u odnosu na ranije označava veliki napredak. Taj napredak se ogleda, pre svega, u tome da se u ovom periodu sve više napušta rad na obrazovanju odraslih, karakterističan za prethodni period, kada se putem analfabetskih i prosvetnih tečajeva radilo na masovnom narodnom prosvetivanju, i sve više prelazilo na organizovaniju, sistematičniju i perspektivniju obrazovnu aktivnost.

Zahvaljujući bržem društvenom razvoju, u periodu od 1950. do 1974. godine, dolazi do ekspanzije andragoške prakse i teorije, što je omogućilo da se postepeno konstituiše sistem obrazovanja i vaspitanja odraslih, u okviru koga su, na jugu Srbije, bile najznačajnije sledeće institucije: radnički univerziteti, narodni univerziteti, fabrički centri i večernje škole.

Od svih pomenutih ustanova za obrazovanje i vaspitanje odraslih najznačajniji su radnički univerziteti koji su učinili relativno najkrupniji korak u pogledu izgradjivanja svoje programske i didaktičko-metodičke osnove. I na jugu Srbije radnički univerziteti su bili ustanove velikog društvenog značaja, ne samo za andragoški obrazovni rad, već i nacionalnu kulturu, pa ćemo njima, kao bitnim ustanovama sistema, pokloniti posebnu pažnju.

Prirodan nosilac aktivnosti na obrazovanju radnika bio je Savez sindikata Jugoslavije, koji je na X plenumu 1949. godine istakao da je posle industrijalizacije najznačajniji korak - stalno stručno uzdizanje radnika. U skladu s tim, Mesni odbor sindikata Beograda je, 1952. godine, osnovao prvi Radnički univerzitet u Jugoslaviji, a nešto kasnije, radnički i narodni univerziteti osnivaju se u celoj zemlji, tako da ih je do 1954. godine bilo 855, od čega samo u Srbiji, bez pokrajina, 294.³²⁸⁾

Od radničkih univerziteta, na jugu Srbije, najrazvijeniji su bili: Radnički univerzitet u Nišu, osnovan 1954, radnički univerziteti u Pirotu i Vranju, osnovani 1955. i Radnički univerzitet u Leskovcu, osnovan 1956. godine.

Radnički univerzitet u Nišu je jedna od najstarijih institucija ove vrste u zemlji, i najstariji u Južnoj Srbiji. Donošenjem zakona o samoupravljanju 1950, a kasnije i Ustavnog zakona 1953. godine, stvorene su društvene pretpostavke za

osnivanje radničkih univerziteta, pa je na inicijativu Sreškog sindikalnog veća, oktobra 1954. godine formiran Radnički univerzitet u Nišu, sa ciljem da "organizuje obrazovanje i prosvećivanje i time dá doprinos podizanju opšteobrazovnog i kulturnog nivoa najširih narodnih masa". Iako bez materijalne, kadrovske i nastavne baze, Univerzitet je već na početku zabeležio značajne rezultate. Organizovao je 48 javnih predavanja, pet kurseva za sticanje kvalifikacija, šest seminara za članove radničkih saveta i upravnih odbora i klub slikara, sa ukupno 7.963 polaznika.³²⁹⁾

Novi podsticaj za dalje programsko uobličavanje delatnosti ne samo Radničkog univerziteta u Nišu, već i ostalih univerziteta na jugu Srbije, dali su novi zakonski propisi doneti krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina. Savezna narodna skupština je 1957. godine u Deklaraciji o reformi vaspitanja i obrazovanja, uvrstila obrazovanje odraslih u sistem vaspitanja i obrazovanja. Godine 1958. usvojen je Opšti zakon o školstvu, a 1960. godine doneta je Rezolucija o obrazovanju stručnih kadrova, kojima se definišu ciljevi i programske osnove obrazovanja radnika i daje posebno mesto radničkim i narodnim univerzitetima. Ovi dokumenti su, u znatnoj meri, doprineli sadržajnijem i bogatijem radu Univerziteta krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, ali stavovi o obrazovanju odraslih i, s tim u vezi, položaj i uloga radničkih i narodnih univerziteta, nikada do kraja u praksi nisu realizovani.

Medjutim, i pored mnogih teškoća, Radnički univerzitet u Nišu 1961. godine organizuje raznovrsne oblike rada za sticanje raznih stepena stručnost, usavršavanje za rad na radnom mestu, usavršavanje u struci za radnike raznih zanimanja, seminare za kadrovice i rukovodioce privrede i dr. Rad na ideološko-političkom obrazovanju i obrazovanju za samoupravljanje postaje raznovrsniji i bogatiji. Pored postojećih, formiraju se i nove političke škole, namenjene članovima fabričkih komiteta SK, sekretarima osnovnih organizacija, članovima organa upravljanja, kao i širem članstvu Saveza komunista. Tu su još i debate o aktuelnim temama i javna predavanja o savremenim događajima, kod nas i u svetu.

Budući da je pismenost preduslov za svaki složeniji rad, za samoupravno i političko angažovanje svakog čoveka, Radnički univerzitet je od školske 1960/61. godine organizovao Školu za osnovno obrazovanje odraslih koja je u početku upisivala oko 350-400 polaznika godišnje, i u kojoj je osnovno obrazovanje za odrasle steklo oko 70% radnih ljudi i građana. Medjutim, da bi približio obrazovanje radnom čoveku i građaninu, Univerzitet je od samog početka koristio praksu formiranja odeljenja u preduzećima, kao što su: EI, MIN, DIM, "Gradjevinar", "Jastrebac", "Progres" i druge organizacije, u kojima su, za potrebe tih organizacija, realizovani programski sadržaji osnovnog obrazovanja odraslih.³³⁰⁾

U nastavno-obrazovnom procesu, u zavisnosti od

strukture polaznika, njihovog iskustva i prethodnih znanja, korišćeni su sledeći oblici rada: redovna, pripremno-konsultativna i patronažna nastava, redovni, vanredni i diferencijalni ispiti utvrđeni normativnim aktima o polaganju ispita, zatim tečajevi, kursevi i slično.

Početakom šezdesetih godina Niš dobija prve fakultete, pa je zbog velikog interesovanja radnika za dalje usavršavanje Radnički univerzitet organizovao kurseve za polaganje prijemnih ispita i omogućio velikom broju radnika da stekne uslov za upis na više škole i fakultete. Tu je još i pomoć vanrednim studentima, tj. zaposlenim radnicima, u savladjivanju programa studija, koja je organizovana u večernjim časovima. Ovaj način u pružanju pomoći postao je stalan oblik rada, pa je kasnije ova delatnost Radničkog univerziteta prerasla u Centar za vanredne studije.

U ovom periodu, u cilju racionalnijeg korišćenja raspoloživih kadrova, sredstava i opreme, izvršeno je objedinjavanje institucija koje se bave sličnom delatnošću, tako da su u okviru Radničkog univerziteta radili: Centar za društveno-ekonomsko obrazovanje, Centar za stručno-tehničko obrazovanje, Centar za opšte-osnovno obrazovanje, Centar za kulturno-estetsko obrazovanje i Sekcija za narodnu odbranu kao posebna radna jedinica. Svi ovi centri, u okviru Univerziteta u Nišu, imali su široku aktivnost o čemu govore sledeći podaci: "Ukupna aktivnost Univerziteta u 1969. godini je 1.370 grupa

i 103 odeljenja sa 92.164 slušalaca. Ovu aktivnost realizovali su 60 stalno zaposlenih radnika i preko 300 spoljnih saradnika".³³¹⁾

Odlukom sreskih sindikalnih veća osnovani su, na području Južne Srbije, i radnički univerziteti u Pirotu 29. jula 1955, u Vranju 5. decembra 1955. i u Leskovcu 26. januara 1956. godine,³³²⁾ sa zadatkom da rade na svestranom obrazovanju i kulturnom uzdizanju radnika i gradjana. Budući da se delatnost i razvijenost ovih univerziteta, u pogledu programske i didaktičko-metodičke osnove, u velikoj meri poklapa sa delatnošću Radničkog univerziteta u Nišu, to ćemo izneti neke aktivnosti koje pokazuju širinu i delatnost ovih univerziteta.

Od samog početka rada, osnovna delatnost radničkih univerziteta bila je organizovanje javnih predavanja, tečajeve i škola iz svih oblasti društvenog života. Tako je Radnički univerzitet u Pirotu, u okviru svoje bogate kulturne i obrazovne aktivnosti, imao: školu za osnovno obrazovanje odraslih, političke škole, više škole, škole za KV i VKV radnike, kurseve krojenja, šivenja i administrativne kurseve i druge aktivnosti. Evo podataka koji dokumentuju ovu aktivnost: osnovnu školu za odrasle završilo je 4253 polaznika, političke škole 4275, više škole 259 (ekonomska, poljoprivredna, tekstilna i škola za radnička zanimanja), razne vrste kurseva, počev od onih za organe uprave pa do krojenja i šivenja završilo je

3389 polaznika. Pored ovoga za žitelje sela u okolini Pirotu ova ustanova je godišnje prikazivala oko 200 filmskih predstava putem pokretnog bioskopa, a u samom Pirotu prikazano je preko 2000 filmova sa oko 1.700 000 gledalaca.³³³⁾

Za Radnički univerzitet u Vranju se, takodje, može reći da je imao široku aktivnost,³³⁴⁾ ali ćemo se zadržati samo na Školi za osnovno obrazovanje odraslih, koja najbolje ilustruje rad ove obrazovne i kulturne ustanove, što pokazuje sledeća tabela:³³⁵⁾

Šk. godina	B r o j p o l a z n i k a				
	I	II	III	IV	Svega
1960/61	81	43	85	83	292
1961/62	66	51	52	83	252
1962/63	-	-	38	53	91
1963/64	51	44	41	45	181
1964/65	33	30	33	45	141
1965/66	84	95	42	62	283
1966/67	27	36	29	68	160
1967/68	49	53	38	28	168
1968/69	68	21	17	41	147
1969/70	116	56	19	41	232
1970/71	70	40	40	55	205
1971/72	105	45	42	50	242
1972/73	66	19	18	52	155
1973/74	46	25	18	56	145
1960-1974	862	558	512	762	2694

Iz tabele se vidi da je u periodu od osnivanja škole za osnovno obrazovanje odraslih, pri Radničkom univerzitetu u Vranju (1960), pa do 1974. godine, osnovno obrazovanje odraslih steklo 2694 polaznika, što govori o širokoj i masovnoj aktivnosti. Podaci o delatnosti Radničkog univerziteta u Leskovcu, za period od 1956. do 1966. godine, su još ilustrativniji: razne kurseve, seminare i predavanja posetilo je 182.747 posetilaca, različite škole 2019 polaznika, predstave, izložbe, koncerte i priredbe 82.315 posetilaca, i mnoge druge aktivnosti koje su date u napomeni.³³⁶⁾

Prikazana delatnost radničkih univerziteta, na jugu Srbije, pokazuje da su se ove ustanove izgradile kao veoma razvijene institucije za obrazovanje i vaspitanje odraslih, ne samo u pogledu programske, već i didaktičko-metodičke opredeljenosti. Njih posebno odlikuje masovan i sistematski rad, ali i aktuelnost i uskladjenost obrazovnih sadržaja sa trenutnim potrebama sredine i društva.

Na obrazovanju odraslih u periodu od 1950. do 1974. godine radili su i narodni univerziteti, ustanove koje su, iako starije po postanku, znatno zaostajale za radničkim univerzitetima na jugu Srbije.

Na narodnim univerzitetima održavana su predavanja, organizovane književne i usmene novine, javne diskusije o mnogim aktuelnim temama i događajima, umetničke priredbe, filmske predstave i mnogi seminari. Na predavanjima su bile

teme iz različitih oblasti društvenog života: kulture, zdravstva, istorije, spoljne politike, astronomije, poljoprivrede, ekonomije, religije i mnoge druge teme. Široku delatnost ove institucije pokazaćemo na primeru Narodnog univerziteta u Leskovcu, jednom od najstarijih i najaktivnijih na jugu Srbije. U periodu od 1950. do 1960. godine, na ovom Univerzitetu, održano je 385 predavanja, književnih i usmenih novina (prilog 40), javnih diskusija i drugih oblika rada sa ukupno 91.260 slušalaca. Jedna od najplodnijih godina u posleratnoj delatnosti Narodnog univerziteta, i po formama i po bogatstvu sadržaja, nesumnjivo je 1958/59. godina. Tada je organizovano 80 predavanja, usmenih novina i javnih diskusija sa ukupno 18.700 slušalaca.³³⁷⁾ Podaci o broju delatnosti i posetilaca na njima, u periodu od 1950. do 1960. godine, dati po godinama, su još ilustrativniji:³³⁸⁾

Godina	Broj delatnosti	Broj posetilaca
1950	48	9.181
1951	13	2.700
1952	21	5.940
1953	16	2.770
1954 do 26.V	6	1.547
1954/55	73	13.110
1955/56	26	7.600
1956/57	32	9.700
1957/58	27	9.010
1958/59	80	18.700
1959/60	43	11.002
Ukupno	385	91.260

Sve do pojave radničkih univerziteta, narodni univerziteti na jugu Srbije bili su osnovne andragoške ustanove, da bi kasnije, sve do njihovog pripajanja radničkim univerzitetima, doživeli stagnaciju, pre svega, u didaktičko-metodičkom pogledu, organizaciji i karakteru obrazovno-vaspitnog rada.

U cilju racionalnijeg korišćenja kadrova, sredstava i opreme, u ovom periodu izvršeno je pripajanje narodnih univerziteta radničkim univerzitetima, pa je tako "Opštinska skupština Niša svojim rešenjem od 29. jula 1963. godine potvrdila Odluku o pripajanju Narodnog univerziteta Radničkom univerzitetu u Nišu",³³⁹⁾ a "Narodni odbor opštine Leskovac, rukovodeći se novim merama, doneo je odluku OI br. 7835 od 28. IV 1962. godine, kojom je Narodni univerzitet pripojio Radničkom univerzitetu...".³⁴⁰⁾ S obzirom da je ovo bilo društveno opredeljenje, smatramo da je u ovim godinama izvršeno pripajanje i Narodnog univerziteta u Pirotu Radničkom univerzitetu.

Do spajanja ovih ustanova došlo je iz više razloga. Jedan od njih je što su to bile predavačke ustanove sa programskom i didaktičko-metodičkom usmerenošću koja se sve više napuštala, odnosno koja nije mogla da odgovori novim zahtevima društva, pa je to dovođilo do zaostajanja za savremenim životom.

Za razliku od fabričkih centara koji su, na jugu Srbije, bili malobrojni i nerazvijeni, večernje škole su bile

masovne, imale veliku popularnost i bile najrazvijeniji oblik obrazovanja uz rad. One su davale osnovno obrazovanje i pripremale odrasle za različita zanimanja, među kojima se ističu: ekonomske, upravne, tehničke, tekstilne, medicinske, muzičke i mnoge druge škole za kojima je bila potreba. Škole su bile masovno posećivane i organizovane na nivou osnovnog, srednjeg i višeg obrazovanja u popodnevnim ili večernjim časovima za sve odrasle koji su ispunjavali uslove upisa. Da je za večernje škole vladalo veliko interesovanje pokazuju sledeći podaci: od 1956. do 1966. godine, večernju školu u Leskovcu završilo je 2019 polaznika, od čega samo srednju i višu školu 1145 polaznika. U Vranju je večernju višu školu završilo 148 polaznika, a u Pirotu je od 1955. do 1985. godine, srednje škole završilo 504, a različite više škole 259 polaznika. Podaci za Niš su još impresivniji.³⁴¹⁾

Večernje škole imale su specifičnu organizaciju. One nisu bile potpuno samostalne jer su ih osnivale ili redovne srednje škole ili radnički univerziteti. No, bez obzira u čijoj organizaciji su radile, one nisu imale sopstveni nastavnički kadar, pa su koristile predavače iz raznih škola, zavisno od profila zanimanja za koje su obrazovale.

Večernje škole osnivale su i razne sindikalne podružnice. Evo jednog primera: u aktu o formiranju Večernje radničke gimnazije u Vlasotincu, stoji:

"Na zahtev Sindikalne podružnice službenika i rad-

nika u Vlasotincu Savet za prosvetu i kulturnu Narodnog odbora sreza vlasotinačkog osnovao je 1954 godine Večernju radničku gimnaziju u Vlasotincu za službenike i radnike na području grada Vlasotinca. Zadatak gimnazije bio je da pruži srednje opšte obrazovanje radnika i službenika koji nisu imali pravo na redovan upis u gimnaziju zbog starosti³⁴²⁾

Večernje škole su, od 1950 do 1974 godine bile najrazvijeniji oblik obrazovanja odraslih koje su obrazovale polaznike na području opšteg i stručnog obrazovanja kao i na području društveno-političkog obrazovanja. I dok su večernje škole na području opšteg i stručnog obrazovanja davale sertifikate i vodile odredjenom obrazovnom stupnju dotle su na području društveno-političkog obrazovanja ove škole imale slobodniju organizaciju rada i osposobljavale za društveno-politički život.

1.2. Teorijska zasnovanost obrazovanja i vaspitanja odraslih

Pored radničkih univerziteta, narodnih univerziteta i večernjih škola kao institucija za obrazovanje i vaspitanje odraslih u periodu od 1950. do 1974. godine nije bilo drugih ustanova koje bi rešavale problem obrazovanja odraslih. Zato su u ovom periodu reforme prosvetnog sistema po prvi put obuhvatale i probleme obrazovanja odraslih. Naime, ti dokumenti isticali su da je obrazovanje odraslih u celini sastavni

deo obrazovanja i vaspitanja uopšte, kao i da je sastavni deo savremenog prosvetnog sistema, s jedne strane, i drugo, obrazovanje odraslih moralo bi da se organizuje u okviru specijalnih andragoških ustanova kako bi se prevazišao improvizovani rad koji je do pedesetih godina bio, itekako, prisutan.

Od 1950. do 1974. godine, na našim prostorima, na polju obrazovanja odraslih dogodile su se značajne promene, ne samo u praksi obrazovanja odraslih, već i u razvoju andragoške teorije koja je dala značajan podsticaj i u razvoju andragoške prakse. Pored mnogih časopisa i listova, u ovom periodu bilo je i značajnih publikacija iz oblasti obrazovanja i vaspitanja odraslih među kojima ističemo sledeće:

Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas;³⁴³⁾ Osnovi andragogije;³⁴⁴⁾ Teorijske osnove vojnog vaspitanja i obrazovanja;³⁴⁵⁾
Obrazovanje odraslih - priručnik za predavače;³⁴⁶⁾ Opisnjenje odraslih;³⁴⁷⁾ Suvremena andragoška teorija i praksa u Jugoslaviji;³⁴⁸⁾ Problemi andragogije;³⁴⁹⁾ Metode obrazovanja odraslih;³⁵⁰⁾ Teorijske osnove nastave u armiji;³⁵¹⁾ Čovek i samoobrazovanje;³⁵²⁾ Obrazovanje odraslih u teoriji i praksi;³⁵³⁾
Organizacija obrazovanja odraslih;³⁵⁴⁾ Primjena tehnologije u obrazovanju odraslih;³⁵⁵⁾ Metodička osnova samoupravno-političkog obrazovanja;³⁵⁶⁾ i dr. Bez obzira na različit naučni nivo ovih publikacija, sve su one značile početne korake, a neke od njih i fundamentalne teorijske izvore, u osmišljava-

nju prakse i teorije obrazovanja i vaspitanja odraslih na našim prostorima.

Uzimajući za osnovu savremena naučna, tehnička i tehnološka ostvarenja, ubrzani kulturni i privredni razvoj na našim prostorima i sve tešnje povezivanje društvenih tokova u međunarodnim razmerama, Savezna narodna skupština je 1970. godine donela društveno-pedagoški dokument - Rezoluciju o razvoju vaspitanja i obrazovanja na samoupravnoj osnovi. To je dokument od izuzetnog značaja i za obrazovanje odraslih, jer je njime, po prvi put, obrazovanje odraslih postalo sastavni deo celokupnog obrazovno-vaspitnog sistema, odnosno dokument kojim se permanentno obrazovanje proglašava pedagoškom doktrinom, a samim tim i osnovom reforme celokupnog obrazovno-vaspitnog sistema.

Prema Rezoluciji o razvoju vaspitanja i obrazovanja na samoupravnoj osnovi, permanentno obrazovanje se shvata kao doživotni proces. To je, u osnovi, "zahtev za obrazovanje svih ljudi bez obzira na svoj ekonomski, društveni i kulturni položaj, u svakom životnom dobu. Taj zahtev imao bi se ostvariti u formalnim i neformalnim oblicima odgoja i obrazovanja, u okviru odgojno-obrazovnog sistema, s povezivanjem obrazovanja i rada, društvenog, kulturnog i političkog delovanja čoveka, i u svim ostalim ljudskim delatnostima".³⁵⁷⁾

Permanentno obrazovanje je proces koji ne samo što se poklapa sa aktivnim periodom čovekovog života, već sjedinju-

je u sebi obrazovanje i samoobrazovanje, tj. učenje koje dolazi od institucija obrazovanja i vaspitanja i individualne napore. Ovo je dovelo do toga da se konstituišu dva osnovna stupnja: "a) stupanj strogo formalnog obrazovanja (stupanj obrazovanja i vaspitanja mladih) i b) stupanj obrazovanja odraslih, slobodan po motivima i opredeljenjima, dinamičan po sadržajima, oblicima i organizaciji obrazovno-vaspitnog procesa, različit po metodičkim putevima - po obrazovanju uz rad i po 'povratnom' obrazovanju. I jednom i drugom stupnju, iako ne u istoj meri, imanentan je samoobrazovni rad...".³⁵⁸⁾

I dok prvi obrazovni stupanj (obrazovanja mladih) ima zadatak da obezbedi odgovarajuću opštu i profesionalnu kulturu čoveka, i javlja se kao "pedagoški" obrazovni put, dotle drugi stupanj (obrazovanje odraslih) podrazumeva neprekidno obrazovanje i usavršavanje, vezano za sve sfere čovekovog života i rada. To, je relativno slobodno obrazovanje, u pogledu sadržaja, ali i dinamično, u pogledu organizacije obrazovno-vaspitnog procesa. To je bio "andragoški" obrazovni put, koji se znatno razlikuje od "pedagoškog" puta.

Oba ova puta kojima pripada i samoobrazovanje, čine jedinstven obrazovno-vaspitni put, odnosno proces emancipacije čoveka, koji nazivamo permanentnim obrazovanjem i vaspitanjem, karakterističnim za period od 1970. godine. Prihvatanjem permanentnog učenja kao pedagoške doktrine i ozakonjivanjem jedinstva obrazovno-vaspitnog sistema stvaraju se uslovi da

se konstituišu dva tipa obrazovanja odraslih, koja su značajna ne samo sa društvenog, već i pedagoškog stanovišta:

1. Formalno obrazovanje odraslih, i
2. neformalno obrazovanje odraslih.

Svaki od pomenutih tipova ima jednak društveni i pedagoški značaj, bez obzira na razlike koje se, pre svega, odnose na programsku i didaktičko-metodičku zasnovanost. Tako formalno (tradicionalno) obrazovanje, koje predstavlja prvi obrazovni put u svemu se izjednačava sa neformalnim obrazovanjem (obrazovanje uz rad). Međutim, formalno izjednačavanje oba tipa obrazovanja ne znači i njihovo stvarno izjednačavanje. Proces neravnopravnosti dugo će trajati i zavisiti će od razvijenosti pedagoškog kadra i materijalnih uslova za obrazovno-vaspitni rad. Od uspešnog rešavanja ova dva problema u mnogo-me će zavisiti perspektiva i budućnost obrazovno-vaspitnog rada sa odraslima.

IX Z A K L J U Č A K

Andragogija kao relativno mlada nauka, koja je u poslednjim decenijama ovog stoleća doživela intenzivan razvoj, inspirativna je za nova istraživanja i na području Južne Srbije.

Iako Južna Srbija, sve do 1878. godine, nije delila sudbinu Srbije, burni događaji u vreme revolucije, sticanje autonomije i konačno oslobođenje Srbije, do izgradnje moderne države, nacionalno budjenje intelektualaca, i prosvetna i kulturna emancipacija širokih narodnih masa, izvršili su uticaj i ostavili tragove i na jug Srbije. Postepenim prelaskom sa manufakturne proizvodnje na mašinsku industriju javlja se i prvi organizovani radnički pokret i snažna socijalistička misao. Srpski proleterijat, iako malobrojan, postaje značajna društvena snaga i politički faktor, koji je imao svoga odjeka i na prostoru Južne Srbije. Uticaj radničke klase Srbije oseća se, ne samo na području prosvetavanja uopšte, već i na polju

obrazovanja odraslih. Sukobi između socijalističkih i građanskih strujanja na polju obrazovanja potvrđuju još jedan oblik ideološke borbe onog vremena.

Počeci modernog obrazovanja odraslih na jugu Srbije vezuju se za andragoške aktivnosti, pre svega, u okviru države i građanskih prosvetnih ustanova i društava.

I dok je pojava prvih stručnih škola pripremala omladinu i odrasle za neposredne poslove u zanatskoj i trgovačkoj delatnosti, dotle su čitaonice, pozorišta i prosvetna društva, iako bez osmišljenog sadržaja i sistema, bile najtipičnije andragoške ustanove od 1878. godine do kraja 19. veka.

Početak 20. veka radnički pokret Južne Srbije sve više poprima socijalno-borbeni karakter, tako da je obrazovanje i vaspitanje radnika bilo podređeno interesima političke borbe radničke klase.

Nasuprot demokratskim strujanjima u okviru kulturno-prosvetne politike radničkog pokreta, javljaju se i građansko-buržoaska strujanja koja su svoj uticaj ostvarivala putem škola i tečajeva, čitaonica, štampe, prosvetnih društava itd.

Neosporno je da se početkom 20. veka sa više sistema i organizovanosti radi na obrazovanju (prosvećivanju) odraslih, ali i dolazi do oštrijih sukoba između socijalističkih demokratskih i građansko-buržoaskih strujanja, što je specifičnom području Južne Srbije dalo posebno obeležje.

Period između dva rata u komunističkom pokretu Južne Srbije karakterističan je po intenzivnom radu, ali i po neprestanim policijskim progonima i cenzuri. Kao posebna forma rada bile su tamničke škole, koje uz individualno učenje predstavljaju poseban fenomen u andragoškoj teoriji i praksi KPJ.

U ovom periodu, i pored nepovoljnih društveno-političkih uslova u kojima se odvijao vaspitno-obrazovni i kulturni život, andragoška aktivnost dala je značajne rezultate. Javile su se mnoge andragoške ustanove, među kojima su najznačajniji narodni univerziteti, sa širokom tematikom i raznovrsnim oblicima rada. U idejnom smislu andragoška aktivnost odrazila je sva društvena strujanja između buržoaske i napredne ideologije, na prostoru Južne Srbije, ali je revolucionarnost ostala bitno obeležje te aktivnosti.

Andragoške aktivnosti, iako u specifičnim okolnostima, nastavljene su i u toku rata. Naime, u Južnoj Srbiji, kao i na čitavom našem prostoru, vaspitanje i obrazovanje odraslih bilo je sastavni deo narodnooslobodilačke borbe i imalo je revolucionarni i demokratski karakter. Razume se da su andragoške aktivnosti bile usmerene ne samo na podizanje kulturno-prosvetnog, već i idejno-političkog nivoa širokih narodnih slojeva. S obzirom da je obrazovanje odraslih bilo ne samo sadržajno bogato, već i nasovno i raznovrsno, onda se može reći da je u periodu narodnooslobodilačkog rata izgrađena

idejna i u znatnoj meri organizaciona osnova budućeg sistema obrazovanja i vaspitanja odraslih.

Od oslobodjenja Južne Srbije do 1950. godine stvaraju se uslovi za dalje izgradjivanje idejne osnove andragoškog sistema, koji obeležava širina, masovnost i raznovrsnost institucionalnih oblika, a koji su doveli do smanjenja opšte kulturne zaostalosti i stvaranja uslova za sistematski rad.

Razdoblje od 1950. do 1974. godine obeležavaju veoma značajne društvene promene i na jugu Srbije. Pojava i razvoj radničkog samoupravljanja, sa svim nedostacima posmatrano sa ove distance, proširio se na sva područja društvenog života, čime je čoveku porasla društvena uloga, što je neminovno vodilo potrebi šireg osposobljavanja odraslih, u čemu je sistematsko učenje dobilo svoj puniji značaj. U praksi i teoriji obrazovanja odraslih dolazi do skladnijeg jedinstva između društvenih potreba, obrazovne prakse i teorijske misli. Obrazovanje odraslih postaje integralni deo celokupnog obrazovno-vaspitnog sistema, a permanentno obrazovanje proglašava se pedagoškom doktrinom.

X N A P O M E N E

X N A P O M E N E

1. Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Prosveta, Beograd, 1958, str. 135-136
2. Isto, str 139.
3. Isto, str. 141.
4. "... Ustav od 1835. godine sistematiše materiju po glavama. Glava treća govori o srpskim vlasima... Glava četvrta govori o zakonodavstvu, posebno o postupku donošenja zakona... Glava osma govori o narodnoj skupštini, njenom sastavu i nadležnostima.

U pogledu sastava, broj poslanika je utvrđen, a izborna procedura je ostavljena posebnom zakonu; skupština se redovno saziva svake godine, a može se sazvati i vanredno... Posebno je naglašena nadležnost skupštine u najosetljivijim, dažbinskim i finansijskim pitanjima... Značajna je odredba o pravima skupštine na predstavke knezu i savetu, koja široko obuhvata pravo žalbe, traženja da se izdaju pojedini zakoni, prijave zloupotreba i tužbe na savet i druge vlasti... Glava jedanaesta govori o "opštenarodnim pravima Srbina".

Pre svega se ističe jednakost pred zakonom i garantuje zakonitost postupka pri krivičnom gonjenju... Posebne odredbe odnose se na jednake uslove dobijanja službe, i slo-

bodu izbora načina života... Imovina je neprikosnoven, izuzev slučajeva državnih potreba; garantuje se i sloboda iseljavanja... Obaveze obuhvataju plaćanje danka, učešće u opštinskim i vojnu službu...

Zabranjuje se kuluk činovnicima; postoji pravo tužbe za uskraćivanje rešenja u stvarima gradjana... Najzad, predviđa se i postupak za promenu ustava..."(Dr Miroslav R. Djordjević, Razvitak političkih i državno-pravnih ustanova Srbije, FPH u Beogradu, Beograd, 1970, str. 122-125).

5. Svetozar Marković (1846-1875), rođen je u Zajčaru, gimnaziju uči u Kragujevcu i Beogradu, a tehničke studije započinje u Beogradu, nastavlja u Petrogradu kao stipendista srpske vlade, a potom u Cirihu gde je počeo izučavanje naučnog socijalizma. U međuvremenu gubi stipendiju i vraća se u Beograd, gde od 1871. do 1872. izdaje list "Radenik", a potom 1873, u Kragujevcu list "Javnost". Zbog kritike vlasti osuđen je na zatvor, iz kog izlazi bolestan, posle čega ubrzo umire.
Njegovo glavno delo, Srbija na istoku (1872), raspravlja o društvenim, ekonomskim i političkim problemima Srbije sa socijalističkih pozicija. Marković vrlo rano pokazuje interesovanje za književnost i objavljuje planak "Pevanje i mišljenje" (1868), a potom raspravu "Realni pravac u nauci i životu" (1871-1872). (Pedagoška enciklopedija 2, 1989, str.7).
6. Dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Prosveta, Beograd, 1958, str. 288.
7. Miroslav R. Djordjević, Klasna vidjenja istorije Srbije, Niški zbornik, br. 11, Niš, 1982, str. 33.

8. U vreme ustavobraniteljske vlade izradjuje se novo zakonodavstvo koje ulazi u sve grane života. Jovan Hadžić piše 1844. Gradjanski zakonik, 1847. dolazi Zakon o esnafima, zatim Zakon o državnoj upravi, o činovnicima, o opštinama, o školstvu, Krivični zakon, Zakon o krivičnom sudskom postupku i tako dalje.
9. Dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka Prosveta, Beograd, 1958, str. 145.
10. Dr Miroslav R. Djordjević, Razvitak političkih i državno-prosvetnih ustanova Srbije, FPN u Beogradu, 1970, str.134.
11. Ilija Garašanin u svome "Načertaniju" 1844. godine daje plan srpske državne politike čijih će se osnovnih ideja držati gradjanski politički pokreti i ljudi u XIX i XX veku. Na ovim idejama izgradiće se Jugoslavija 1918. godine.
12. Dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Prosveta, Beograd, 1958, str. 229.
13. Isto, str. 235.
14. Dositej Obradović, rođen je 1739. ili 1740. godine u Čakovu, u Banatu. Vrlo rano ostaje bez roditelja i već u četrnaestoj godini odlazi u manastir. Tu doživljava prvo razočarenje manastirskom sredinom, pa po savetu igumana, počinje da čita i druge knjige, koje mu otkrivaju šire vidike. Boravio je u mnogim zemljama Evrope. Na vest o pobunjenoj Srbiji 1804, on sakuplja u Trstu novčane priloge za ustanike, a nešto kasnije i dolazi u Srbiju i sastaje se sa ustaničkim vođjama. Vršeci razne diplomatske poslove, on naročitu pažnju posvećuje prosveti i kulturi. Zbog "nebrojenih zasluga za otadžbinu" biva postavljen za upravitelja svih srpskih škola, a kasnije

i za ministra prosvete. Umro je u Beogradu, 1811. okončavši svoj drugi životni put, posvećen najvišim interesima naroda i domovine. (Pedagoška enciklopedija 2, 1989, str.125-126).

15. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963, str. 63-64.
16. Isto, str. 64.
17. Jovan Skerlić, Istorija nove srpske injiževnosti, Prosveta, Beograd, 1967, str. 96.
18. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963, str. 67.
20. Tihomir R. Djordjević, Školske prilike u Srbiji (1815-1839), Prosvetni glasnik, I knj., 5.sv., Beograd, 1920, str. 265.
21. Isto, str. 267.
22. Isto, str. 276.
23. Jovan Hadži-Vasiljević, Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u XIX veku, Beograd, 1923.
24. Isto, str. 215.
25. Spomenica šezdesetogodišnjice i osvećenja sponenika oslobođenja Niša 1877-1878, Niš, 1937, str. 106.
26. Jedna zabeleška u "Novinama čitališta Beograđskog" iz 1847. pominje u Nišu tri srpske i jednu grčku školu sa 350.djaka.

27. Arhiv istorijskog instituta SAN, zbirka "Jovana Ristića" knj.br. 12/450, XII/7.
28. Jovan Skerlić, Istorija nove srpske književnosti, Prosveta, Beograd, 1967, str.129.
29. Ilirski pokret javlja se tridesetih godina 19. veka, i predstavlja opšti narodni preporod u kulturno-političkoj istoriji Hrvatske. Na čelu pokreta stali su mlađji ljudi, školovani u razvijenim evrpskim zemljama, kao što je bio Ljudevit Gaj. U svom programu ovaj pokret imao je nekoliko revolucionarnih zahteva: ukidanje kmetstva, izjednačavanje svih klasa pred zakonom, borba za politička prava građanske klase, budjenje nacionalne svesti, jačanje vere u Hrvatsko, i Jugoslovenstvo, prihvatanje štokavskog narečja za književni jezik.
- Borba za otvarivanje ovog programa trajala je od 1835. do 1848. godine, U tom periodu pokreću se Novine hrvatske, sa književnim prilogom Danicom, na narodnom jeziku, a kasnije Ilirske narodne novine. U vreme Ilirskog pokreta osnivaju se čitaonice u Zagrebu, Karlovcu i Varaždinu (1838) a pojavljuje se i Matica hrvatska, 1847. godine. Za vreme koliko je trajao Ilirski pokret, učinio je veoma mnogo, jer je hrvatski narod postao duhovno ujedinjen i osposobljen za borbe koje su ga čekale u drugoj polovini 19. veka. (Jugoslovenski književni leksikon, Matica srpska, 1971).
30. Vuk Stefanović Karadžić rođio se 1787. u Tršiću kraj Loznice. Još kao mali učio je prvu pismenost i strasno zavoleo knjige i čitanje. Školovanje započinje u Loznici, a nastavlja u Manastiru Tronoši, ali ga ne završava. Za vreme ustanke od 1804. godine on radi kao pisar kod ustaničkih vođa i u Praviteljstvujuščem sovjetu, a zatim pokušava da nastavi školovanje u Karlovcima i Beogradu. Pokušaj da za-

leći bolesnu nogu nije uspeo i on do kraja života ostaje hrom. Od 1810. Vuk radi kao učitelj u Beogradu, a 1813. aktivno pomaže ustaničku vojsku. Posle poraza, Vuk sa porodicom prelazi u Beč, gde je uz prekide živeo sve do smrti.

U Beču Vuk dolazi u dodir sa školovanim ljudima i upoznaje se sa Jernejom Kopitarom, koji je bio vrlo učen čovek i koji se interesovao za jezike i prošlost slovenskih naroda. Uz pomoć Kopitara Vuk počinje da sakuplja narodne pesme, i taj će rad biti od neprocenjivog značaja za celokupan kulturni razvoj srpskog naroda. U međuvremenu izdaje prvu gramatiku i rečnik narodnog jezika.

Po povratku iz Rusije pokušava da radi u Srbiji, ali mu primitivna okolina i despotsko ponašanje kneza Miloša ne dozvoljavaju, pa odlazi za Nemačku gde se upoznaje sa Geteom i Grimom, koji uz izvesne izmene i dopune prevode njegovu gramatiku na nemački jezik.

Vuk je neprestano putovao i tako se upoznao sa bogatim folklorom naših krajeva. Tako 1835. godine obilazi Crnu Goru, a 1864. godine umire u Beču. (Osnovi istorije književnosti, Zavod za nastavna sredstva i udžbenike, 1977, Beograd, str. 195-197.)

31. Predlog o sastanku učenih Srba na kome bi trebalo da se reši pitanje književnog jezika i pravopisa Vuk je dao još 1814. u predgovoru svojoj Pismenici serbskoga jezika: "... Niti se može iziskivati od jednog čoveka, koji mu drago ono bio, da sad na jedan put postavi i da opredeli Serbskim Spisateljima pravila u pravopisanju; nego bi nažno bilo da učeni Serblji učine jednu skupštinu radi toga, pak to u dogovoru da rieše, i svima da jave črez jednu obštenačinjenu i od svijju odobrenu Pismenicu, po kojoj bi se posle svaki dogovoljno vladao..." (Gramatički spisi I, str. 7), Preuzeta fusnota: J. Skerlić, Istorija nove srpske književnosti, Prosveta, Beograd, 1967, str. 257).

32. Živan Milisavac, Iz književnog i kulturnog života, Matica srpska, Novi Sad, 1951, str. 197.
33. Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb MCMLV, str. 526.
34. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963, str. 70-71.
35. Jovan Skerlić, Istorija nove srpske književnosti, Prosveta Beograd, 1967, str. 129.
36. Isto, str. 138.
37. Davidovićev Zabavnik izlazio je od 1815. do 1816. u Beču; 1818. u Budimu; 1819. do 1821. u Beču; 1833. u Beogradu; 1834. do 1835. u Kragujevcu; 1836. u Beogradu (D.Kirilović: Katalog Biblioteke MS, knj.I, str. 51. - Preuzeto, J.Skerlić, Istorija nove srpske književnosti, Prosveta, Beograd, 1967, str. 258. Fusnota 50).
38. Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb, MCMLV, str. 521.
39. Isto, str. 522-524.
40. Pedagoški rečnik, knjiga 1, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1967, str. 608.
41. Pod uticajem čitališta beogradskog u Srbiji se osnivaju: Šabačko čitalište, čitalište kragujevačko (1847), čitalište u Negotinu (1846), Društvo čitanja srbskoslovenskih novina u Čačku (1848), Srbska narodna čitaonica u Novom Sadu (1846), Srbska čitaonica u Kikindi (1845), u Somboru 1845, u Vršcu 1846, u Senti Biblioteka čitateljnog društva senčanskog, u

Sentandreji 1838. Čitajuće društvo, u Irigu su Srbi osnovali svoju čitaonicu 1841. (Pedagoški rečnik, knjiga 1, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1967, str. 608.)

42. DA SRS, MPs F IV br. 758/1870.

43. Samolovčev, dr Borivoj, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963, str. 74.

44. DA SRS MPs F IV br. 758/1870.

45. Jovan Skerlić, Istorija nove srpske književnosti, Prosveta, Beograd, 1967, str. 134.

46. Isto, str. 135.

47. DA SRS MPs F IX br. 2173/1868-1869.

48. U aktu ministra prosvete D. Matića, između ostalog stoji:
"... 1. Nedeljne i praznične ili povtorne škole po selima, i uopšte po mestima, gde ljudi žive od zemljodela i stoke, mogu ređiti samo zimi, a leti, naravno, da će množino poslova pozvati omladinu da svojoj kući što privrede.

2. U varošima, mladež, koja je slobodna od zemljodela i stoke, niže pohoditi nedeljne škole i leti i zimi.

3. Za učitelje nedeljne škole valja prirodno smatrati mesne učitelje i sveštenike. A to ne smeta, da se i drugi rođoljubi, koji bi mogli i imali kada, prinađu predavanja u tim učionicama.

4. Učitelji, koji se odlikuju u nedeljnoj školi, neka znaju da će im se taj trud uzimati u račun pri povišavanju u klase kao god i u redovnoj školi.

5. Za sami unutrašnji poredak pak u nedeljnim školama neka je za sada ovo našelstvu pravilo:

a) Oni koji ništa ne znaju čitati i pisati, neka se po- najpre obučavaju, kako da se prekrste, kako da se mole Bogu, a posle neka se upute i u čitanju, pisanju i računu.

Za sada za sve ovo neka se učitelji služe knjižicama, koje su propisane za osnovne škole i načinom, kojim se tako postu- pa izbegavajući na svaki način samo mehaničko učenje na pamet.

b) Oni koji bi već znali nešto čitati i pisat, i koji se sada uzimlju da povtore što su pre učili, neka se uzmu u dru- gi razred, pa prema tome neka se utvrđuju u boljem čitanju, pisanju i računu.

Uz to neka im se kazuju i neka osnovna znanja, koji su za njihov život i zanimanje od potrebe.

6. U opšte od revnosti i uvidjavnosti učiteljeve očekuje se da ovde učenike podeli prema njihovoj dosadašnjoj spremi.

7. Mesto za te škole neka su sadašnje škole i opštinske kuće. Knjige i druge potrebe za učenje neka se nabavljaju onako kao i za redovne škole: sirotinji neka daje opština kao što daje siromašnim djacima u svojoj redovnoj školi.

8. Vreme za učenje, koje svagda ima da biva nedeljom i praznikom danju, i trajanje časova predavanja, odrediće sami oni, koji se prime učiteljstvu u nedeljnim školskim, gleda- jući uvek na prilike i udesnost učenika.

Od načelništva i sviju nadzornih vlasti očekuje se, da ovu stvar prigrle,... nadgledaju i potpomažu,... a posle uvek na kraju svakog meseca i da mi podnose izveštaj... " (DA SRS, MPs F IX pbr. 2173/1868-1869.)

49. Savka Subotić (1834-1918) je među prvih ženama koje su ra- dile na praktičnom prosvetivanju žena. Ona je odlazila u se- ljačke kuće i praktično poučavala domaćice u kućnom poslo- vima: spremanju jela, vaspitanju dece, održavanju higijene i drugim poslovima (Branko Radulović, Primer Savke Subotić, Narodno prosvetivanje hr. 9, Beograd, 1940.).

50. Enciklopedija Jugoslavije 1, Zagreb, MCMLV, str. 32.
51. Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb, MCMLVIII, str. 103.
52. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963, str. 77.
53. Isto, str. 78.
54. Dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Prosveta, Beograd, 1958, str. 322.
55. Osnovna načela Ustava od 1869. bila su: Srbija postaje "nasledna ustavna monarhija s Narodnim pretstavništvom", knez vrši zakonodavnu vlast sa Narodnom skupštinom, potvrđuje i proglašava zakone, komanduje vojskom i zastupa zemlju u spoljnim odnosima.
- Ustav zajemčuje: ravnopravnost pred zakonom, ličnu slobodu, pravo vlasništva, sloboda reči i štampe, opštu vojnu obavezu, dužnost plaćanja poreza.
- Narodna skupština se bira od pretstavnika naroda i poslanika koje postavlja knez. Na čelu države stoji Ministarski savet, sastavljen od ministara koji su odgovorni knezu.
- Sudovi su nezavisni i sude po zakonu, a opštine stoje pod nadzorom upravnih organa.
- Ustav se može menjati ako to predloži knez ili Narodna skupština (dvotrećinskom većinom).
56. Dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Prosveta, Beograd, 1958, str. 237.
57. Grupa autora, Istorija Saveza komunista Jugoslavije, Izdavački centar Komunist (Narodna knjiga) Rad, Beograd, 1985, str. 6.

58. Dr Vasa Čubrilović, Istorija Političke misli u Srbiji XIX veka, Prosveta, Beograd, 1958, str. 355.
59. Isto, str. 356-357.
60. Dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX, Prosveta, Beograd, 1958, str. 361.
61. Grupa autora, Istorija Saveza komunista Jugoslavije, Izdavački centar Komunist (Narodna knjiga) Rad, Beograd, 1985, str. 13.
62. Isto, str. 14.
63. Jovan Skerlić, Istorija nove srpske književnosti, Prosveta, Beograd, 1967, str. 354-355.
64. Na velikoj školi u Beogradu, koja se 1905. pretvara u Univerzitet školovali su se: Jovan Žujović, Jovan Cvijić, Mihajlo Petrović, Jovan Skerlić, braća Popovići, Živojin Perić i mnogi drugi istaknuti intelektualci toga vremena. (Dr Vasa Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji, XIX veka, Prosveta Beograd, 1958, str. 376).
65. Zakon o osnivanju Srpske kraljevske akademije donesen je 1. novembra 1886. godine.
66. U Srbiju dolaze najznačajniji srpski pisci, rođeni u Ugarskoj: Jovan Jovanović Zmaj, Laza Kostić, Stevan Sremac, Simo Matavulj, a od sedamdesetih godina, glavni srpski pisci rođeni su u Srbiji: Milovan Glišić, Laza K. Lazarević, Janko Veselinović, Vojislav Ilić, (J. Skerlić, Istorija nove srpske književnosti, str. 355).
67. Prvi broj školskog lista izašao je 16. oktobra 1858. u Novom

Sadu u redakciji Djordja Rajkovića.

Od 1859. do 1862. uredjivao ga je Jovan Djordjević, a zatim Djordje Natošević. Jedno vreme prestaje da izlazi, a od 1880. do 1903. godine uredjuje ga N. Dj. Vukićević. Od 1906. godine izlazi u Sremskim Karlovcima (urednik Djordje Popović) kao "časopis za dalje obrazovanje srpskih narodnih učitelja".

Od 1909. uredjuje ga "Profesorski zbor srpskih učitelja u Somboru", ali i dalje štampan u S. Karlovcima u redakciji Božidara Bordjaškog. (Pedagoški rečnik, knjiga 2. Zavod za udžbenike SR Srbije, Beograd, 1967, str. 621).

68. Prvi broj Učitelja štampan je u Zemunu 23. januara 1873. u redakciji Mite Neškovića i izlazi sve do marta 1874. Časopis je izlazio petnaestodnevno na 16 strana, i pored uvodnih i drugih načelnih članaka imao je i sledeće rubrike: Praktična predavanja, Školska književnost, Dopisi, Beleške, Stečaji, Književne vesti i Odgovori uredništva (Pedagoški rečnik... str. 508).
69. Časopis Nova škola počeo je da izlazi septembra 1875. godine. Njegov urednik od prvog do poslednjeg broja bio je Mita Nešković. Iz programa se vidi da je Nova škola izala zašadatak: "1) da radi 'za pobeđu nezavisne, slobodne i od stranih uticaja sačuvane škole'; 2) da medju srpskih učiteljstvom ističe potrebu stvaranja jedinstvene učiteljske organizacije; 3) da se bori za bolji materijalni položaj učitelja; 4) da propagira i da upoznađe učitelje sa najnovijim rezultatima kako pedagoške, tako i prirodnih nauka; 5) da nosi 'svoj sud o svim knjigama i uopšte o spisima koji budu školi, učiteljstvu i narodu namenjeni'". (Pedagoški rečnik...str.655).
70. Carigradski glasnik štampan je na srpskohrvatskom jeziku i

izlazio u Carigradu u vremenu od januara 1895. godine do kraja 1908. godine. List je izlazio sedmično u redakciji Nikodija S. Spasića iz Peći. (Pedagoški rečnik,... str.576).

71. Pedagoški rečnik, knjiga 2, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1967, str. 622.
72. Isto, str. 508.
73. Isto, str. 576.
74. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963, str. 79.
75. U Sloveniji je 1867. osnovano Delovsko izobratevolsko društvo, u Hrvatskoj 1870. Titografsko društvo i 1872, Zagrebačko radničko društvo.
76. Grupa autora, 25 godina socijalističke Jugoslavije, Beograd, 1968, str. 33.
77. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963, str. 81-82.
78. Isto, str. 84.
79. DA SRS MPs F - XX 4/1902.
80. Dragutin Klobučar, O ženskom vaspitanju, Novi vaspitač, br.9. i 10., Novi Sad, str. 299. i 300. - preuzeto: B. Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas... str. 85.
81. Katarina Milovuk rođena je u Novom Sadu 1844. godine u gra-

djanskoj porodici. Roditelji je šalju na školovanje u Rusiju gde završava Nikolajevsku gimnaziju. Posle školovanja vraća se u zemlju i prihvata odgovornih društvenih i prosvetnih funkcija. Svestrano obrazovana javlja se na pozornici našeg društva kao borac protiv mnogih zabluda i predrasuda, zadržana revolucionarnim i socijalističkim idejama toga vremena ona se bori za prava žene, tražeći od vlade Aleksandra Obrenovića pravo glasa za sebe i sve slobodne žene. (Pedagoška stvarnost, br.10, Novi Sad, 1967, str. 633-636).

82. Pedagoška stvarnost, br. 10, Novi Sad, 1967, str. 634.

83. Isto, str. 636.

84. Pedagoški rečnik, knjiga 1, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1967, str. 260.

85. Isto.

86. Po okončanju rata sa Turskom, 1878. godine u selu San Stefanu blizu Carigrada, zaključen je ugovor o miru između Rusije i Turske. Tim mirom stvorena je "Velika Bugarska" u čijem sastavu su ušle i naše teritorije. Odredbe sanstefanskog ugovora bile su neprihvatljive za velike evropske sile Austro-Ugarsku i englesku i balkanske države, pre svega za Srbiju i Makedoniju.

Zato je došlo do novog kongresa u Berlinu, kojim su poništene odredbe sanstefanskog ugovora, a Srbiji priznata potpuna nezavisnost uz teritorijalno prožirenje na niški, pirotski, toplički i vranjski okrug (Nikola P. Ilić, Oslobođenje Južne Srbije 1877-1878. Sloboda, Beograd, 1977, str. 206-211).

87. Pojam oslobođeni krajević često se upotrebljava i kao novi

krajevi, Jugoistična Srbija ili Južna Srbija, a odnosi se na istu teritoriju.

88. Zakon o ustrojstvu opština i opštinskih vlasti donet je 1. maja 1881. godine.
89. Privremeni Zakon o uredjenju oslobodjenih predela donet je 3. januara 1878. godine.
90. Slobodanka Stojičić, "Jugoistočna Srbija posle oslobodjenja od Turaka", Niški zbornik, br. 1, Gradina, Niš, str. 8-9.
91. Dr Milovan Spasić, "Podaci o agrarnim odnosima hrišćana u oslobodjenim krajevima, okruga topličkog i vranjskog, za vreme turske vladavine", Glasnik Srpskog učenog društva, Beograd, 1890, knj. 71, str. 227.
92. Slobodanka Stojičić, "Podaci o opštinama i selima na području niške uprave (februar 1870)", Niški zbornik, Niš, 1973, br. 1, str. 89.
93. Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine za 1878. godinu, Beograd, 1879, str. 202-203.
94. Dr Milovan Spasić, "Podaci o agrarnim odnosima hrišćana u oslobodjenim krajevima, okruga topličkog i vranjskog, za vreme turske vladavine", Glasnik Srpskog učenog društva, Beograd, knj. 71 str. 220-228.
95. Rista T. Nikolić, Poljanica i Klisura, Srpski etnografski zbornik, Naselja, knj. 3, Beograd, 1905, str. 192.
96. Nikola P. Ilić Oslobodjenje Južne Srbije 1877-1878, Sloboda, Beograd, 1977, str. 96.

97. "Srpske novine", Beograd, 20 avgust 1878. godine.
98. Od 1882. u novim krajevima važe: Uredba o opštinskim kantarima (1846), Esnafska uredba (1847). Zakon o opštinskim koševima (1854), Zakon o panadjurima (1865), Zakon o potesima (1866) i Zakon o seoskim dućanima (1870). (Glasnik Ministarstva finansije, Beograd, 8. jul 1882, str. 53).
99. Milan Dj. Milićević, Kraljevina Srbija, Beograd, 1884, str.108.
100. Isto, str. 115.
101. Ekonomski institut NR Srbije, Proizvodne snage NR Srbije, Beograd, 1953, str. 80.
102. Isto.
103. Samo od februara do aprila 1879. kod Okružnog suda u Nišu pokrenuto je 248 građanskih parnica, od kojih su 122 za naplatu potraživanja, 26 za utvrdjivanje prava svojine, 17 za kup-prodaje, 13 za utvrdjivanje prečeg prava kupovine. ("Srpske novine", Beograd, 15. april 1879. godine).
104. Godine 1879. trgovac Sadija Avramović tužio pet Turčina za ukupan dug od 33800 groša čaršijskih, pa su za taj dug prodana četiri placa sa kućama, Dućani, ambari i štale, dok je Djordje Spirić, trgovac iz Niša, 1879. tužio tri Turčina iz Leskovca za dugove u ukupnom iznosu od 1220 groša čaršijskih ("Srpske novine", Beograd, 22. mart, 26. i 28. avgust 1879. godine i 23. maj 1880. godine).
105. Pošto nisu izmirili prvu ratu duga od 19831 groša čaršijskog, Mihajlu Pešiću i Risti Bojadžiću iz Niša, 1882. prodana je sledeća imovina: 288 ovaca, 8 govoda, 10 konja i 15 koza.

("Srpske novine", Beograd, 22 februar i 2. mart 1882. godine).

106. "Srpske novine", Beograd, 24. jul 1882. godine.
107. Dobrivoje Rančić, "Drumski hanovi Grdelice i Grdeličke klišure", Leskovački zbornik br. I, Leskovac 1961, str.____.
108. Tako se u svim većim mestima kapital najviše ulagao u trgovinu u čemu posebno prednjače Niš i Leskovac. 1878. Sterija Tomić dao je Djordju Ignjatoviću 100 dukata da otvori radnju, a zaradu da dele, Kole Rašić je 1880. dao 50 dukata cesarskih Stojanu Ignjatoviću i primio ga za delovodju u svojoj radnji, Radenko Dragojević je 1882. držao mlinarsku i brašnarsku radnju. ("Srpske novine", Beograd, 12. avgust 1878, 17.februar 1880. i 24. decembar 1882. godine).
109. Stanovnici drugih nacionalnosti bili su smeliji od Srba-meštana, pa su otvarali po dve radnje. Elija Veron je 1879. imao trgovačku i sitničarsku radnju, a braća Madnil ("Srpske novine", Beograd, 20. novembar 1879, 9. decembar 1879. godine).
110. Sergije Dimitrijević Gradska privreda starog Leskovca, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1952, str. 8.
111. Dr Milivoje Petrović, Leskovac trgovački i industrijski grad, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1954, str. 80-81.
112. Sergije Dimitrijević, Gradska privreda starog Leskovca, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1954, str. 82.
113. Hristić Sv., Trgovinsko zanatlijski šematizam Kraljevine Srbije za 1896/97.

114. Sergije Dimitrijević, Gradska privreda starog Leskovca, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1954, 1952, str. 91.
115. Devedeset godina kulturno-umetničkog rada železničarskih društava (1893-1983), CKUD železničara "Stanko Paunović", Niš, 1983.
116. Godine 1889. fabrika gajtana u Strojkovcu imala je 24 radnika i vrednost proizvodnje od 120000 dinara. Fabrika gajtana u Vučju, 1893. imala je 40 radnika i vrednost godišnje proizvodnje od 200 000 dinara. Prva tekstilna fabrika u Leskovcu imala je 1897. 130 radnika i vrednost proizvodnje od 420 000 dinara (S. Dimitrijević, Gradska privreda Starog Leskovca, Leskovac, 1954, str. 91.).
117. DA SRS MPs F-VII 93/1878.
118. Isto.
119. Isto.
120. DA SRS MPs F;IX 28/1878.
121. DA SRS MPs F-X 1867/1880.
122. Zbornik radova Više pedagoške škole u Nišu, br. 1, Niš, 1964, str. 78.
123. Isto, str. 77.
124. Tomislav G. Panajotović, Pirot kroz vekove, Pirot, 1982, str. 62.

125. Originalni ukaz o osnivanju gimnazije u Leskovcu nije pro-
nadjen. Sačuvan je sprovedni akt ministra prosvete od
14.VII 1879. godine, P br. 1603. (DA SRS MPs F-VI 159/1879.).
126. DA SRS MPs Delovodni protokol P br. 4839.
127. DA SRS MPs F-XI 153/1884.
128. Isto.
129. Stenografske beleške Narodne skupštine Srbije, 1879.
130. Staniša Vojnović, "Jedan značajan prilog pručavanja kultu-
rne prošlosti Niša", Gradina, br. 6, 1973.
131. Dragoljub Ž. Mirčetić, "Štampa u novooslobodjenim krajevima
1877-1912. godine", Niški zbornik, br. 5, Gradina, Niš, 1978,
str. 139.
133. U nišu su izlazili sledeći listovi: Niška zastava (1890),
Saobraćajni vesnik (1890), Nišlija (1893), Niška sloba (1893),
Niški trgovački glasnik (1894), Glasnik niške trgovačke omla-
dine (1895), Električka i Opštinske novine (1895), Opštinski
pisar (1895), Vardar (1897), Oglas (1898), Istina (1898), Glas
(1899), Bogoslovski arhiv (1900), Niške novosti (1900), Niški
glasnik (1900). (dr Vera Cenić, Časopisi Južne Srbije na ra-
skrsnici XIX i XX stoleća, Vranje, 1982., Dragoljub Mirčetić,
"Štampa u novooslobodjenim krajevima 1877-1912. godine", Ni-
ški zbornik, br. 5, Gradina, Niš, 1978, str. 141-142.).
134. Iako prva štamparija u Pirotu datira od 1895. godine, prvi
listovi izlaze početkom 20. veka. Među njima su : Graničar
(1903), Pirotski vesnik (1904), Pokret (1905), Glas pirotске

omladine (1907), Momčilovac (1908), Slobodna reč (1909), Pirotaska okružna samouprava (1911), Nema podataka da je Vranje imalo štampariju do kraja 19. veka, ali je verovatno prvi list, Vranjski glasnik pokrenut 1892. godine. Od listova izlaze još: Vranjski pokret (1910), Kušakovića čestitka (1908) i Narodno zdravlje (1910). /Dr Vera Cenić, Časopisi Južne Srbije na raskrsnici XIX i XX stoleća, Vranje, 1982, str. 46-49 i 55-62./.

135. Dr Vera Cenić, Časopisi Južne Srbije na raskrsnici XIX i XX stoleća, Vranje, 1982, str. 53.
136. Isto, str. 95.
137. Isto, str. 133-195.
138. DA SRS MPs F-XV 13/1899.
139. DA SRS MPs F-XIII 49/1880.
140. U aktu ministra prosvete P br. 4420 od 18. maja 1899. godine stoji:
- "Gospodine ministre, na Vašu predstavku od 10. ov. m., P br. 2555, čast mi je odgovoriti Vam da sam danas naredio upravi Dravne štamparije da na račun partije za poklanjanje knjiga pošalje odmah Pirotskoj nedeljno-prazničnoj zanatlijskoj školi dvadeset i dve knjige Vukovih junačkih pesama, i to: 8 primeraka II knjige (najstarijih vremena - doba nema-njičko), 7 primeraka III knjige uskočke i hajdučke) i 7 primeraka IV knjige (pesne iz ustanka za oslobodjenje i crno-gorske)" (DA SRS MPs F XV - 13/1899.).
141. DA SRS MPs F- VII 183/1878.

142. Staniša Vojinović, "Bibliografija štampanih knjiga, časopisa i listova u Leskovcu od 1887-1942. godine", Niški zbornik br. XV, Niš, 1975, str. 256.
143. Dragoljub Trajković, Iz prošlosti Leskovca i okoline, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1977, str. 137.
144. Isto, str. 138.
145. Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobodjenja Leskovca 1877-1927, "Soko", Leskovac, 1928, str. 93.
146. Podaci o osnivanju ženskih podružnica uzeti su: za Niš - arhivski izvod DA MPs F II-308/1888; za Prokuplje - Vranjski glasnik br. XVII, Vranje, 1984, str. 193; za Leskovac - Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobodjenja Leskovca 1877-1927, "Soko", Leskovac, 1928, str. 92.
147. Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobodjenja Leskovca 1877-1927, "Soko", Leskovac, 1928, str. 92.
148. Isto, str. 94.
149. Isto, str. 92.
150. DA SRS MPs F XI-5/1890.
151. Isto.
152. Isto.
153. Ministar narodne privrede doneo je: "Pravila Zavoda za krojenje i šivenje ženskog odela i raznog veza, ručnog i

mašinskog, koji je u svojini i pod upravom Rajne Mitićeve iz Pirota.

Član 1.

Po odobrenju gospodina ministra narodne privrede otvoren je u Pirotu zavod za krojenje i šivenje ženskog odela i raznog veza.

Član 2.

Zadatak je ovog zavoda da svoje učenice spremi u krojenju i šivenju ženskog odela i raznog veza, tako da se od toga rada mogu samostalno izdržavati; i ako im nije potrebno tudje raditi, onda mogu za svoju domaću potrebu raditi.

Član 3.

U ovom zavodu uče se ovi radovi:

- 1) Uputstvo na osnovu teorije i krojenja ženskog odela;
- 2) izučavanje savršenog šivenja svakovrsnog odela;
- 3) izučavanje veza ručnog i mašinskog;
- 4) stručno crtanje.

Član 4.

U ovom zavodu primaju se one učenice koje su svršile IV razred osnovne škole i imaju najmanje 13. god. starosti. Starije učenice od 18 godina neće se primati.

Član 5.

Školska godina počinje 1. avgusta, a završava se koncem juna. Posle svršenog tečaja (dve godine) držaće se ispit i prema uspehu dobijaće učenice, ako žele, svedodžbe o postignutom uspehu u radu.

Član 6.

Tečaj za izučavanje i krojenje ženskog odela i svakovrsnog veza trajaće dve godine i praktikovaće još jednu godinu da se usavrši, tako da može sama drugog poučavati u radu.

Član 7.

Učenice plaćaju na ime školarine 6 (šest) din. mesečno unapred; učenice pak koje su svršile tečaj posle dve godine plaćaju polovinu cene za vreme praktikovanja unapred.

Član 8.

Pored učenica koje plaćaju školarinu, primaće se besplatno pet siromašnih učenica koje su vladanja primernog i pokazuju volju i dar za rad. Ove besplatne učenice dužne su raditi samo školski rad i imaju pravo na praktikovanje samo na školskom radu.

Član 9.

Časovi rada su svakoga dana od 8-12 pre podne i od 2-3 posle podne; subotom po podne nema časova.

Član 10.

Svaka učenica koja se bude rdjavo vladala kako u zavodu tako i van zavoda biće 1) opomenuta na pristojno vladanje, 2) kažnjena i prekorena i 3) nasvagda isključena iz zavoda kako svojim vladanjem ne bi kvarila učenice.

Član 11.

Ova pravila stupaju u život kad ih gospodin ministar odobri i potvrdi". (AS MPs F XVI-45/1904.)

154. Dragoljub Trajković, "Glumac, scenograf i dramski pisac Sima Bunić i njegovo pozorište", Leskovački zbornik, br. XV, Leskovac, 1975, str. 232.
155. AS MPs F IV-333/1882.
156. Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobodjenja Leskovca 1877-1927, "Soko", Leskovac, 1928, str.137-138.
157. AS MPs F IV-333/1882.

158. AS MPs F XXX-3816/1882.
159. AS MPs F VI-2/1883.
160. "Čitaonica je 1880. godine imala 107 članova, koji su plaćali po 12 dinara uloga za održavanje ove ustanove... Prihod je od uloga bio 742 dinara, s napomenom da svi upisani članovi nisu platili ulog. Iz 1879. godine preneto je u 1880. 16280 dinara gotovine..." (AS MPs F IV-333/1882.)
161. Isto.
162. Istorija Niša II, Istorijski institut Beograd, Gradina Prosveta, Niš, 1983, str. 159-160.
163. AS MPs F XLVII-454/1894.
164. Ivan Vučković, "Sedamdeset pet godina niškog pozorišta", Gledišta, br. 5, Niš, 1963, str. 42.
165. Dr Vera Cenić, Časopisi Južne Srbije na raskrsnici XIX i XX stoleća, Vranje, 1982, str. 177-178.
166. AS MPs PO K-64, Br. 390.
167. Leskovački zbornik, br. 28, Leskovac, 1988, str. 263-264.
168. AS MPs F XII-62/1889.
169. Isto.
170. Pravila Pirotskog pevačkog društva "Momčilo", "Sv. Sava", Pirot, 1921, str 3-4.

171. Devedeset godina kulturno-umetničkog rada železničarskih društava (1893-1983), CKUD železničara "Stanko Paunović", Niš, 1983.
172. Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobodjenja Leskovca 1877-1927, "Soko", Leskovac, 1928, str. 136.
173. AS MPs F XVI-137/1896.
174. AS MPs F XI-4/1896.
175. Dragomir Milosavljević, "Partizan", Leskovac, 1978, str.11.
176. Miodrag Milošević, Sokolsko društvo-Pirot, Pirot, "Prosveta", M.A. Djordjevića, 1933, str. 6.
177. Isto, str. 7.
178. Proizvodne snage N.R. Srbije, Ekonomski institut NR Srbije, Beograd, 1953, str. 21, 69 i 70.
179. Triša Kaclerović, Srpska socijal-demokratska partija prema seljaštvu, Narodna knjiga, Beograd, 1952, str. 12-13.
180. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, znanje, Zagreb, 1963, str. 90.
181. Borislava Antić, "Radnički pokret u Pirotu od 1903-1914. godine", Pirotski zbornik, br. 7, Pirot, 1975, 1975, str. 171.
182. "Radničke novine", br. 26, 1904.
183. Isto.

184. "U Leskovačko radničko društvo upisalo se u svemu 450 radnika. Zbor je trajao od 3-7 sati. Pretsedavao je Vlada Savić, inženjer,... a sekretari su bili Dušan Cekić i Dj. Stojanović... Na zboru su govorili delegati Radničkog saveza i niške radničke organizacije. (Delegat Radničkog saveza bio je Dragiša Lapčević, a iz Niša su došli Triša Kaclerović i Aleksandar Džidić)". (Spomenica pedesetogodišnjice radničkog pokreta Leskovca i okoline 1903-1953. Leskovac, 1953, str. 12-13).
185. "Radničke novine", br. 29, 1903.
186. Spomenica pedesetogodišnjice radničkog pokreta Leskovca i okoline 1903-1953, Leskovac, 1953, str. 22.
187. Podaci o broju pismenih članova partije i broju partijskih sednica, zborova, predavanja, konferencija i zabava za 1911. i 1915. godinu u Leskovcu i broju prodate socijalističke štampe u Leskovcu i Pirotu uzeti su iz: Spomenica pedesetogodišnjice radničkog pokreta Leskovca i okoline 1903-1953, Leskovac, 1953, str. 149-150; Borislava Antić, "Radnički pokret u Pirotu od 1903-1914. godine", Pirotski zbornik, Pirot, br. 7, 1975, str. 187.
188. Dr Todor Vasić, Sindikalni pokret u Pirotu, Pirot, 1973, str. 31.
189. Kulturno-umetnička društva "Abrašević" dobila su ime po prvom proleterskom pesniku u Srbiji, Kostu Abraševiću.
190. Dr Todor Vasić, Sindikalni pokret u Pirotu, Pirot, 1973, str. 87.

191. Radnička kulturno-umetnička grupa u Leskovcu osnovana je na inicijativu tekstilnih radnika na velikom zboru radnika u kafani "Central" 1904. godine, gde je i bio smešten dom tekstilaca i gde su održavane priredbe i razni skupovi. Tom prilikom doneta je odluka da se osnuje Radnička umetnička grupa, izvršen je upis članova i izabrana prva uprava pod predsednikom Nikolom Kostićem Andikoljom. U okviru grupe prvo su formirane pozorišna i recitatorska sekcija, a nešto kasnije (1905) osnovana je i horska sekcija. Pozorišnom sekcijom rukovodio je Dimitrije Ristić Velski, obučarski radnik i obiljena ličnost medju radnicima. Kada je formirana horska sekcija njome je rukovodio Dušan Španić, poštanski službenik. Grupa je sa uspehom radila sve do 1906. godine kada je prešla u radničku umetničku grupu "Abrašević". (Hranislav Rakić i Zarije Popović, Kulturno-umetničko društvo "Abrašević" u Leskovcu od osnivanja do zabrane njegovog rada (1905-1940), 60 godina KUD "Abrašević" Leskovac 1966, str 24-29; Zarije Popović, Postanak i rad leskovačkog kulturno-umetničkog društva "Abrašević" u predratnom periodu, Leskovački zbornik, hr. III, Leskovac, 1963, str.65).
191. Dr Žarko Jovanović, "Radnička umetnička grupa "Abrašević" u Prokuplju", Vranjski glasnik, br. XVII, 1984, str. 197.
193. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963, str. 90.
194. Spomenica pedesetogodišnjice radničkog pokreta Leskovca i okoline 1903-1953, Leskovac, 1953, str. 228.
195. Spomenica pedesetogodišnjice radničkog pokreta Leskovca i okoline 1903-1953, Leskovac, 1953, str. 20.

196. Isto, str. 151.
197. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963, str. 92.
198. Isto.
199. AS MPx F 8-22/1910.
200. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963, str. 98.
201. AS MPs F XLIII-66/1902.
202. Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobodjenja Leskovca 1877-1927, "Soko", Leskovac, 1928, str. 94-95;
AS MPs F XVI-45/1904.
203. AS MPs F XVI-45/1904.
204. AS MPs F 22-182/1905.
205. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963, str.100.
206. Dr Gavriilo Kovijanić, Narodna Biblioteka u Nišu, Beograd, 1986, str. 5-12.
207. AS MPs Prb. 605/15. I 1909.
208. Komisiju su činili: Milić Popović, ministar prosvete, Jovan Tomić, bibliotekar Narodne biblioteke u Beogradu, i Milivoje Simić, direktor Druge beogradske gimnazije (AS MPs pbr. 1160/1909).

209. U periodu od 1900. do 1918. godine u Južnoj Srbiji su izlazili sledeći listovi:

Niš - Glas eparhije niške (1900), službeni crkveno-književni list za pouku i crkvenu književnost, Bogoslovski arhiv (1900), list za crkvenu nauku i književnost, Ivanjsko cveće (1900), publikacija djaka, članova literarne družine, Novi nišlija i Mladi nišlija (1901), listovi za politiku, ekonomiju, trgovinu, zabavu, vesti i oglase, Niški zastavnik (1902), politički i zabavni list, Sindjelić (1903), list niškog pozorišta, Kića (1905), list za šalu, zabavu i prikupljanje narodnih umotvorina, Istina (1906), list za politiku, nauku i privredu, Trgovina (1909-1911), list niške trgovačke omladine, Srbadija (1912), list za novosti, pouku, zabavu i oglase, Fotografski arhiv (1914), list za praktičnu fotografiju, Velika Srbija (1914), list je sadržavao tragične vesti, Prosvetni glasnik (1914), službeni list Kraljevine Srbije, Samouprava (1914-1915), list Radikalne stranke, Srpske novine (1915), službeni dnevnik Kraljevine Srbije, Tribuna (1914), list je donosio razne izveštaje, Srpska zastava (1915), politički dnevnik.

Pirot - Graničar (1903), list za politiku, trgovinu, nauku i književnost, Pirotski vesnik (1904), Pokret (1905-1910), Glas Pirotske omladine (1907), Momčilovac (1908), Slobodna reč (1909).

Leskovac - List Leskovac (1901), Djački napredak (1905-1914).

Vranje - Vranjski pokret (1910), Kušakovića čestitka (1911), Narodno zdravlje (1910-1911). Podaci su uzeti: Dr Vera Genić, Časopisi Južne Srbije na raskrsnici XIX i XX stoleća, Vranje, 1982, str. 305-311.

210. Isto, str. 196-254.

211. Dragoljub Trajković "Glumac, scenograf i dramski pisac Sima Bunić i njegovo pozorište", Leskovački zbornik, br. XV 1975, str. 228.
212. Siniša Janić, Borivoje S. Stojković, Niško pozorište 1887-1944, Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije, Beograd str. 41.
213. Projekat su potpisali članovi komisije: Branislav Nušić, Mihajlo Cukić, Dragomir Brzak, Milovan Glišić, Petar J. Petrović, Janko Veselinović, Milorad Gavrilović i Jefta Ugričić (napomena 216, str. 41.).
214. Isto.
215. Prosvetni glasnik, MPs, I knj, 3. sv. Beograd, 1920.str.137.
216. Siniša Janić, Borivoje S. Stojković Niško pozorište 1877-1944, Muzej pozorišnih umetnosti SR Srbije, Beograd str. 64.
217. Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobodjenja Leskovca 1877-1927, "Soko", Leskovac, 1928, str. 144.
218. AS MPs F 26-179/1904.
219. Miodrag Milošević Sokolsko društvo - Pirot, Pirot "Prosveta", M. A. Djordjevića, 1933, str. 9.
220. Isto.
221. Isto, str. 9-11.

222. Isto, str. 12.
223. Dr Borivoj Samolovčev, *Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas*, Znanje, Zagreb, 1963, str. 106.
224. Isto, str. 106-107.
225. Dr Žarko Jovanović "Radnička umetnička grupa 'Abrašević' i njen značaj za razvoj radničkog pokreta u Leskovcu", *Leskovački zbornik*, br. XX, Leskovac, 1980, str. 42.
226. Isto, str. 45.
227. Dr Žarko Jovanović "Radnička umetnička grupa 'Abrašević' u Prokuplju", *Vranjski glasnik*, br. XVII, Vranje, 1984, str. 201.
228. Dr Žarko Jovanović, "Radnička umetnička grupa 'Abrašević' u Vranju", *Vranjski glasnik*, br. XVII, Vranje, 1984, str. 182.
229. Isto, str. 185.
230. *Spomenica pedesetogodišnjice radničkog pokreta Leskovca i okoline 1903-1953*, Leskovac, 1953, str.312.
231. Tomislav G. Panajotović, *Pirot kroz vekove*, Pirot, 1982, str. 136.
233. Dragutin Grozdanović, *Prosveta, školstvo i kultura u leskovačkom kraju 1941-1945*, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1973, str. 9.

234. Dr. Žarko Jovanović, "Radnička umetnička grupa 'Abrašević' u Prokuplju", Vranjski glasnik, br. XVII, Vranje, 1984, str. 202.
235. Dr. Žarko Jovanović, "Radnička umetnička grupa 'Abrašević' u Vranju", Vranjski glasnik, br. XVII, Vranje, 1984, str. 183.
236. Borivoje M. Petrović "Komunisti na izdržavanju kazne u Kaznenom zavodu Niš", Niški zbornik, br. 7, Niš, 1979, str. 154-155.
237. Prosvetni glasnik, MPs, be. 12, Beograd, 1929, str. 1158.
238. Isto.
239. Isto, str. 1157.
240. Učiteljska domaćićka škola u Prokuplju, Izveštaj za školsku godinu 1938-39, "Prekomorac", Prokuplje, 1939.
241. "Leskovački glasnik", Leskovac, 1933-1938, godine.
242. "Prosvetni glasnik", MPs, be. 12, Beograd, 1932, str. 1322.
243. Odlukom Ministarstva prosvete br. 675 od 5. februara 1940. godine otvoren je domaćićki tečaj u Prokuplju; odlukom br. 2402 od 8. maja 1940, otvoren je tečaj u Vlasotincu; odlukom br. 3690 od 30. maja 1940, otvoren je tečaj za domaćice u Beloj Palanci, i odlukom br. 4006 od 10. juna 1940. godine otvoren je stalni petomesečni tečaj za domaćice u Leskovcu (Prosvetni glasnik, MPs, Beograd, 1940. godine).
244. "Prosvetni glasnik", MPs, Beograd, 1935, str. 7.

245. Isto.
246. "Prosvetni glasnik", MPs, Beograd, 1928, str. 571.
247. Isto.
248. "Niški glasnik", br. 127 od 22. oktobra 1924. godine.
249. "Niški glasnik", br. 140 od 21. novembra 1924. godine.
250. "Leskovački glasnik", br. 31 od 5. avgusta 1933. godine.
251. "Prosvetni glasnik", MPs, Beograd 1928, str. 565.
252. "Prosvetni glasnik", MPs, Beograd, 1933, str, 575.
253. "Prosvetni glasnik", MPs, Beograd, 1935, str. 271.
254. Dragoljub Trajković, "Predratne organizacije studenata leskovačkog kraja i stvaranje Narodne knjižnice i čitaonice u Leskovcu", Leskovački zbornik, br. VI, Leskovac, 1966, str. 171.
255. Trideset pet godina rada Narodnog univerziteta u Leskovcu (1924-1959), Narodni univerzitet u Leskovcu, Leskovac 1962, str. 9.
256. "Niški glasnik", br. 41 od 4. aprila 1924. godine.
257. "Niški glasnik", br. 47 od 18. aprila 1924. godine.
258. "Niški glasnik", br. 153 od 21. decembra 1924. godine.

259. Dr Borivoj Samolovčev, *Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas*, Znanje, Zagreb, 1963, str. 118.
260. Na ovom prostoru izlazili su sledeći crkveni listovi; Nedelja pravoslavlja, list Eparhije niške, Pregled crkve - eparhije niške (1928), Letopis Timočke eparhije (1923), Niška duhovna straža (1935), Poslenica (1939) i Srpče (1940), list za religijsko-nacionalno vaspitanje podmlatka (*Istorija Niša II*, Istorijski institut-Beograd, Gradina i Prosveta, Niš, 1984, str. 448).
261. Od privrednih listova i časopisa izlazili su: u Nišu - privredni list Napredak (1919-1923), koji od 1921. preuzima kao vlasnik Dragiša Cvetković i pretvara ga u glasilo radikalne stranke, Niški napredak (1922), glasnik niških trgovaca i trgovačke omladine, Pregled (1939), Reklama (1940) i Privredni pregled (1941); U Vlasotincu su izlazili: Vlasina (1926), list za privredu i narodno prosvetovanje; U Leskovcu: Leskovački privrednik (1928) list za trgovinu, industriju, zanatstvo i privredu, Selo (1928), list za političko i ekonomsko obaveštavanje seljaka, Novosti (1933), privredno-kulturno-socijalni list, Nedeljne novine (1933), list za politički, kulturni i privredni život, Narodni pokret (1936), list za odbranu radnog naroda, Jugoslovensko selo (1936), list za politiku, prosvetu, privredu i duhovni život (*Istorija Niša II*, Istorijski institut-Beograd, Gradina i Prosveta, Niš, 1984, str. 448; Staniša Vojinović, "Bibliografija štampanih knjiga, časopisa i listova u Leskovcu od 1887-1942", *Leskovački zbornik*, br. XV, Leskovac, 1975, str. 256-258).
262. U Južnoj Srbiji izlazili su sledeći literarni i književni listovi i časopisi: Niš - Zora (1920), mesečni pedagoško -

- literarni časopis, Glasnik (1924), organ književnog društva "Njegoš", Zolja (1930), i Niška košava (1936), humoristički listovi; Leskovac - Nova škola pedagoško-literarni časopis; Vlasotince - Vlasina (1938), organ Narodne knjižnice i čitaonice (Napomena 268).

263. Od sportskih listova izlazilo je: Niš - Brdjanin (1933), organ Moravske skautske župe, Niški sport (1934), Gradjanski (1934), Niški sportista (1936), Niški sport (1937), Skautski vesnik (1937), Sokolski život (1937), i dr. U Leskovcu - Sportista (1928) (napomena 268).
264. Od stranačkih glasila, pored pomenutih u tekstu, navodimo i sledeće: Glasnik (1934), organ Jugoslovenske radikalne zajednice, Slobodna Tribuna (1926), Revija (1926) i drugi listovi (Napomena iz fusnote 268).
265. U Pirotu su izlazili sledeći listovi: Pirotski glasnik, Naš istok, Glas našeg istoka, Narodna seljačka sloga i drugi listovi.
266. Dimitrije Dj. Dimitrijević rođen je 10. marta 1881. godine u Jabukovcu u Krajini. Završio je pet razreda gimnazije i učiteljsku školu u Jagodini (danas Svetozarevo). 1902. godine. Ubrzo je postavljen za učitelja u M. Jasikovi, a posle odsluženja vojnog roka, 1904, za učitelja u Kobišnici, da bi bio premešten u Bukovaču, krajem 1904. godine. Do početka prvog svetskog rata radi u Mokranju i Klenovcu, a posle rata biva premešten u Vidrovac, a zatim u Leskovac, 1920. godine. Tu ostaje do 1923, a zatim je premešten u Beograd gde radi do penzionisanja. Umro je 3. novembra 1935. godine (Rade Vuković, 'Školski pokret' i njegov urednik Dimitrije Dj. Dimitrijević", Leskovački zbornik, br. XIV, Leskovac, 1974, str.221).

267. Isto str. 219-241.

268. Sreten Dinić rođen je 3. novembra 1875. godine u Velikom Šiljegovcu, u bogatoj seoskoj porodici. Osnovnu školu završio je 1887, a gimnaziju 1891. godine u Kruševcu. Godine 1891. upisuje se u učiteljsku školu u Nišu, ali je ne završava zbog prinudnog raspuštanja škole, da bi 1897, maturirao u Aleksincu. Po završetku najpre radi u Kladušnici kraj Kladova, a zatim 1900. prelazi u Veliki Šiljegovac, gde počinje i njegov prosvetiteljski i publicistički rad. Godine 1913. postavljen je za školskog nadzornika sreza leskovačkog i vlasotinačkog, i od tada radi i živi u Leskovcu sve do smrti 1949. godine.

U svom bogatom prosvetnom i kulturnom radu objavio je veliki broj publikacija, od kojih ćemo navesti one koje se odnose na prosvjećivanje odraslih: O narodnim učiteljima 1899, Učitelj kao kulturni radnik 1910, Škola života 1923, Čaršija i kultura 1923, Učitelj i zemljoradnička zadruga 1925, Kako da sami sebe vaspitamo i kultiviramo 1926, Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobođenja Leskovca 1928, Narodni prosvetitelj, urednik: S. Dinić 1928-1933, Narodni budilnik 1931, Za organizaciju narodnog prosvjećivanja 1934, Narodni prosvetitelj na svojoj brazdi 1935-1940, i još tridesetak publikacija iz raznih oblasti društvenog života.

(Narodni prosvetitelj, Spomenica za proslavu četrdesetogodišnjice prosvetnog, kulturnog, književnog i novinarskog rada Sretena Dinića, "Pokret", Leskovac, 1935, str. 9-69).

269. "Narodni prosvetitelj" je redovno pratio zbivanja na narodnom prosvjećivanju i oko njega, davao preporuke o korisnim knjigama, pre svega o onim koje se odnose na odrasle i prikaze knjiga i listova koji su u to vreme izlazili u Jugo-

- slaviji. Evo nekih: Narodna Prosveta, Učitelj, Venac, Radna škola, Glasnik Podmlatka Crvenog Krsta, Zemljoradnička zadruha, Djačka Družina, Glasnik Saveza Trezvene Mladeži, Kriminalna biblioteka (Beograd), Glas nedužnih (Zemun), Srpsko Kosovo (Skoplje), Crkva i život (Skoplje), Pregled crkve (Niš), Pučka prosvjeta (Split), Novi čovjek i Naša djeca (Sarajevo), Novi život (Zagreb), Učiteljski podmladak (Užice), Sisački glas, Šibenski glas, Progres Zagreb (Narodni prosvetitelj, br. 11, Leskovac, 1929, str. 176).
270. Spomenica na proslavu četrdesetogodišnjice prosvetnog, kulturnog, književnog i novinarskog rada Sretena Dinića, Narodni prosvetitelj, Leskovac, 1935, str. 32.
271. Ministar prosvete, O.N. Br. 94160, od 12.1.1930. Beograd.
272. Spomenica na proslavu četrdesetogodišnjice prosvetnog, kulturnog, književnog i novinarskog rada Sretena Dinića, Narodni prosvetitelj, Leskovac, 1935, str. 11-12.
273. Istorija Niša II, Istorijski institut-Beograd, Gradina i Prosveta, Niš, 1984, str. 468-469.
274. Isto, str. 470.
275. U ovom periodu u Nišu su postojale sledeće knjižnice i čitaonice: Pored osam školskih biblioteka, obnovljene su i knjižnica i čitaonica Gradjanske kasine (1923), biblioteka Niške eparhije (1923), Francuskog kluba (1923) i čitaonica i knjižnica u Zanatlijskom domu (1926), Pozorišna biblioteka (1939), čitaonice i knjižnice mnogih društava itd. U deceniji pred drugi svetski rat u Nišu je radilo ukupno 27 knjižnica, u čijem sastavu je bilo 9 čitaonica, sa

- knjižnim fondom od preko 5500 knjiga (Istorija Niša II, Istorijski institut - Beograd, Gradina i Prosveta, Niš, 1984, str. 469-470).
276. Dr Gavriilo Kovijanić, Narodna biblioteka u Nišu (Arhivska gradnja 1894-1940), Beograd, 1986, str. 139.
277. Miodrag Pešić, "Vranje", Vranje, 1975, str. 301.
278. Dragoljub Trajković, "Predratne organizacije studenata leskovačkog kraja i stvaranje Narodne knjižnice i čitaonice u Leskovcu", Leskovački zbornik, br. VI, Leskovac 1966, str. 170.
279. Isto.
280. Narodni prosvetitelj, br. 3, Leskovac, 1931, str. 47.
281. U Niš su došli: iz Ptuja, diplomirani arheolog na fakultetu u Gracu Rudolf Bratanić (1887-1962), kao profesor niške Ženske gimnazije i član banovinske komisije za arheološka istraživanja, a iz Varaždina, arheolog Adam Oršić-Slavetić, učesnik u otkopavanjima u Madjarskoj, Austriji i Egiptu (Istorija Niša II, ... 1984, str. 466).
282. Isto, str. 467.
283. Niško pozorište dobilo je prvu državnu pomoć od 40 000 dinara, ali je ta suma već iduće godine smanjena na polovinu. Opština je prvobitno dodeljivala 12000 dinara godišnje, a od 1922. godine po 3000 dinara mesečno. Posle dve godine subvencija je povećana na 36000 dinara godišnje, ali je već u 1928, smanjena na 12 000 dinara, a u 1929. sasvim

- ukinuta. U periodu od 1930. do 1941. godine, Pozorište je finansirano od strane Banovine (Siniša Janić, B.S. Stojković, Niško pozorište... str. 77).
284. Isto, str. 78.
285. Isto, str. 96-102.
286. Pozorišna zgrada u Nišu podignuta je 1938. godine sa 687 sedišta i pokretnom binom izgradjenom prema zahtevima savremene scenske tehnike. Postavljeni su i kompletni svetlosni efekti. Celokupni izdaci iznosili su 6,500.000 dinara (Isto, str. 120).
287. Nikolaj Timčenko, Fragmenti iz istorije Leskovačkog pozorišta I (1896-1941), Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1967, str. 19.
288. Miodrag Pešić, "Vranje", Vranje, 1975, str. 302-303.
289. Istorija Niša II Istorijski institut-Beograd, Gradina i Prosveta, Niš, 1984, str. 458-459.
290. Isto.
291. Tomislav G. Panajotović, Pirot kroz vekove, Pirot, 1982. str. 142.
292. "Leskovački glasnik", br. 13, od 1. aprila 1933. godine
293. Miodrag Milošević, Sokolsko društvo - Pirot, Pirot, 1933, str. 27-29.

294. Isto, str. 31.
295. Isto.
296. Broj osnovnih škola u Nišu povećao se od 25 sa 1517 učenika u školskoj 1921/22, na 70 škola sa 8596 učenika i 138 učitelja u školskoj 1937/38. godini. Čitava moravska banovina sa sedištem u Nišu, kojoj je administrativno pripadao i Pirot, u školskoj 1938/39. godini, imala je: 22 odeljenja zabavišta sa 1371 detetom, 1882 osnovne škole (i Više narodne škole) sa 158 401 učenikom i 2948 učitelja (Statistički godišnjak, 1940 X/1941; AJ MČ, Odeljenje narodnih škola, 239-168/1938. Preuzeto: Niški zbornik, br. 4, Gradina, Niš, 1977, str. 35).
297. Isto, str. 47.
298. "Prosvetni glasnik", MPs, Beograd, 1933, str. 825.
299. "Prosvetni glasnik", MPs, Beograd, 1935, str. 608.
300. Dragoljub Ž. Mirčetić, "Kulturno-prosvetni rad u niškom ratnom okrugu 1941-1945. godine", Gradina, Niš, 1981, str. 13-14.
301. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963, str. 130.
302. Zapisnik sa okružne konferencije KPJ i SKOJ u Gornjem Rinju 15. i 16. 1.1942. godine, Niški zbornik, br. 10, Niš, 1981, str. 196.
303. Zapisnik sa prve konferencije KPJ Topličkog partizanskog odreda na Pasjači 2. i 3. 11. 1941. godine, Niški zbornik, br. 10, Niš, 1981, str. 184.

304. Dragutin Grozdanović, Prosveta, školstvo i kultura u leskovačkom kraju 1941-1945, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1973, str. 24-25.
305. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963, str. 131.
306. Isto.
307. Dragutin Grozdanović, Prosveta, školstvo i kultura u leskovačkom kraju 1941-1945, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1973, str. 81-82.
308. Dr Dragoslav Vojčić, "Prosvetno-kulturna delatnost u Pirotu i okolini", Pirotski zbornik, br. 13, Pirot, 1985, strana 145-146.
309. Dragutin Grozdanović, Prosveta, školstvo i kultura u leskovačkom kraju 1941-1945, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1973, str. 89.
310. Isto, str. 93-95.
311. Isto, str. 157-158.
312. Isto. str. 121.
313. Isto.
314. Dr Dragoslav Vojčić, "Prosvetno-kulturna delatnost u Pirotu i okolini", Pirotski zbornik, br. 13, Pirot, 1985, str. 146.
315. "Sloboda", br. 71 od 2. februara 1946. godine.

316. "Niške novine", br. 15 od 13. avgusta 1949. godine.
317. "Niške novine", br. 23 od 8. oktobra 1949. godine
318. "Niške novine", br. 30 od 20 novembra 1949. godine
319. "Niške novine", br. 3 od 14. januara 1950. godine
320. "Narodni list", br. 184 od 10. januara 1948. godine
321. "Narodni list", br. 190 od 21. februara 1948. godine
322. "Narodni list", br. 184 od 10. januara 1948. godine
323. "Narodne novine", br. 33 od 17. decembra 1949. godine
324. Dragoslav Vojčić, "Suzbijanje nepismenosti u opštini Pirot od 1945. do 1950. godine", Pirotski zbornik, br. 4, Pirot, 1972, str. 64-66.
325. "Narodne novine", br. 18 od 1. maja 1950. godine
326. "Narodne novine", br. 4 od 28. maja 1949. godine
327. Grozdanović Dragutin, Prosveta, školstvo i kultura leskovačkog kraja od 1944-1954, Leskovac, 1987. str. 235-240.
328. 30 godina Radničkog univerziteta u Nišu, Niš, 1984, str. 7-8.
329. Isto, str. 13.
330. Isto, str. 17.

331. Isto, str. 25.

332. Podaci o osnivanju radničkih univerziteta uzeti su: za Pirot iz izveštaja za 1985. godinu; za Vranje iz originalnog zapisnika sa osnivačke skupštine Radničkog univerziteta u Vranju; za Leskovac iz knjige Narodni univerzitet u Leskovcu, Narodni muzej, Leskovac, 1962, str. 61.

333. Evo podataka za Radnički univerzitet u Pirotu, koji ilustruje širinu i aktivnost svoga rada u periodu od 1955. do 1985. godine: Ideološko-političko i ekonomsko obrazovanje putem raznih vrsta političkih škola, steklo je 4.275. polaznika, a od pedesetih godina, kada se formiraju prva odeljenja za osnovno obrazovanje odraslih, osnovnu školu završilo je 4.253 radnika i gradjana. Šezdesetih godina Radnički univerzitet organizuje jednogodišnji administrativni kurs za organe uprave, putem koga je srednju stručnu spremu steklo 189 polaznika, a daktilografski kurs 567 kandidata. Diplome industrijskih crtača dobilo je 73, električara 98, konfektionara 133 polaznika, a zvanje KV i VKV radnika u trgovini 132 radnika.

Sa razvojem drumskog saobraćaja javlja se potreba za saobraćajnim tehničarima i vozačima, pa je ova ustanova osposobila 83 vozača i 43 tehničara. Tu su još 33 polaznika kožarske struke, 72 mašinske i 84 ekonomske struke, 60 polaznika je završilo Višu ekonomsku, 27, Višu poljoprivrednu, 22 Višu tekstilnu školu i preko 150 polaznika Višu školu za radnička zanimanja. Od samog osnivanja, Radnički univerzitet u Pirotu organizovao je kurseve krojenja i šivenja na kojima je osposobljeno oko 3.200 polaznika i kurseve higijene, za radnike u prometu sa životnim namirnicama, kroz koje je prošlo 1.250 radnika. Za žitelje sela ova ustanova je godišnje prikazivala 200-220 filmskih predstava putem pokretnog bioskopa, a

u gradu je za protekli period priznao preko 2000 filmova svih žanrova sa oko 1.700.000 gledalaca.

(Podaci su uzeti iz Izveštaja o radu Radničkog univerziteta u Pirotu za period od 1955 do 1985. godine).

334. U periodu od 1955. do 1978. godine u okviru Radničkog univerziteta u Vranju, sa manjim ili većim prekidima radila je Viša ekonomska škola iz Beograda sa 50 polaznika, kao i Viša ekonomska škola iz Peći sa 54 polaznika, zatim jedna generacija Više tekstilne škole iz Leskovca sa 24 polaznika i jedna generacija Više kožarske škole iz Beograda sa 20 polaznika. Godine 1974. Radnički univerzitet u Vranju zajedno sa Kulturno-prosvetnom zajednicom iz Kumanova formira Likovnu koloniju "Prohor Pčinjski" koja radi u Manastiru Progor Pčinjski i koja je za proteklih 13 godina postojanja prerasla u koloniju opštejugoslovenskog karaktera. Kroz nju je prošlo oko 170 akademskih slikara iz cele zemlje. Pored ovih aktivnosti Radnički univerzitet je i nosilac akcije "Takmičenje sela" za koju se godišnje prijavljuje od 14 do 20 sela na kojima učestvuje nekoliko hiljada građana, počev od učešća u kulturno-umetničkom programu, pa do akcije na uređenju mesnih zajednica ili prisustva raznim predavanjima iz poljoprivrede koja su, takodje, predviđena propozicijama takmičenja. Za žitelje sela ova ustanova je, putem pokretnog bioskopa, prikazala oko 250 filmskih predstava na kojima je bilo oko 45.000 gledalaca.

(Podaci uzeti iz izveštaja o radu Radničkog univerziteta u Vranju za period 1955-1978. godine).

335. Izveštaj o radu Radničkog univerziteta u Vranju - Škole za osnovno obrazovanje odraslih za period od 1960. do 1978.

336. Podaci o delatnosti Radničkog univerziteta "Kosta Stamenković" u Leskovcu za period od 1956. do 1966. godine.

Naziv delatnosti	Br.grupa	Br.posetilaca
Kursevi	127	4118
Seminari	484	20044
Predavanja	989	158585
Odeljenje za osnovno obrazovanje	24	874
Usmene novine	12	4716
Filmske predstave (priredbе)	348	54580
Književne priredbe	48	9909
Labor. izuč. stranih jezika	23	380
Pripremna odeljenja	56	2227
Tromesečna politička škola	1	49
Politička škola	15	507
Omladinska politička škola	6	167
Izložbe	11	13950
Koncerti	21	4680
Muzičke priredbe	17	6775
Klub pisaca	6	1916
Savetovanja-konferencije	26	1030
Diskusije	50	1664
Viša upravna škola	7	232
Viša kadrovska škola	3	72
Filmska tribina	5	435
Akademije	4	1150
Vojne vežbe	5	503
Razna takmičenja	13	331
Pozorišne priredbe	9	2330
Viša komercijalna škola	1	40
Viša pedagoška škola	6	173
Viša finansijska škola	5	225
Ekonomska škola	5	145

Škola za život	1	25
Srednja upravna škola	2	183
Viša škola za spoljnu trgovinu	1	75
Konsultativni centar	2	69

U k u p n o: 2333 292.159

(Deset godina rada Radničkog univerziteta u Leskovcu, Leskovac 1966.)

337. Trideset pet godina rada Narodnog univerziteta u Leskovcu (1924-1959), Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1962, str. 54-72.
338. Isto, str. 74.
339. 30 godina Radničkog univerziteta u Nišu, Niš, 1984, str.19.
340. Trideset pet godina rada Narodnog univerziteta u Leskovcu (1924-1959), Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1962, str. 90.
341. Podaci su uzeti iz izveštaja o radu ovih škola pri radničkim univerzitetima u Nišu, Pirotu, Leskovcu i Vranju.
342. Arhiv Leskovca, kutija 1, fascikla 1/1954.
343. Dr Borivoj Samolovčev, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Zagreb, Znanje, 1963.
344. Grupa autora, Osnovi andragogije, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1966.

345. Dr Borivoj Samolovčev, Teorijske osnove vojnog vaspitanja i obrazovanja, VIZ, Beograd, 1974.
346. Obrazovanje odraslih - Priručnik za predavače, SNS, Zagreb, 1961.
347. Djordje Kostić, Opismenjavanje odraslih, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1964.
348. Suvremena andragoška teorija i praksa u Jugoslaviji, SNRS Zagreb, 1969.
349. DR Mihajlo Ogrizović, Problemi andragogije, SNS, Zagreb, 1963.
350. Dr Mihajlo Ogrizović, Metode obrazovanja odraslih, RS "Moša Pijade", Zagreb, 1966.
351. Dr Zdravko Kolar, Teorijske osnove nastave u armiji, VIZ, Beograd, 1967.
352. Dr Tihomir Prodanović, Čovek i samoobrazovanje, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1973.
353. Dragomir Filipović, Obrazovanje odraslih u teoriji i praksi, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1967.
354. Dragomir Filipović, Organizacija obrazovanja odraslih, Rad, Beograd, 1961.
355. Dr Mladen Zvonarević, Prinjena psihologije u obrazovanju odraslih, SNS, Zagreb, 1958.

356. Dr Borivoj Samolovčev, Metodička osnova samoupravno-političkog obrazovanja, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1974.
357. Permanentno obrazovanje (u redakciji Nikole Nikše Šoljana), Nakladni zavod "Marko Marulić", Split, 1976, str. 119.
358. Dr Borivoj Samolovčev, Erwachsenenbildung in Jugoslawien, Pädagogische Arbeitsstelle, Frankfurt, Main, 1977, str. 45-50

XI L I T E R A T U R A

1. Aktuelna pitanja izgradnje sistema obrazovanja i vaspitanja, Biblioteka Savezne skupštine, sveska 7-8, kolo IV, Beograd, 1967.
2. Bogovac, dr Tomislav, Školstvo u Srbiji na putu do reforme (1945-1975), Institut društvenih nauka, Beograd, 1980.
3. Vasić, dr Todor, Sindikalni pokret u Pirotu, Muzej Ponišavlja - Pirot, Pirot, 1973.
4. Vasiljević, -Hadži Jovan, Prosvetne i političke prilike u Južnim srpskim oblastima u XIX veku, Beograd, 1928.
5. Grupa autora, Istorija Saveza komunista Jugoslavije, Izdavački centar Komunist /Narodna knjiga/ Rad, Beograd, 1985.
6. Grupa autora, 25 godina socijalističke Jugoslavije, Beograd, 1968.
7. Grupa autora, Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1974.
8. Grozdanović Dragutin, Prosveta, školstvo i kultura, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1973.
9. Grozdanović Dragutin, Prosveta, školstvo i kultura leskovačkog kraja od 1944-1954. godine, Leskovac, 1987.
10. Deseti kongres SKJ, Komunist, Beograd, 1974.
11. Dvanest kongresa SKJ, Privredni pregled, Beograd, 1982.

12. Devedeset godina kulturno-umetničkog rada železničarskih društava (1893-1983), CKUD železničara "Stanko Paunović", Niš, 1983.
13. Dimitrijević Sergije, Gradska privreda starog Leskovca, Narodni muzej Leskovac, Leskovac, 1952.
14. Dimitrijević Sergije, Gradja za proučavanje Leskovca i okoline, Narodni muzej Leskovac, Leskovac, 1954.
15. Dimitrijević Sergije, Leskovačka enciklopedija, Narodni muzej Leskovac, Leskovac, 1954.
16. Dinić Sreten, Škola života, Leskovac, 1923.
17. Dinić Sreten, Učitelj kao kulturni radnik, Beograd, 1910.
18. Dinić Sreten, Čaršija i kultura, Beograd, 1923.
19. Dinić Sreten, Školska higijena za narodne škole, Beograd, 1923.
20. Dinić Sreten, Kako da sami sebe vaspitamo i kultiviramo, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1925.
21. Dinić Sreten, Narodni budilnik, Leskovac, 1931.
22. Dinić Sreten, Za organizaciju narodnog prosvetivanja, Savez narodnih prosvetitelja, Leskovac, 1934.
23. Djordjević S. Živojin, Škole i prosveta u Srbiji 1700-1850, Znanje, Beograd, 1950.
24. Djordjević Živojin, Istorija vaspitanja u Srba, Naučna knjiga, Beograd, 1958.

25. Djordjević, dr Miroslav, Razvitak političkih i državno-pravnih ustanova Srbije, FPN u Beogradu, Beograd, 1970.
26. Enciklopedija Jugoslavije, 1, 2, 3, Zagreb
27. Ekonomski institut NR Srbije, Proizvodne snage NR Srbije, Beograd, 1953.
28. Zbornik materijala o zadrugarstvu FNRJ, Komitet za zadrugarstvo vlade FNRJ, Beograd, 1948.
29. Zbornik radova Više pedagoške škole u Nišu, br. 1, Niš, 1964.
30. Zdravković Božidar, Komunističke opštine u Pirotu i pirotskim selima 1920-1921, Muzej Ponišavlja-Pirot, Pirot, 1980.
31. Ilić P. Nikola, Oslobođenje Južne Srbije 1877-1878, Sloboda, Beograd, 1977.
32. Istorija Niša I, Istorijski institut-Beograd, Gradina i Prosveta, Niš, 1983.
33. Istorija Niša II, Istorijski institut-Beograd, Gradina i Prosveta, Niš, 1984.
34. Istorija Niša III, Istorijski institut-Beograd, Gradina i Prosveta, Niš, 1986.
35. Janković B. Miloš, Pedagoške rasprave i članci, Zavod za udžbenike SR Srbije, Beograd, 1967.

36. Janić Siniša, Stojković S. Borivoje, Niško pozorište 1887-1944, Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije, Beograd.
37. Jokanović, dr Vladimir, Savremeni bibliotekar i čitalac, Sloboda, Beograd, 1983.
38. Jović, V. Milan, Zbirka zakonskih i administrativnih propisa za ženske zanatske škole, I knjiga, Niš, 1936.
39. Jovanović Aleksa, Srpske škole pod Turcima, Spomenica dvadesetpetogodišnjeg oslobodjenja Južne Srbije, 1912-1937, Skoplje, 1937.
40. Klobučar Dragutin, O ženskom vaspitanju, Novi vaspitač, br. 9 i 10, Novi Sad, 1892.
41. Kovijanić, dr Gavriilo, Narodna biblioteka u Nišu, Arhivska gradnja (1894-1940), Beograd, 1986.
42. Kaclerović Triša, Srpska socijaldemokratska partija prema seljaštvu, Narodna knjiga, Beograd, 1952.
43. Konferencija prosvetnih radnika Srbije, Vojvodine, Kosova i Metohije, Prosveta, Beograd, 1945.
44. Kolektiv autora, Vranjska gimnazija 1881-1981, Vranje, 1981.
45. Kolektiv autora, Sto godina leskovačke gimnazije, Leskovac, 1979.
46. Kantardžijev, dr Risto, Makedonsko preredsbansko učilište, Kultura, Skopje, 1965.

47. Kantardžiev, dr Risto, Makedonoskoto prerodbensko učilište, "Studentski zbor", Skopje, 1985.
48. Milosavljević Dragomir, "Partizan", Leskovac, 1978.
49. Milošević Miodrag, Sokolsko društvo - Pirot, Pirot, Štamparija "Prosveta" M. A. Djordjevića, 1933.
50. Milisavac Živan, Iz književnog i kulturnog života, Matica srpska, Novi Sad, 1951.
51. Milićević Milan, Kraljevina Srbija, Beograd, 1884.
52. Manasijević Jovan - Rakić Hranislav, Hronologija radničkog pokreta i socijalističke revolucije u južnomoravskom regionu (1903-1945), Medjuopštinski odbor SUBNOR južnomoravskog regiona Leskovac, Leskovac, 1979.
53. Narodni prosvetitelj, Urednik: Sreten Dinić, Leskovac, 1928-1933.
54. Nastavni plan i program za osposobljavanje vozača A, B, C, D i E kategorije i vozača traktora Centra za obuku vozača Auto-moto društva "Jovan Živković" Leskovac, za 1988. godinu.
55. Nikolić, dr Ilija, Pirot i srez nišavski I, Pirot, 1981.
56. Nikolić, dr Ilija, Pirot i srez nišavski II i III, Pirot, 1982.
57. Nikolić Vladimir, Stari Pirot, Muzej Ponišavlja - Pirot, Pirot, 1974.
58. Osnovna škola "Vuk Karadžić" 1815-1975, Osnovna škola "Vuk Karadžić" i Muzej Ponišavlja - Pirot, Pirot, 1975.

59. Osnovna pravila "Društva Svetog Save", Beograd, 1886.
60. Permanentno obrazovanje (uredio Nikša Nikola Šoljan), Nakladni zavod "Marko Marulić", Split, 1976.
61. Pedagoški rečnik knjiga 1-2, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1967.
62. Pedagoški institut Vojvodine, Osnovna škola za odrasle, Novi Sad, 1977.
63. Pravila Pirotskog pevačkog društva "Momčilo", "Sv. Sava", Pirot, 1921.
64. Pešić Miodrag, Vranje, SIZ kulture Vranje, Vranje, 1975.
65. Prodanović, Tihomir, Nekoliko zapažanja o problemima narodnog prosvetivanja, Narodna prosvjeta, 1-2, Zagreb, 1946.
66. Perović, dr Milivoje, Leskovac trgovački i industrijski grad, Narodni muzej Leskovac, Leskovac, 1954.
67. Pgnajotović Tomislav, Pirot kroz vekove, Sloboda, Pirot, 1982.
68. Popov Čedomir, Francuska i Srbija, 1871-1878, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1974.
69. Perspektive obrazovanja (uredio Tomislav Bogavac), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1982.

70. Paligorić, G. Mih., Ekonomsko-kulturna istorija Niša, Niš, 1937.
71. Pravila Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava, Beograd, 1921.
72. Pravila Društva jugoslovenskih bibliotekara, Beograd, 1932.
73. Popović Pavle, O gradskim knjižnicama u Srbiji, Štamparija "Naroda", Sarajevo, 1912.
74. Prosvetni tečajevi, Napredak, Leskovac, 1947.
75. Reforma obrazovanja i vaspitanja u SR Srbiji (dokumenti), Beograd, 1978.
76. Republički zavod za statistiku, Opštine u SR Srbiji 1985, Beograd, 1986.
77. Ristić Jovan, Spoljašnji odnošaji Srbije novijeg vremena, knjiga treća, Beograd, 1901.
78. Samolovčev, dr Borivoj, Obrazovanje odraslih u prošlosti i danas, Znanje, Zagreb, 1963.
79. Samolovčev, dr Borivoj, Teorijske osnove vojnog vaspitanja i obrazovanja, Beograd, VIZ, 1976.
80. Samolovčev, dr Borivoj, Erwachsenenbildung in Jugaslawien, Frankfurt /Main, Pädagogische Arbeitsstelle, 1977.
81. Samolovčev dr Borivoj, Osnovi na andragogijata, Univerzitet Kiril i Metodij, -Skopje, Skopje, 1981.

82. Samolovčev, dr Borivoj, Muradbegović, mr Hakija, Opšta andragogija, IRO "Veselin Masleša", Sarajevo, 1979.
83. Samolovčev, dr Borivoj, Savremeni tokovi u obrazovanju odraslih, Misao, Novi Sad, 1987.
84. Samolovčev, dr Borivoj, Neformalno obrazovanje odraslih kao edukativni pokret i teorijska pojava, Andragogija, br. 6-8, Zagreb, 1984.
85. Samolovčev, dr Borivoj, Problem suštine i sadržaja obrazovanja i vaspitanja odraslih, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knjiga V, Novi Sad, 1960.
86. Samolovčev, dr Borivoj, Prilog proučavanja obrazovnovaspi-tnog rada s odraslima na području Bosne i Hercegovine u periodu narodnooslobodilačke borbe, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knjiga VI, Novi Sad, 1961.
87. Skerlić Jovan, Istorija nove srpske književnosti, Prosveta, Beograd, 1967.
88. Stojančević-Nikolić Vidosava, Vranjsko pomoravlje, SANU, Beograd, 1974.
89. Stamenković Djordje, Fudbalski klub Radnički Niš 1923-1973, Gradina, Niš, 1977.
90. Stojković, dr Andrija, Kovačević, dr Branko, Čačanska gimnazija, 1837-1987, Čačak, 1987.
91. Spomenica na proslavu pedesetogodišnjice oslobodjenja Leskovca 1877-1927, "Soko", Leskovac, 1928.

92. Spomenica šezdesetogodišnjice i osvećenja spomenika oslobodjenja Niša 1877-1937, Niš, 1937.
93. Spomenica pedesetogodišnjice radničkog pokreta Leskovca i okoline (1903-1953), Leskovac, 1953.
94. Stamatović, dr Desanka, Čitališta u Srbiji u XIX veku, Narodna biblioteka Srbije, Beograd, 1984.
95. Trideset pet godina rada Narodnog univerziteta u Leskovcu, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1962.
96. Trideset godina Radničkog univerziteta u Nišu, Radnički univerzitet "Pavle Stojković" Niš, Prosveta, Niš, 1984.
97. Tefter nišavske mitropolije (1834-1872), Muzej Ponišavlja - Pirot, Pirot, 1976.
98. Tošić, dr Vladeta, Moralno vaspitanje u školama Srbije (1830-1878), Zavod za udžbenike Srbije, Beograd, 1974.
99. Trajković Borivoje, Mihajlović Zarije, Školstvo u vranjskom kraju, Medjuopštinski prosvetno-pedagoški zavod, Vranje, 1970.
100. Trajković Dragoljub, Iz prošlosti Leskovca i okoline, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1977.
101. Tasić Borivoje, Do poslednjeg daha, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1972.
102. Trajković Dragoljub, Narodni prosvetiteljni pisac Sreten Dinić i njegovo vreme (1875-1949), Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1973.

103. Timčenko Nikolaj, Fragmenti iz istorije leskovačkog pozorišta I deo, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1967.
104. Timčenko Nikolaj, Fragmenti iz istorije leskovačkog pozorišta II deo, Narodni muzej u Leskovcu, Leskovac, 1981.
105. Ćunković Srećko, Vodič, Pedagoški muzej-Beograd, Beograd 1986.
106. Cenić, dr Vera, Časopisi Južne Srbije na raskrsnici XIX i XX stoleća, Narodni muzej - Vranje, Vranje, 1982.
107. Čubrilović, Vasa, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Prosveta, Beograd, 1958.
108. Četvrti kongres andragoga Jugoslavije, Obrazovanje odraslih u društveno-ekonomskom razvoju, Andragoški centar, Zagreb, 1985.

XII P R I L O Z I

СЕРБСКІЙ НАРОДНЫЙ ЛИСТЪ

Ч. 2-о)

Превысока мудрость и учёность некъ на Небу стои,
Сообщити добро и полезно, то су трудя мои.

(15-о Јули 1835.

Листу Нашемъ

Иди Лясту, мило добро мое,
(Мен' е жао, што съ тобомъ немогу,) —
Иди Славяномъ одъ руке до руке.
Быо Руснякъ, Хорватъ или Полякъ,
Чехъ, или Словакъ, Серблянинъ или Вугаринъ,
Быо Сорабъ (С'рбъ) у дальшой Лужицы,
Или Спласзаць, или Моравцаць,
Русь или быо, или быо Крайняць
Свакомъ поздравъ мой одъ сердца кажи,
Сви су браћа одъ едне матере,
Одъ Славие и славянис Майке! —
Пакъ се Лясту дячи и поноси,
Што у свѣту такогъ Ляста нема,
Осамдесетъ коп милліона
Своимъ зову и разумет' могу. —
Али одъ браће иaprošenie га;
Серблянинъ ми по трипутъ поздрави,
Сербске Майке и Сербске Сестрице,
Вогомъ живимъ а и Светымъ Саввомъ
Заклянни ий, нека свака одъ ны
У колебцы кадъ га јоште люля,
Младомъ С'рбу у душу упѣва *)
Любовь Богу, и Цару и Роду! —
Ты неучень, клон' с' Учены Лясту!
Неученымъ већ' иди, уливай
Вкусъ за добро, и лепо и свето,
И полезно што е, научи ий.

*) Серблянинъ кадъ деду у колебцы люляю, обично имъ, да бы слаже заспао, пѣваю, и гласомъ народны Пѣсма, одъ прилиже овако:

Буди, наш мило чедо драго,
Небы ли Машки до кома дорасто,
Та до кома и до бритке сабаћ,
Да ми будешъ Цару у помоћ! и вр: вр:

Дружтва умѣренности. У Свободнымъ Державама Сѣвер- не Америке.

Мы люди, мы смо в'рло чудни люди; бадава се нама говори и совѣтуе, да е ово, или оно на највећу шкоду нашу, то е све празавъ разговоръ, докъ мы главомъ неударимо, пакъ кадъ насъ люто забоду, онда истомъ и едва къ себи дођемо те се одъ зла прекрстимо. Коляко се и п. и пише и говори, да е неумѣренность ма у чему, шкодљива, коляко намъ се казуе, да е неумѣренность у елу, нашемъ тѣлу, а неумѣренность у пићу ракіе и вина и тѣлу п души, дакле самомъ животу на очевидный убитаць, и све е бадава; ништа чешће не видати, него да смо неумѣренни у елу и пићу, и да свакій часъ драгоцѣно, сладко здрављѣ губимо и у тешке болести падамо, онда свакій данъ говоримо: немати ништа болѣ и лепше одъ здравља.

Тако то бива, и тако бивае кодъ непросвѣтены народа, и, поедино узимаюћи, кодъ свою оны люди, коима никадъ и непада на память, да имаю память, и да иймъ е ову Вогу зато дао, да иу у свачемъ питаю и непрестано у за сваку запиткываю: Ели то, или оно чинити или нечинити добро и полезно, или е зло и шкодљиво. Али кодъ разумны люди, и кодъ просвѣтены народа то не тако, они баремъ онда, кадъ ий хакви или обичай пивья доста напате, осветесе, и пзъ самогъ зла свога, безъ, или са содѣйствиемъ управительства болѣ станѣ за себе начини. Ево лепогъ примѣра о томе. — Сѣверни Американцы были су до 1828 године много выше пићу ракія и други ватрени пића предава, него люди у другимъ земляма. Сваке године одъ 13 милліона люди умирао е у Сѣверной Америке најмаић тридесетъ хиляда само одъ ждерана, осим оны, кои су између

Насловни лист Сербскої народної листи

С Е Р Б С К Е
Л Ъ Т О П И С И

ЗА ГОД. 1825.

П Е Р В А Ч А С Т И Ц А,

И З Д А Н А

ГЕОРГИЕМ МАГАРАШЕВИЋЕМ,

ПРОФ. У ГИМНАЗИИ НОВОС.

Издивеніем Господара КОНСТАНТИНА КАУ
ЛИЦЫ Книгопродавца Новосадскога.

Serbische Monatschrift auf das Jahr 1825.

У БУДИМУ

Писмены Краа: Всеучилища Пешпанскогъ.

1824.

НАСЛОВНИ ЛИСТ ПРВЕ СВЕСКЕ *Сербскої лѣтописи*

СВЕЧАНО ОТВОРАЊЕ НАРОДНОГА ПОЗОРИШТА
У БЕОГРАДУ.

ПРВА ПРЕСТАВА.

ПРВИ ПРЕТПЛАТЕ

НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ
У БЕОГРАДУ.

У четвртак 30. октобра 1869.

ПОСМРТНА СЛАВА КНЕЗА МИХАИЛА

Слава на народној слави, у три језика, с музиком и сценом, кинеско Ђорђе Милићки, музика од Друштва Рима. —
Режисер А. Павловић.

ЛИЦА:

I. ЧИНА.		II. ЧИНА.	
Стариј	Т. Марковић	Ситина	Јосиф Поповић
1. Служ	Бурковић	Агата	Педелиновић
2. Служ	Коларовић		
Господин	Радић		
Грађанин	Радић		
Муса	Славковић		
Михаил	Савић		
1. Београђанин	Нико Милошевић	Душан	
2.			
3.			
4.			
Српски првославни из аустр. царства	Петко		
1. аустријски грађански војник	Петко		
2.	Јовановић		
3.	Милосавић		
1. Београђанин			
2.	Душан		
3.			
1. Приселник			
2.			
3.			
Грађанин. — Служб. — Приселник. — Београђанин. — Народ.			

III. ЧИНА.

Грађанин. — Појка. — Тали. — Девејак. — Деца. — Служб. — Народ.

Пети комад представљаће се и сутра дан, у петак 31. октобра, такође први претплата, али са редовном ценом, то јест у пола јединице него први дан.

Ко хоће да му се слава „народној слави“ редовно доноси у кућу, мога да плати редовно по месечно 1 грош у напред.

Велики билет разговарања касни продаваће се и сако дело у вече на каси по 5 гр. комад.

ПОЧЕТАК ЈЕ У 7 ЧАСОВА.

Листа прве представе у Београдском Народном позоришту
30. Октобра 1869.

БЪОГРАДЪ

СЪ ВЫСОКИМЪ ДОПУШТЕНЪМЪ

представи ће се данасъ у Четвртакъ 4. Декемврія у овде подигнутомъ

ТЕАТРУ НА БУМРУКУ

ПРВИЙ ПУТЬ

СМРТЬ СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГЪ

жалостна игра у петъ дѣйствія одъ І. С. Поповића.

Л И Ц А :

Стефанъ Дечанскій, Краљ Сербіа.
Марія, његова супруга.
Душанъ, његовъ синъ.
Сивиша, Дечансково сьръ одъ Маріа.
Теофилетесъ, Краљевъ представникъ.
Момчило, Совѣтникъ.
Светковићъ,
Ранко, } Войводе одъ Зенте.
Милорадъ Биловићъ.
Зорка, Светковићева кћи.
Више Войвода, воѣницы, гласовоша.

Любитель народногъ Просвѣщенія имаю доброту горе назначена Лица
своовольно безъ сваке награде представити, и зато одреѣна за улазакъ цѣна
(после нужны трешкова) опредѣлюе се на заведеніе народногъ Театра.

За висока Лица справлѣно е шесть ложа.

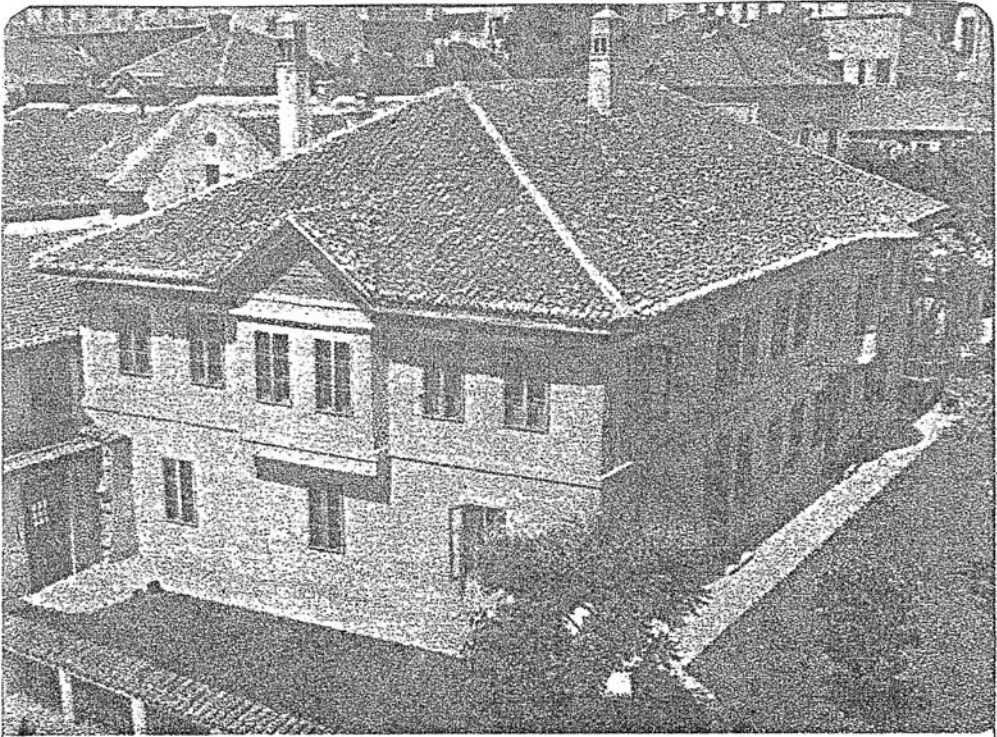
За едну ложу плаћа се 1. дукатъ цесарскій.

За прво мѣсто 2 цванцыга, за друго 1 цванцыгъ.

(Почетакъ е у 5 сати на вече.)

1841.

Позоришна листа из 1841.

Зграда Велике школе, данас Вуков и Доситејево музеј

ШКОЛСКИЙ ЛИСТЪ.

Одговорный уредникъ: Борже Райковичъ.

Всѣхъ листъ имать самое ведедѣе издавати. Цена му е до конца оне
годне 1 зор. съ шестариномъ.

Брой 1.

10. Октября

1858.

Хвала Богу, ево намъ „Школскага листа“ — вѣ-
те а' га радостно примити, или друага? Исла в миа,
да га весело примите. Скромный овай листакъ не ништо
важота, да де бошь уаипредѣ призма аа Потию у народ-
ношколскимъ стварима. Оваъ не ваяъ доносити вѣсти
и чланне, оваково чланне, кон сивообъ даю, да се ми-
менти народношколскогъ развитка лепо познату.

Ваяа намъ, да сложки дълмо на делу народно-
наставе. За то се ваяъ ове пре свѣта, да знамо „ко-
лико а сати“, па за то намъ а потребавъ и вѣстѣ,
баръ седмичный листъ, или же брво долетати къ чи-
тательима, саобитанамади знатне точки въ народно-
школскогъ живота.

Вотъ же дѣти па же добро быти. Народной а школи
дагы проспора, да се у своияхъ одношима резервира.
Треба да важимо мивне свога срца. Ода ваяъ же за-
висити да а' да се оне, што в на артия, скорамъ обис-
твима. Искланати ние намъ дужанъ нико иншта! Што
ожемо, ваяа сами да сточемо!

Онде ево моравъ одну рѣчь рѣди, кою не при-
точно учительскѣ срце жебе у уста. — Ила люди,
или оне сав идивѣтъ да подобаю; они ядѣ адку сѣд-
ваме наву — устмено и писмено — писмено и ови
после же намъ се смисловати. Писмено: Тѣмъ народ-
ной школи; учительима народно школе, ваяъ или а
ныма ваяа въ вѣлости помогати! Идаки имъ не по-

ВНД. СР.

№ 011

У СЛУЖБЫ, 10. ОКТЯБРА 1913.

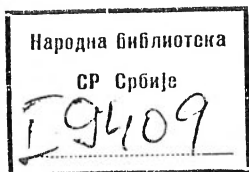
КОПИЯ

ВОДА ШКОЛА

НЕЗАВИСИМЫЙ УЧИТЕЛЬСКИЙ ЦЕНТР.

Насловна страна »Цариградског гласника« из прве године излажења (1895)

Т 9409 *Лана*

ОСНОВНА ПРАВИЛА

„ДРУШТВА СВЕТОГА САВЕ“

Члан 1.

„Друштво светога Саве“ оснива се са задатком: да шири просвету и негује национално осећање и врлине у српском народу.

Члан 2.

Друштво ће свој задатак вршити:

- а, издавањем ваљаних књига, слика и песама;
- б, подизањем и потпомагањем школа, где буде потребно; и
- в, новчаном помоћу, где ова затребала буде.

Члан 3.

Материјална средства набављаће друштво:

- а, од годишњих улога редовних чланова;
- б, од улога чланова утемељача;

7826/42
4. III. 1942

в, од добровољних прилога и легата (завештања);

г, од припређивања беседа, предавања и представа; и

д, од продаје својих књига.

Члан 4.

Целим друштвеним радом управљаће „главни одбор,“ који ће у Београду становати. Одбор се овај састоји из 18 лица, и то: председника, потпредседника, благајника, два тајника, једног књижишчара и дваесет одборника. Одборнике и часнике бира скуп већином гласова на годину дана. Сваке године на главном скупу, који ће се држати о св. Сави у Београду, бираће се нов главни одбор на овај начин: иступиће из одбора коцком половина (дакле 6) одборника, па на њихово место бираће се нових 6 одборника; за тим ће се бирати нови чланови на место старих. И одборници, који су иступили, и сви часници могу поново бити изабрани. — Скуп ће овај овом приликом изабрати из своје средине три контролора за преглед рачуна, а одбор ће пре свега поднети скупу извештај о своме раду.

Члан 5.

Главни одбор постараће се, да се уставне пододбори, где буде потребно, а тако исто наименоваће поједина лица за своје поверенике. Дужност пододбора и повереника састојаће се у том, да помажу главни одбор у вршењу свога узвишенога задатка у смислу ових правила.

Члан 6.

Члан друштва може бити сваки Србин и Српкиња и сваки пријатељ Српства и народне просвете.

Чланови су:

а, *редовни*, који годишње пет динара улога дају;

б, *утемељачи*, који једном за свагда положе једну стотину динара или по 25 дни. годишње за четири године.

Сви чланови друштва имају једнака права и дужности.

Сви чланови добијају друштвене књиге бесплатно.

Чланови утемељачи добијају дипломе на чланство.

Члан 7.

„Друштво св. Саве“ не ће се мешати у политику и политичке странке. Чланови Друштва као појединци могу припадати ма којој политичкој странци.

Члан 8.

Ако би друштво ово ма којим поводом престало, имаовина његова повериће се на храњење „Српској Академији“ или оном институту, који на место „Српског Ученог Друштва“ дође. Ако се за пет година „друштво св. Саве“ не би обновило, његова имаовина постаје својином „Српске Академије“ односно оног института, који би на место „Српског Ученог Друштва“ дошао.

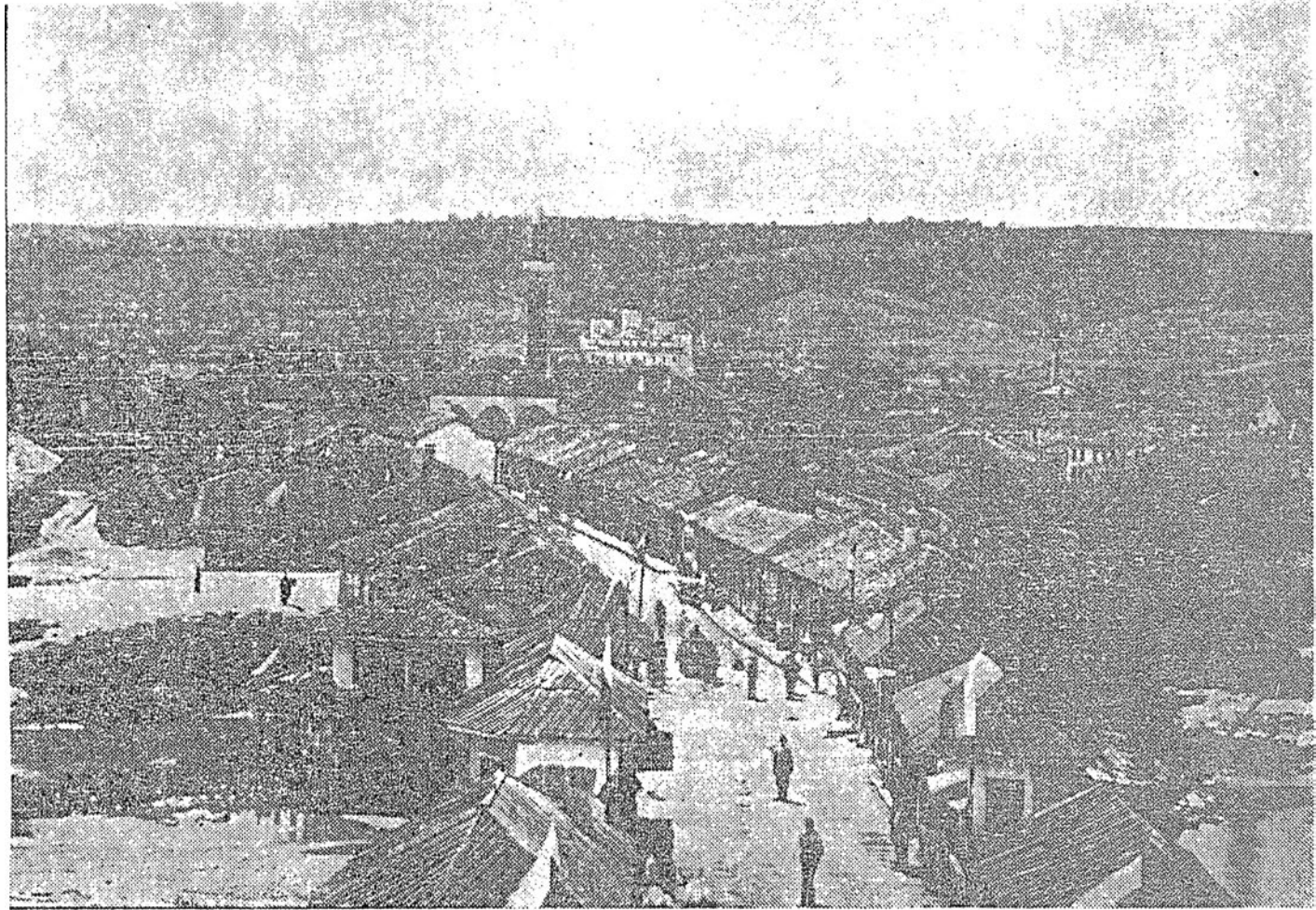
Уважавајући задатак „Друштва светог Саве,“ „да шири просвету и негује национално осећање и врлине,“ — министар просвете и црквених послова одобрава основна правила „Друштва св. Саве.“

Цбр. 733.

31 јула 1886 год.,
у Београду.

*Министар
просвете и црквених послова,
Мил. Кујунџић с. р.*

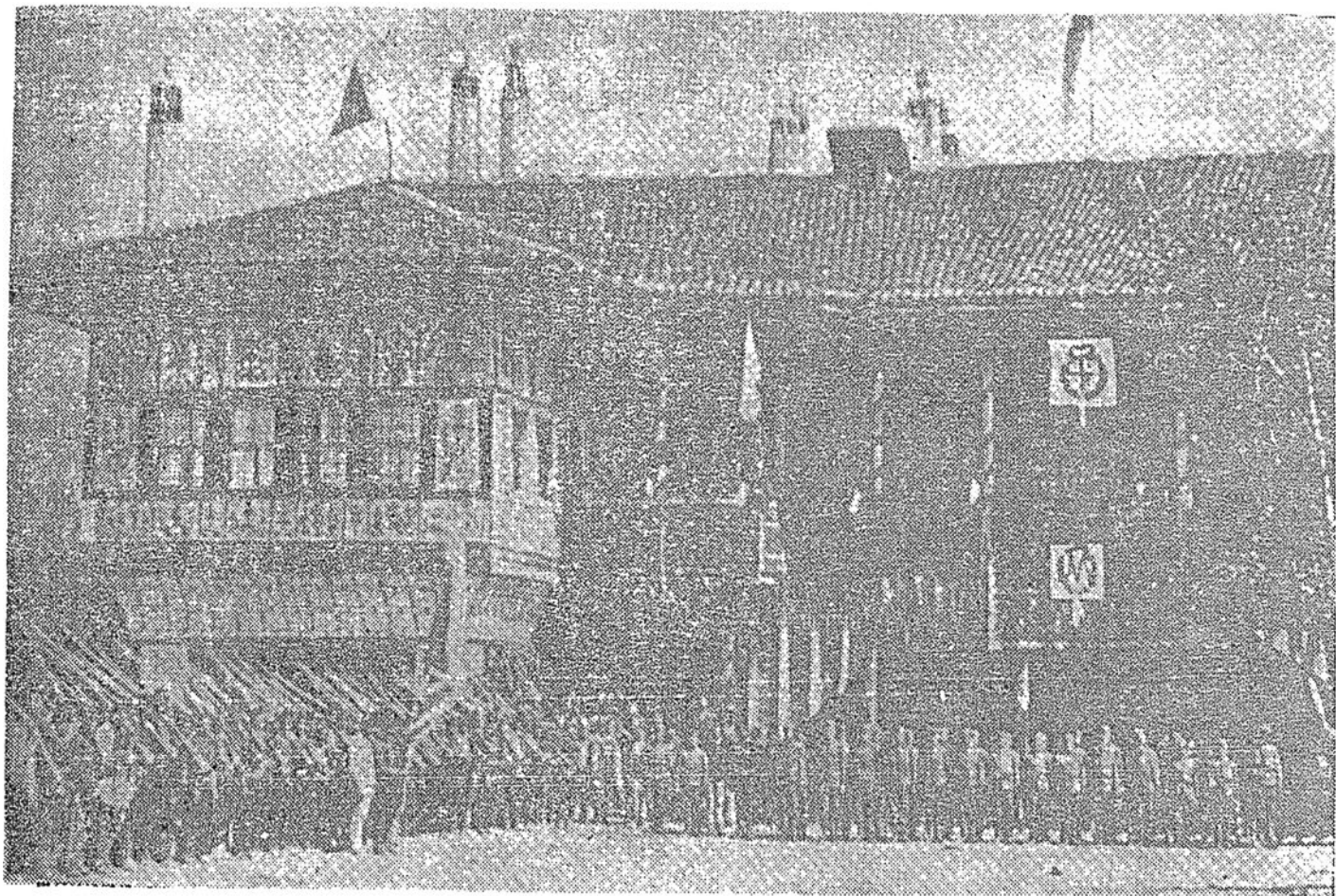

Ниш, 1879. поглед са Тврђаве. (Фотос Главног генералштаба српске војске)

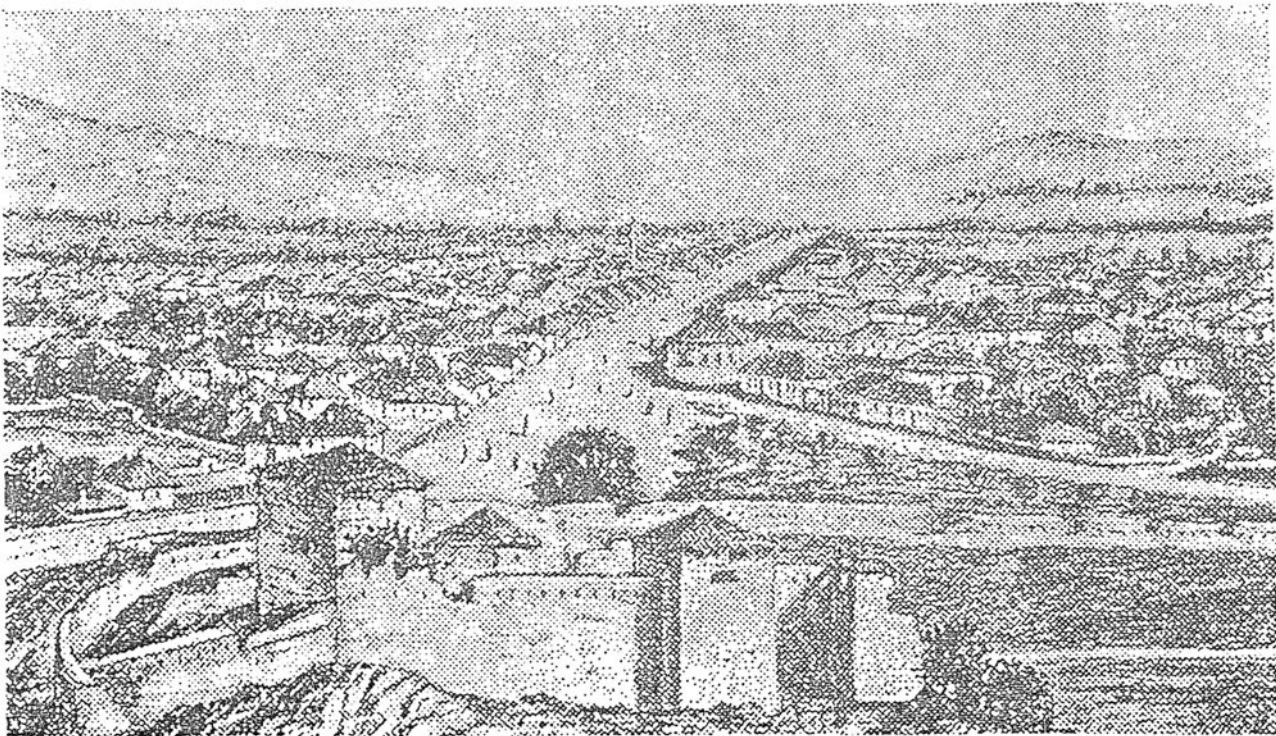

Лесковац 1879. године

Шашић-пашин сарај у Лесковцу подигнут око 1790. а срушен 1892. године.
Пред зградом видимо јединице регуларне српске војске и одред устаника из
Поречја. (Фото снимак Главног генералштаба српске војске из 1877/8.)

Занимљив је опис Пирота из пера Милана Б. Милићевића, (16) који је средином 1881. године обишао ове крајеве. После опитних података да је Пирот „средином пиротском округу”, да су ту суд, начелство, командант војске окружне и штаб Нишавске дивизије, Милићевић наводи да „за образовање народа” град има нижу гимназију са четири разреда и мушку и женску основну школу. Од заната, посебно истиче ћилимарство. Наводи да има 122 бојаџијска дућана, 70 дућана где се тка платно, и близу 200 разбоја.

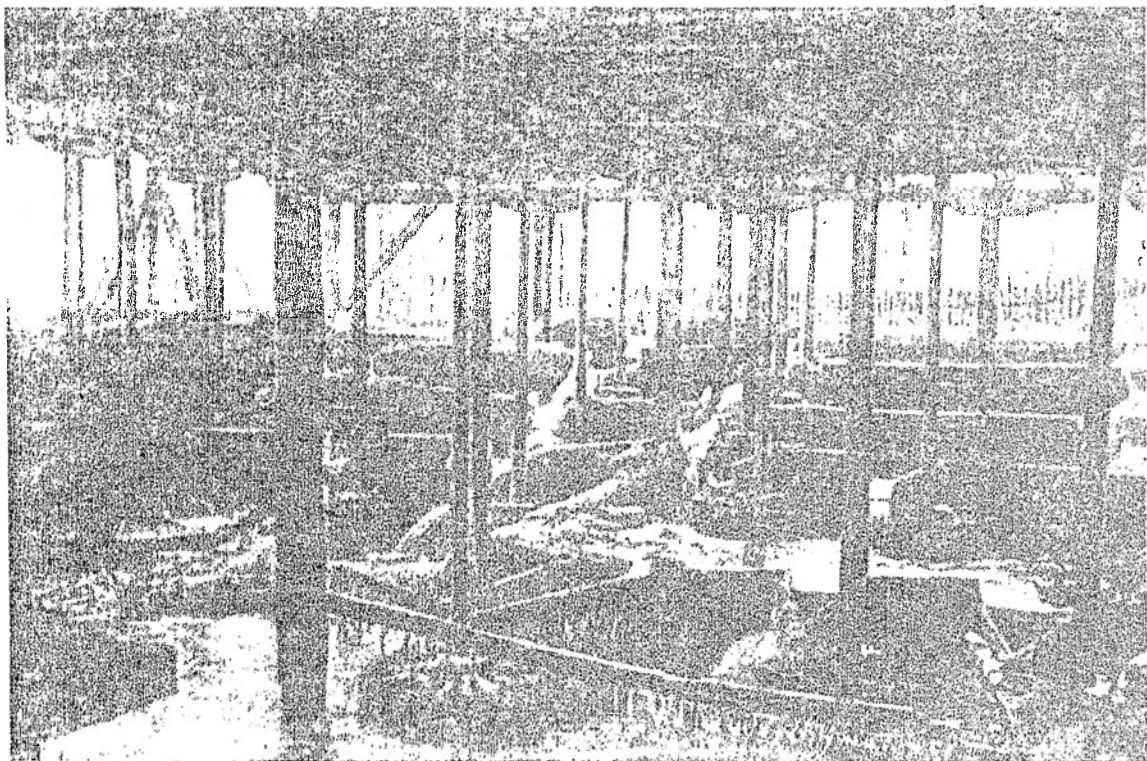

Пирот, 1887. године

Из поменутих забележака може се стећи и делимичан утисак о економским условима у пиротском крају почетком осамдесетих година XIX века.” . . . Пиротско поље не само да храни Пироћане и оне сељацима који су у њему настањени, него оно даје зараде и многобројним радницима из планинских села. Височани, Лужничани и Буковчани иду у Мораву, у Шумадију, па чак и у Румунију за „печалбу”, иду да што зараде, а жене и девојке из Висока стотинама слазе у Пирот, те у пиротском пољу срађују разне усеве, и тако заслужују коју пару . . .”

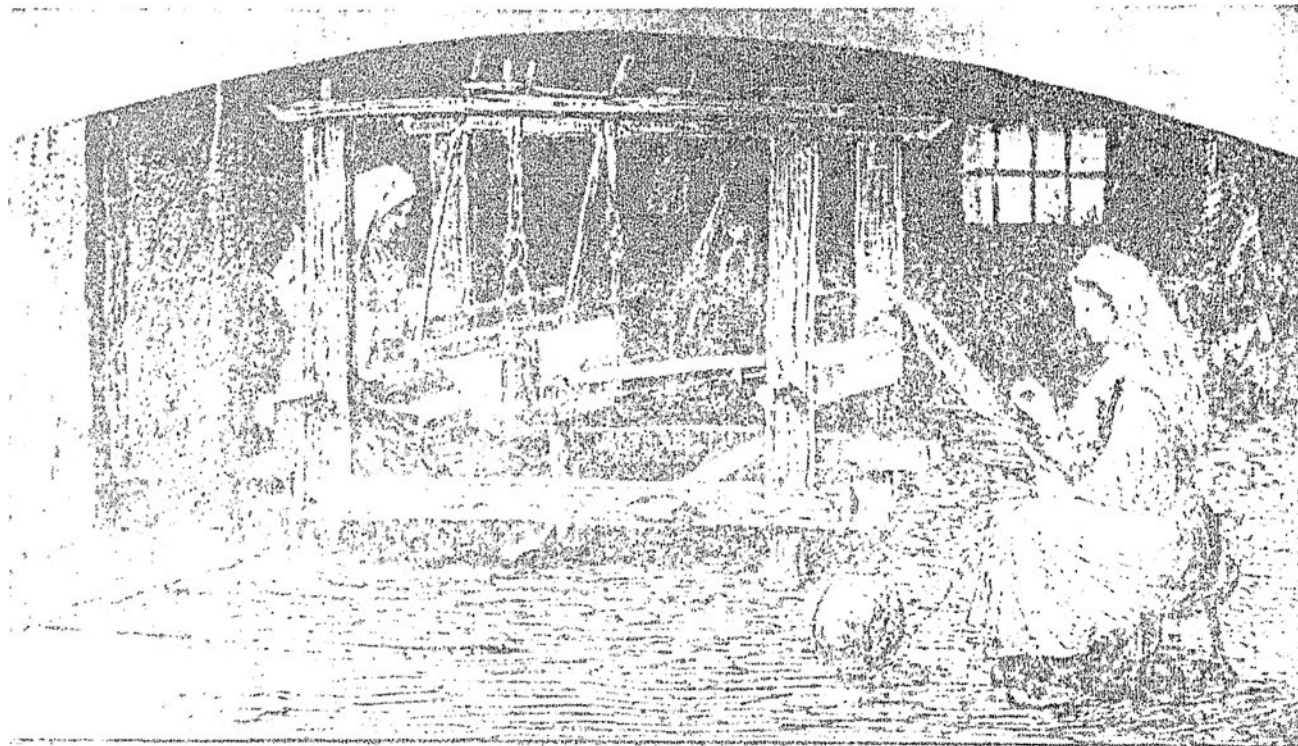

Ткање ћилима у Пироту, XIX век

Водени погон у фабрици гајгана у Вучју. Сваки чекрц има властити погон.

(Фотографија објављена у књизи Ђ. Стапојевића: Електричнѝ
у Србији, Београд, 1901 год.)

Лесковачка текстилна радињост: ткање на старинском разбоју.

(Цртежи из Книџа)

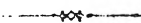
С Л А В А

К Њ И Ж И Ц А

ЗА

НАРОД И ОМЛАДИНУ

ГОДИНА I. 1896.

УРЕДНИК

МИЛИВОЈЕ БАШИЋ

ВЛАСНИК

МИЋА ЈЕКОВИЋ

Н И Ш

ПРВА НИШКА ПЕТАМАРТИНА Ж. РАЈОВАНОВИЋА

Насловна страна првог нишког часописа

Трагична

I

цр. 3.152
2

1900.

Уредник, Милош Ђаковић

и

Главни сарајник, Милоша Ђаковића

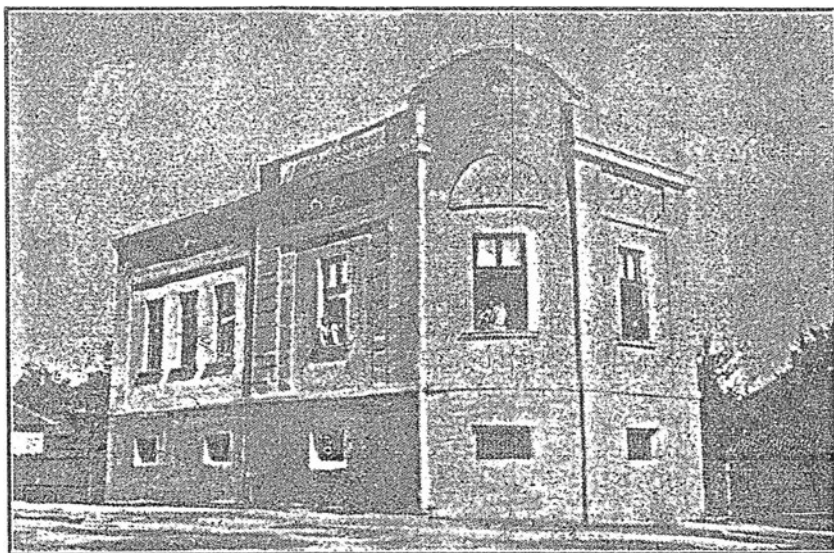
Скопје

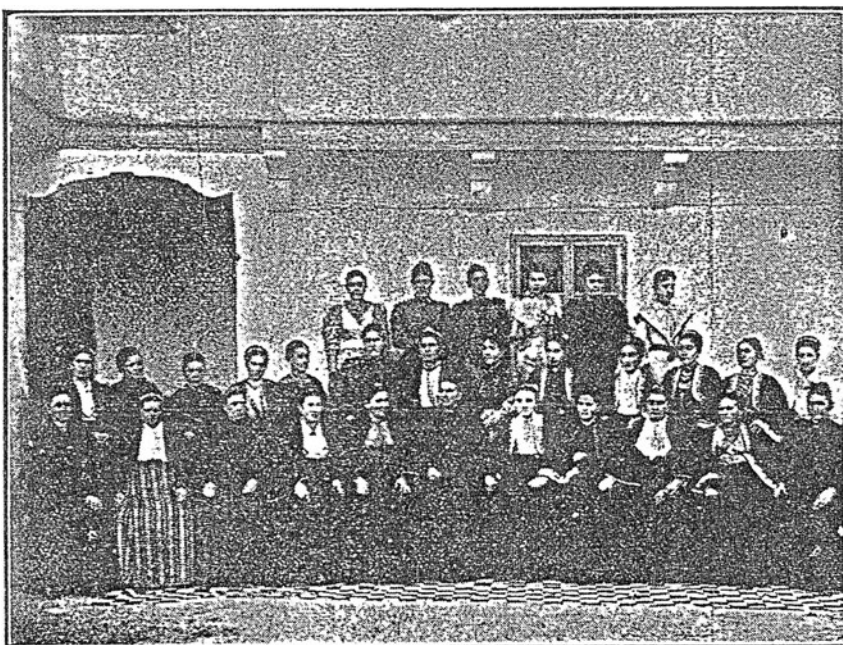
В Б Ш

Штампарница Ђорђе Муха

1900.

Нова зграда Женске Занатске Школе.

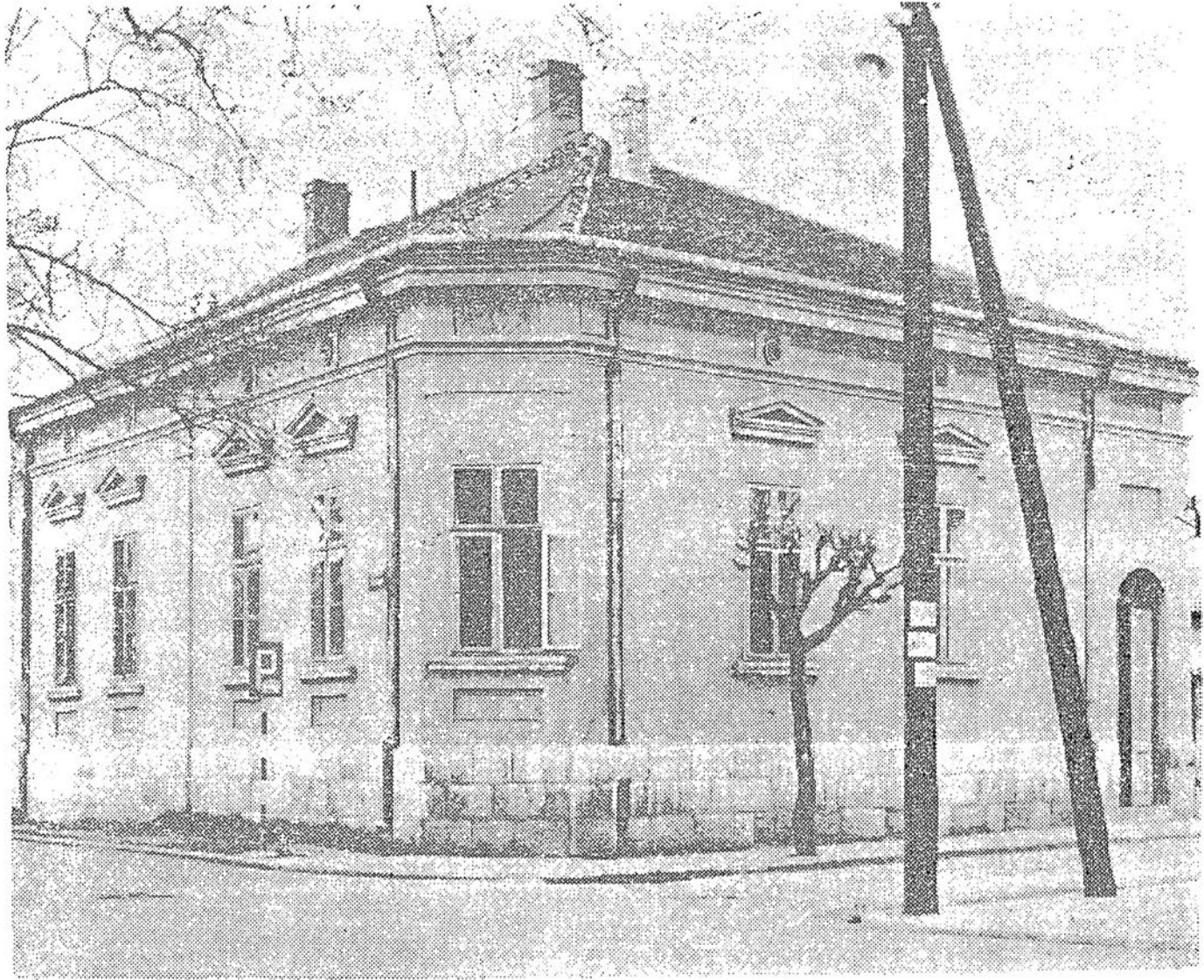
Први управни одбор Женске Подружине у Лесковцу.

Г-ђа Вукана Стојановић — рођ. Павловић
прва ученица Женске Занатске Школе.

Г-ђа Ангелина Манојловић
почасна чланица Женске Подружине

Зграда Народне библиотеке у Нишу. Задужбина епископа Јеронима.

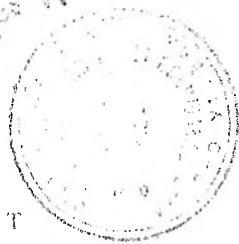

Певачко друштво „Момчило” на гостовању у Пловдиву, 1896. године. На контрабасу је исписано „Живица Хрватска”, што сведочи о продору идеја панславизма и југословенства и подрици које су те идеје имале и у Пироту

ПРАВИЛА

Пиротског певачког друштва

„МОМЧИЛО“

П И Р О Т

Штампарница „Св. Сава“ — Св. Манојловића.

1921.

ПРАВИЛА
Пиротског певачког друштва
»МОМЧИЛО«

У Пироту 20. марта 1888. год. поштоваоци и љубитељи певачке уметности основаше певачко друштво под називом: „Пиротско Певачко Друштво“ „МОМЧИЛО“ и прописаше следећа правила:

I Циљ друштва и круг рада.

Чл. 1.

Циљ је пиротскога певачкога друштва двојака:

а). Да гаји и негује српску; а и у опште словенску песму;

б). Да се стара да у српској омладини развија вољу ка гађењу и распростирању „хармоничнога певања“.

Чл. 2.

Пиротско Певачко Друштво „Мом-

5

II Чланови друштва, њихова права и дужности.

Чл. 3.

Друштво има пет врста чланова и то:

- а). чланови редовни,
- б). „ почасни и
- в). „ помажући.
- г). „ вобротвори
- д). „ утемељачи

Чл. 4.

Редовни су чланови они, који редовно суделују при сваком певању, пошто их је управа као способне за то оценила и примила.

Чл. 5.

Почасни су чланови она лица или корпорације, која имају или особитих заслуга за ово друштво, или су призната као заслужна за својих музичких способности и радњи.

ше“ ће се старати, да тај циљ постигне:

а). Свесрдним обрађивањем српске и словенске песме;

б). Свесрдним организовањем школе за певањем;

в). Свесрдним изабраних ваљаних музичара, као на засебним састанцима, који се одржавају друштвеним средствима, забавама; певањем у свим српским и словенским пригодама;

г). Свесрдним извршних музичких средстава и отварања музичке библиотеке;

д). Свесрдним и обрађивањем ваљаних српских и словенских народних мелодија, због чега ће вољно гушити у духовну заједницу са свима српским певачким друштвима, као са појединим у музици одличним лицима;

е). Приређивањем што чешћих друштвених излета и екскурзија по појединим местима у српству.

Чл. 6.

Помажући су чланови сва она лица из поштовања и љубави према ма материјално помажу друштво стварењу намењене цели.

Чл. 7.

Добротвори су чланови сва она лица која из љубави према песми материјално помажу друштво у остварењу намењене цели.

Чл. 8.

Утемељачи су сва лица која из поштовања и љубави према песми материјално помажу друштво.

Чл. 9.

Члан друштва може бити свако лице без разлике пола, вере и родности, само ако одређеним условима одговара и на све друштвене обавезе пристаје.

Чл. 10.

Редовни чланови према оцени хороваће и два члана управе, прима управа, пошто положи по два дни уписнице једном за свагда, на шта им управа издаје карту, која им служи као квита.

Помажуће чланове на предлог друштвених, благајника, прима управа, а почасне чланове бира главна скупштина.

Чл. 11.

Ко жели да буде прихваћен у друштво као редован члан, ваља да се тога ради писмено обрати одбору.

Редовне и помажуће чланове о пријему, а почасне о избору, извештава у име управе секретар друштва.

Чл. 12.

Редовни чланови морално су обавезни и да редовно долазе на друштвена вежбања и часове вежбања.

Чланови добротвори јесу сва она лица која положи улог друштву од

10 динара једном за свагда. Чланови утемељачи јесу сва она лица која положи друштву 150 динара за свагда.

Чл. 13.

Редовни чланови ослобођени су плаћања улазнице при концертима и забавама, које би друштво вероватно да какву добротворну цель.

Чл. 14.

Редовни чланове плаћају 50 динара годишњи улог, и зато имају право да се изјављују долазити на селска и грађанска сабрања, које друштво буде у корист је класе приређивало. Улог овај плаћа се за свако тримесечје унапред; ко не плати преје бити члан.

Чл. 15.

Осим тога свакоме члану ставља се на захтеву наразноложене хор у

свим личним и породичним свечаностима и погребу, ако предходно одбору писмено на време јави.

Чл. 16.

Редовни члан овога друштва не може у исто доба бити редован члан ни у једног другог друштва изван овог у месту.

У П Р А В А

Чл. 17.

Друштвом управља председник и седам скупштинском изабраних редовних чланова и три заменика, које први седам између себе бирају потпредседника, благајника, секретара и библиотекара.

Председника бира засебно скупштина кога хоће тајним гласањем листићима.

Женски чланови овога друштва бирају из своје средине себи управу, којој је задатак да решава о пријему чланова у друштво.

Чл. 18.

свим послова који су остављени
добице часницима управе, цео од-
треба све друго заједнички да
т. Пуноважна су одборска реше-
ња кад у седници буде четири од-
лика. Све одлуке у одбору доно-
је већином гласова, а при једна-
одељеним гласовима решава она
на, на којој је председник.
ад одборски бележи се у нарочи-
зависнику одборских састанака.

Чл. 19.

Дужност је уравниог одбора:
а руководи административне и
друге послове друштвене;
а прошире друштвени „послов-
“ у смислу ових правила и да га
несе скупштини на одобрење;
а одређује у договору са хоро-
ем часове за учење;
а бира песме које ће се певати
концертима и другим друштвеним
авама;

веном имовином; да потписује сва
нија административна и сва нов-
акта; да одржава ред у друш-
у да заступа друштво пред вла-
ма, приватним лицима и корпора-
ма; да ступа у сvezу и споразум
угледнијим српским певачким дру-
зима и у оште да се брине о у-
решју ове установе.

Чл. 22.

Дужност је потпредседника:
а у сваку заступа председника,
ићи у његову одсуству или сва-
и својим дужности, које њему
најду.

Чл. 23.

Дужност је благајника:
а савесно рукује друштвеном имо-
ом, прилађује разне приходке; чи-
пужне издатке на редовне дру-
ене потребе као: награду хоро-
и издатке за стан и осветљење,
тчке око администрације и т. д. а
редовне издатке чини по одборским

Да се ревностно стара о увећању
друштвене музичке библиотеке;

Да прима и отпунта чланове из
друштва;

Да се брине о приређивању друш-
твених екскурзија;

Да закључује уговор са хоровађем
и другим потребним лицима;

Да одређује време, место и цену
за дружинска села, концерте и у ош-
ште да се стара, да свуд и на сва-
ком месту, чува и брани углед и ин-
терес овога друштва.

Чл. 20.

Набавку какве музикалије може да
предлаже хоровађа, а и сваки редо-
ван члан.

Чл. 21.

Дужност је председника:

Да руководи одборске послове, са-
зива, отвара, и закључује одборске
седнице, главну и ванредну скупшти-
ну; да води надзор над радом поје-
дних чланова одборских и над дру-

одлукама; води списак помажућих
чланова, и сваки месец извеш-
тава управу о имовном стању дру-
штвеном; води извештај дружинских
ствари и на крају године извештава
скупштину о стању друштвене бли-
готине.

Чл. 24.

Дужност је секретара:

Да води записник одборских са-
ставника, врши друштвену пренеску,
чува код себе друштвени печат одр-
жава у реду и чистоћу друштвену
архиву, о администрацији; ситићу
пренеску отирања сам а на свима
важнијим актима потписује се са пред-
седником и спрема годишњи извеш-
тај о раду и стању друштвене, који
се чита на скупштини.

Чл. 25.

Дужност је библиотекар:

Да чува и одржава у добром по-
ретку друштвену библиотеку, води
инвентар друштвених свих и нових

образуму са хоровађем, одговара библиотеку и подноси годишњи извештај о стању исте.

Чл. 26.

Стални чланови управе осим уред-долагања на одборске седнице ни су још часнике помагати у њиховим дужностима, нарочито припремама за концерте, екскур-и друге сличне забаве.

Чл. 27.

Сваки овај члан управе, који у-опште са 3 одборска састанка из-не не оправдавши свој изостанак, стаје бити члан управе.

Ако из одбора иступе два од-ника, одбор је дужан да са два-а који су при избору на прош-скупу имали највећи број гласо-ваихова места попуни.

А ако више од два члана из-ора иступе, одбор је дужан да за-им дава сазове ванредни скупи за-ор њихов.

Чл. 28.

Кад председник нађе за потребно или кад то захту три одборника он ће сазвати одбор у седницу; не усхте ли председник по нарочитој жељи три члана из управе, да са-зове одборски састанак, управа ће се и без његовог позива састати, и одлуке које се у том случају донесу пуноважне су.

IV Ред за време певања.

Чл. 29.

При вежбању, на концертима и у-опште на свима друштвеним састан-цима, највишу власт над хором има хоровађа, он управља певањем и чи-ни нужне примедбе и опомене.

Чл. 30.

Хоровађа је дужан долазити уред-но на вежбања да води надзор при певању у школи, цркви и у опште у свима приликама где се певања тече да присуствује одборским седница-

са правим гласом, кад се решава о-ваквих питањима.

Чл. 31.

Хоровађа може поједине чланове из-испувати од певања каквог колада. Чланови да пису довољно спремни.

Чл. 32.

Правила хоровађе, свима је другим познана при певању забрањено чи-ни примедбе и примедбе.

Чл. 33.

Правила Школе дужан је сваки свој члан да оправда. Онога члана у Школи од 15 дана не буде ни-оде присутан на друштвеним вежбањима у школи, а не оправда свој изоста-к, одбор је дужан искључити га из друштва као неуредна, и писмено известити о својој одлуци (тач-ноће се одредити у пословнику).

V Школа

Чл. 34.

Према члану 2. алинеји под б, оних

правила, управа ће у приликама мо-гућности отворити школу за при-правнике, певања, и примеће у њу само таква лица, која ће моћи да одговарају друштвеној цели.

Чл. 35.

Приправнички течај траје свагда од 1. Септембра једне, до 1. Марта друге године. Од испита пред одбо-ром зависи оће ли се приправник уврстити у ред редовних чланова, или ће се још приправљати; по у-ред редовних чланова може се при-правник и пре уврстити, ако је у ста-њу само да одговара нужним захте-вима.

Чл. 36.

Правила о раду, начину вежбања у школи као и правила о дужности-ма правилника прописује одбор.

VI Имање и Благајница Друштвена

Чл. 37.

Друштво као морално тело има

е ствари, које је или само за
цель набавио, или од кога на
и добио, а те ствари чине има-
уштвено.

Чл. 38.

ни приходи, друштвену касу,
е на савесно чување и одго-
руковање поверава друштве-
лагајнику.
ажа определена о руковању са
гвеном благајницом одредиће се
више).

Чл. 39.

иходи друштва јесу:
Удози помажућих и редовних
ва при упису;
Приход, од друштвених забава
друштво буде у корист своје
јинце приређивало;
Повац, који друштво прима од
као сталну месечну награду
вање;
Поклони и посмртна завешта-
дементних добротвора, утеме-

Чл. 42.

руштво има свога заставника, ко-
права бива из групе чланова на
дрешно време.

Чл. 43.

руштво има знак, који се састоји
пре с венцем и траком народном.
ај знак само редован члан има
да носи на јавним својим пе-
нама.

Чл. 44.

руштво има и свој печат, који се
оји у средини из лире, а на око-
долази назив друштва.

Учленици

Чл. 45.

уштво има:
главних, и
вапредник.

Чл. 46.

авни скуп биће сваке године у
и подованим на Јебувр, на коме
стају сви чланови друштва.

дана и љубитеља ове установе:

а). Доброволни приходи у оште-

б). Непредвиђени приходи, у које
се рачунају: награде за певаче при
погребима, нарастасима и т. д.

в). Друштво је у праву и у случају
крајње потребе и недостатку довољ-
них материјалних средстава ради одр-
жавања друштва, да разреже при-
рез, на редовне чланове.

Чл. 40.

Управи је дозвољено да поједине
редовне чланове, који су сиромаш-
ног стања, ослободи од приреза и
улога при улазу, као и од плаћања
за друштвени знак, који је обележје
овога друштва.

Чл. 41.

Пиротско Певачко Друштво „Мом-
чино“ има своју заставу св. Јована
Крститеља, има своју заставу за зна-
ком лиром и гусле са ликом св. Јо-
вана Крститеља са патисоном Пирот-
ско Певачко Друштво „Момчино“.

вом решавајућег гласа, и помтљиви
чланови са саветујућим гласовима.

Чл. 47.

Вапредни скупови сазивају се онда,
кад неодољне прилике и потребе
изазвале буду.

Чл. 48.

Главни скуп објављује председник
одбора са секретаром на седам дана
унапред окружницом на потписе сви-
ма редовним члановима, а ради ши-
рег круга друштвених чланова и пуб-
лике, објављује и путем новина.

Чл. 49.

Одбор је дужан на захтев најмање
једне трећине редовних чланова, да
сазове вапредан скуп.

Чл. 50.

Редовни чланови, који су намерни
да учине какав било штемени под-
ухоме предузеће.

е на до састанка скупштинског
едам дана ради прибелешке за
предлога.

Чл. 51.

унови су јавни, а отвара их и
ара председник.

Чл. 52.

ење је на скупштини при из-
чланова управе тајна дистињима.

Чл. 53.

збор почасних чланова- врши се
бницама.

Чл. 54.

збор домаћина друштвене славе о
овану бира скупштина кога хоће.

Чл. 55.

у пуноважне одлуке скупштин-
ужно је да на скупштини буду
присутних чланова; међу тим, ако
е скупштина због недовољног
а присутних редовних чланова
ала одложити и донова сазвати,

одлуке које та друга понова сазва-
на скупштина донесе, пуноважне су
(изузев само чл. 54.)

Чл. 56.

Ред на главној скупштини биће:

1). Секретар чита извештај о од-
борској радњи, о моралном стању
друштвеном и свем, што је било од
заманијег ушлвг у току године у
којој је тадања управа поверену јој
дужност отирављала;

2). Примедбе (ако их буде било),
и пријем тога извештаја;

3). Благајник подноси друштву та-
чан годишни рачун о друштвеном
вметку;

4). Избор комисије од три члана
који ће прегледати рачуне и дати
благајнику разрешителницу, ако нађе
рчуне исправне. Ова ће комисија
свој извештај предати новој управи;

5). Библиотекар подноси свој из-
вештај о стању музичке библиотеке
овога друштва;

6). Председник износи предлоге
довних чланова на претрес по ре-
пријаве;

7). Избор нове управе, у којој се
гу и чланови старе управе иза-
ати, и

8). Потписивање скупштинског про-
кола. Потписују га чланови ста-
га и новог одбора а и сви остали
довни чланови присутни овом скупу.

VIII Завршетак

Чл. 57.

Друштво престаје кад то закључи
редовних чланова на скупштини.

Чл. 58.

У случају да друштво престане
стојати, управа ће цело друштвено
ће претворити у новац и преда-
га на руковање „Пиротској За-
зи за Помоћ и Штедњу“, и ако
не би било или не би хтела да
ими, онда „Управи Фовдова“ под
ном: фонд Пиротског Певачког

Друштва „Момчило“.

Чл. 59.

Из фонда пиротског певачког дру-
штва „Момчило“ моћи ће новац да-
ћи само оно певачко друштво, које
се буде у Пироту под истим име-
ном основало и по овим правилима
управљало.

Чл. 60.

Ова се правила према потреби мо-
гу допунити или другим заменити,
ако то за нужно нађе чланова ре-
довних што су на скупштини. У том
ће случају скупштина изабрати на-
рочити одбор, који ће нова правила
израдити. Ново израђена правила
одбор за грађење истих, подноси,
ванредној скупштини, која ће се то-
га ради састати, на одобрење. За
пријем ново израђених правила по-
ребно је да су одет редовних
чланова присутни на скупштини.

Чл. 61.

Правила ова почињу важити од

та дана, када их надлежна власт
тврди.

Бр. 4.

Марта 1888. год.

у Пиrotу.

Председник пиротског певачког друштва

М. Стефановић с. р.

Подпредседник

Гаја Илић с. р.

Благајник,

Г. А. Петровић с. р.

Секретар,

ан. Ст. Николић с. р.

Водни секретар,

Госта Јорговић с. р.

ЧЛАНОВИ ОДБОРА:

Тодор М. Аранђеловић, с. р., **Јован
Савић** с. р., **Петар Бошњаковић** с. р.,
Едуард Вламирехи с. р.

Да је пренис овај веран својме ори-
гиналу пренису потврђеном код
начелства ово окружног под Г. Ам-
рилом 1888 год. Бр. 1993. Начелство
тврди с тим, да је такса за пренис и
потврду 6 динара у маркама заплаћена
и на пренису утиснута и про-
писно поштинена.

№ 5576.

21. Октобра 1894. год.

Пирот.

За начелника округа благајник

М. Михаиловић с. р.

Писар,

(М П.)

Урош С. Костић с. р.

Управа „Пиротског Певачког Дру-
штва“ у 1894. и 95. години:

Хороводи,

Председник,

Владо Илић

Васа Павловић

Подпредседник,

Ђока Поповић

Секретар,

Велиховић Николић

Благајник,

Бадња Миличевић

Водни секретар,

Мита Мијалковић

Чланови управе:

Петар Миличић, **Сатисра Мијалковић**,
Саша Тирин и **Никола Јоцић**.

29

Управа Пиротског Певачког Дру-
штва „Момчило“ у 1921. год.

Кум дарованим часловима:

Јован Марјичић трговац из Београда

Почасни председник,

Михаило Педрк окружни протојереј

Секретар,

Војин П. Велић

трговац

Благајник,

Милан З. Гаротић

трговац

Књижевник,

Добросав Видаковић

својар

Председник пиротског
пев. друштва „Момчило“

Јордан Ј. Цауић

благајник Пир. Задруге

Подпредседник,

Михаило Милић

учитељ

Приремени хоровода,

Тодор Тирин

учитељ

ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

Уредници: Др. Драгољуб Павловић и Др. Лазар Марковић

Власник: Аца М. Станојевић

САДРЖАЈ:

	СТРАИ
Македонско питање. Од Косте Стојановића	193
Ручја у рату. Од Марка П. Цемозића	205
Велики поднесак збогив. Од Јосипа Миличића	215
Ивола. Од Светислава Стефановића	216
Српски оредњовански менаџер. Од Драгомира Петронијевића	220
Дробој. Приповетка од Живе Девичерског	223
Књижевни преглед:	
Константин Мавроден: Савремена [Румунија. Реферат од	
Др. М. Гл.	224
Југословенски Гласник. Од Outsider-a	225
Издатички преглед:	
Сан-Стефански и Букурешки Уговор. Од Л. М.	
Белешка:	227

И И Ш

Штампано у Државној Штампарији, Београд, 1915.

1915

У НОВОМЕ САДУ У НЕДЕЉУ 13. ФЕБРУАРА 1900.

ГОД. XXV.

ПОЗОРИШТЕ

БРОЈ 27.

УРЕЂУЈЕ А. ХАЦИЋ.

Издава за време одмора позоришне дружине у Н. Саду свагда о дану сваке представе, иначе сваког месеца по један пут на по тридесет. — Стоји за Нови Сад 40, а за страну 60 новч. месечно. —

НИШКО ПОЗОРИШТЕ „СИНЂЕЛИЋ“.

(Свршетак.)

То је било у месецу фебруару 1893. год. Тада је одбор нишког позоришта саком вољом радио на успостављењу нишког позоришта, да је посао био скоро готов, кад изнепада искрепу неприлика, на оју се није у почетку помишљало. Стара ворана гостионице „Европе“ беше склона аду, а друга се не могла наћи за тај посао. Тада се на невољи нађе у помоћ ам газда од „Европе“ који обећа да ће одмах видати позоришну салу, што је одмах и учинио.

Скоро три месеца су Протић, Протићка, Ручовић, Ручовићка и писац ових редака чекали док се ова зграда није подигла и чекали да постану први ангажовани чланови нишког позоришта!

Требало је сада наћи човека, који ће прављати овим позориштем, и у априлу месецу дође стари дугогодишњи управник утничког позоришта Михаило Димић, који прими управу над њим и прву свечану представу даде 29. јуна 1893. год. код „Европе“ то „Љубав све може“, шаљива ига у 4 чина, по В. Шекспиру прерађена. Та дан отварања позоришта грађанство је ошло из цркве право у позоришну дворану, где је свештеник позоришну осветио, певачко друштво „Бранко“ неколико песама отпевало. Позоришни оркестар поздравно је и при доласку и одласку публику патриотским песмама, у вече била је позезута представа, а између чинова опет певачко друштво „Бранко“ певало различите песме. Још никада није било публике у позоришту у толиком броју као те вечери

После тога настао је стални рад тог позоришта који ни до данас није ни за тренутак престао.

Чланови позоришни ређали су се једно за другим. Једни су долазили, други одлазили, али позориште није ни за часак престајало. Све до краја 1893. оно је лепо напредовало. Тада су глумци предложили управном одбору, да се дотадањи управник Мих. Димић смени са тог положаја, а на његово место да се постави Александар Милојевић, тада члан овог позоришта.

Управни одбор и сам желећи да има за управника глумца новије школе, потврди избор Александра Милојевића и, управо, од тог дана настаје нов пренорођај не само за нишко позориште „Синђелић“ но и за остале глумце, који су по путничким друштвима.

До избора Александра Милојевића чланови овог позоришта били су: Васа Бема, Ђока Протић, Ручовић, А. Милојевић, Богојевић, Александар Цветић, Милан Досталић, Радомир Петровић и писац ових редака. Од женских чланова: Ленка Хацићева, Александрина Милојевићка, Зорка Милојевићка и Катица Ручовићка.

Примивши управу нишког позоришта Александар Милојевић је одмах приступио реорганизацији овог позоришта, које је нарочито јако заостало у погледу репертоара, те је свом силом нагињао, да се што више нових комада пруже публици, што је тада било велика новина, јер су скоро сва позоришта махом играла старо комађе по неколико пута. За тим је гледао да декорације што лепше и више има, јер дотле је нишко позориште „Синђелић“

мало само шест кулписа, два рукванда и једну завесу!

Гардеробу је имало нишко позориште, али Милојевић тим није задовољно него је сваком zgodном приликом што више прибављао.

Настаде рад, неуморан рад, какав одавно није нишко позориште имало. Тако заче 1894. година нишко позориште.

Те године није било готово никаквих промена, осим што је позориште путовало о Лесковца и Пирота на неколико представа, и у Крагујевцу је имало лепог успеха.

Те године је управни одбор нишког позоришта предао био сасвим управу А. Милојевићу, само је фирму задржао као Нишко позориште „Спићелић“, а застало се старао А. Милојевић. Он је глумце примао, отпуштао, водио надзор над њима, кажњавао, одвајао извесне проценте од прихода за набавку декорација, гардеробе, репертоара, и т. д. Једном речју чланови нишког позоришта „Спићелић“ на челу са Александром Милојевићем, сами су одржавали позориште, сами су својим именом себи заслуживали кору теба, а одбор је само стајао као резерва, и тим у крајњој нужди притекне у помоћ.

Сами глумци и одбор признавали су, да је стање њихово бедно и жалосно, али није имало куд.

Најзад да се колико толико одужи штитина Нишка, у својој једној седници донесе одлуку, да се нишком позоришту „Спићелић“ издаје годишње сума од једне хиљаде динара у име припомоћи. То је у неколико ублажило јаде члановима његовим, којима је једино остало, да се на блику облоне да их она не заборави.

Најзад се увидело, да је немогуће стално у Нишу бавити се, те је ово позориште морало путовати у новоослобођене

крајеве, као Лесковац, Браћа, Пирот, што му је најзад и у правилима позоришним одређено, али је ипак морало да иде и у веће вароши, као што су: Крагујевац, Пожаревац, па и Шабац. Мора се оправдати разлог овом путовању, кад се зна да огромне трошкове, које има ово позориште, не могу исплатити мале вароши, као што су: Браћа, Пирот и Лесковац.

Такво је стање трајало све до 1896. год. Од тада је „Спићелић“ посећивао и Смедерско, Београд за време од 1. јула до 1. августа (када је позоришни одмор) а у последње време „Спићелић“ је посетио и Зајечар и Неготин, те две најудаљеније вароши.

У току ових година били су му још чланови: Чича Илија Стапојевић, са женом, Коста Делни са женом, Брана Цветковић, Милан Стојћковић, пок. Милан Палигорић, Љубомир Мишић, Мара Румбићка, Олга Гашпаровићева, (садања Илићка) Коста Илић, Цветко Станковић, Милан Стојчевић, Јефта Стојановић, Јоца Стојчевић са женом, Ник. Хајдушковић са женом.

Сада се ово позориште бави у Нишу, где ће до 1. марта свакојако остати.

Сад су му чланови: Александар Милојевић, Радомир Петровић, Дим. Нишлић, Хајим Таства, Јов. Харитонович. Чед. Анђелковић, Милутин Стефанович и Јосиф Хајмович. Капелник: Виктор Редл. Чланице: Зорка Милојевићка, Лепосава Нишлићка, Софија Харитоновичка, Лепосава Јовановићева, Софија Харишева, Милана Харишева и Љуба Павлица.

Да ли ће нишко позориште с овим члановима дочекати прославу своје десетогодишњице?

Ко зна!

Ниш, 25. јануара.

Репе.

Л И С Т И Ц И.

СРПСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ.

(„Женидба на пробу“, шала у три чина, за оперску позорницу прерадио Петар Крстоношић.)

У овој страшној сџи на њиви нашег оригиналног драмског рада долази човек у искушење, да прераду „по туђој мисли“ сматра

Наша Башта „ЕВРОПА“

Повлашћено Позориште „ТРИФКОВИЋ“

Управља ~~ТРИФКОВИЋ~~ — ~~ТРИФКОВИЋ~~ Д. ЖАБАРАЦ.

Данас у Недељу 6. Јула 1914. год.

НОВО

ПРЕТСТАВЉАЋЕ СЕ

НОВО

ЛАЗАРЕВО

Васкресење

Четири главе једне прости историје која се зачудно свршава пресмом. Написао кнез Иво Војновић.

Редитељ г. Жабарац.

ЛИЦА ИСТОРИЈЕ:

Стана	г-ђа Пруговечка
Лазар, њезин син	г. Веснић
Бранко	г. Маринковић
Рајко) његова деца	мала Бековићка
Косара	г-ђа Бековићка
Јованче	г. Мештеровић
Василије	г. Турчић
Један непознати Чвек	г. Маринковић
Једно дјевојче	г-ђа Бунићка
Арнаутски ага	г. Јовановић
I)	г. Новаковић
II) Арнаути	г. Турчић
III)	г. Ђорђевић
IV)	г. Мештеровић
Мујо	г. Станисављевић

Његово Величанство Краљ Петар,
наградио је ово дело својом првом
наградом.

Његово Величанство Краљ Петар,
наградио је ово дело својом првом
наградом.

ЛИЦА ПЈЕСМЕ:

Он	г. Станисављевић
Анђео с кандилом	г-ђа Турчић
Душе мртвачких ствари у авлији	г-ђа Поповићка
Душе мртвачких ствари из куће	г-ђа Мештеровић
Ноћна птица	г-ђа Бунићка

Заседна 3 реда столова Дин. 2.—

ЦЕНЕ МЕСТА: 1 ред 3 реда столова 1.50

Остала места 1.— Стајање 0.50

У случају рђавог времена представа ће бити у летњем салону.

Претплатне карте за 12 представа могу се добити у вече на каси.

Примају се огласи. Треба се обратити Управи.

Почетак тачно у 9 сах.

СРПСКО КРАЉЕВСКО

НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ

ПРЕДСТАВА 199.

У ПРЕТПЛАТИ 140.

Представљају чланови Позоришта СИНЂЕЛИЋ

У Београду, у уторник, 21. октобра 1903.

ИВКОВА СЛАВА

Комед из нишког живота у четири чина, с псалмом (по приповетки Ст. Срећца) од В. Милковића.
— Режија г. Р. Петровић.

ПРВИ ЧИН

Лица:

Мајстор Иван, јорџанија	г. Анђелковић	Пора, ветеринар	г. Достањкић
Ката, његова домаћица	г-ђа Станојевићка	Цаја, његова жена	г-ђа Симићка
Сива, удовица, њихова комшиница	г-ђа Лазичка	Кузма, казикач	г. Спирдоновић
Маријола (Јолче), њена зћа	г-ђа Артоновићка	Синка, његова жена	г-ца К. Стојанковићка
Мата Курјак	г. Тасић	Милан Ружић (Мориц Розенцвајг), езијак	г. Лазан
Јован Смујк	г. Палећ	Господин Мирко, пензионар	г. Бурчић
Мата Калча	г. Р. Петровић	Синка, његова жена	г-ца А. Стојанковићка
Мата	г. Артоновић		

ОБИЧАН ЧОВЕК

Шалва игра у три чина, написао Бранислав Б. Нушаћ. — Режија г. Р. Петровић.

Лица:

Арс Милићевић, трговац	г. Бурчић	Срејка Дамјановић, удовица	г-ђа Лазичка
Марија, његова жена	г-ђа Симићка	Жарко, њен син	г. Спирдоновић
Душан, њихова	г. Анђелковић	Јован Милић, трговац из Јагодине	г. Р. Петровић
Зорка, деца	г-ђа Артоновићка	Перса, његова жена	г-ђа Станојевићка
Биба Петровић, чиновник у пошти	г. Лазан	Никола, слуга код Арса	г. Илић

Догађа се крај Београда, у Арсином виноград у топчидерском брду.

ОРКЕСТАР

Капелник г. КРСТИЋ.

1. Ивкова слава, (Цаганчица) од Мокраца. — 2. Србијанка, егзотизија од Слободе. — 3. Фелдшерски кадра, од Бродва. — 4. Заатибор, марш од Чикова.

ПОЧЕТАК У 8 САХАТА, СВРШЕТАК У 10 1/2.

Електрична „Нова Трговац. Штампарија“ Београд (Дубров. улица)

КУЛТУРНО-УМЕТНИЧКА ГРУПА „АБРАШЕВИЋ“ 1919. ГОДИНЕ. КОСТА СГАМЕНКОВИЋ ЈЕ ТАДА
БИО СЕКРЕТАР, А ЉУБОМИР БЕНИЋ ПРЕДСЕДНИК УПРАВЕ

ЛЕСКОВАЧКА РАДНИЧКА КУЛТУРНО - УМЕТНИЧКА ГРУПА „АБРАШЕВИЋ“ 1939 ГОДИНЕ

Лесковачки спортски клуб „Раднички“ 1920 године

Лесковачки раднички спортски клуб „Дубочина“ 1936 године

Редни број	Презиме и име	Звање и група	Године службе		Шта је у ком разреду предавао и са колико часова недељно	Свита часова недељно	Напомена
			Године службе	Разредни старешина			
3	Иво Дранђеловић Дарица	В. л. управит. V			Ботаника I ₂ , Цвећар. II ₁ , Народна економ. III ₂ , Администрација IV ₂	7	
2	Иво Копач-Могич Душана	професор VIII 1	8 2 м.	IV	Градин. I ₂ , II ₂ , Млекар. I ₁ , II ₁ , III ₁ , Зоологија I ₂ , Ратар. II ₂ , Сточар. III ₂ , Живинар. II ₁ , III ₁ , IV ₁ , Воћар. IV ₂ , Пчелар. са свиларством IV ₁ , Школски рад IV ₂	20	
3	Милић Даринка	стручна учитељ VIII 1	24 4 м.		Ручни рад I ₁ , I ₂ , III ₁ , IV ₂ Школски рад IV ₁	16	
4	Орлић Милка	струч. учит. IX	6 3 м.		Домаће газдинство I ₂ , III ₂ , IV ₁ Кухање II ₂ , III ₂ , IV ₂ Школски рад IV ₂	16	
5	Билић Лепка	чиновн. режисер X	5 10 м.		Режисер—благајник	—	
6	Дедић Матилда	струч. учит. X	6 6 м.	II	Ткање I ₁ , II ₁ , III ₁ , IV ₁ Школски рад IV ₁	17	наст. гл. скопом
7	Анђелковић Љубица	суплент чин. припр VIII	8 м.	I	Психологија I ₂ , Логика II ₁ , Педагогика III ₂ , Методика IV ₂ , Ист. педагогика IV ₁ , Шк. рад IV ₆	16	
8	Николић Ружица	суплент чин. припр VIII	7 м.		Истор. I ₂ , II ₂ , III ₂ , IV ₂ Земљопис I ₁ , II ₁ , III ₁ Грађ. право III ₁	12	
9	Драгић Радојка	суплент чин. припр VIII	7 м.	III	Математика I ₂ , II ₂ , III ₂ , Физика I ₂ , Хемија I ₂ , II ₂ , III ₂	14	
10	Бреберина Ружица	суплент чин. припр VIII	6 м.		Народни јез. са књижевн. I ₂ , II ₂ , III ₁ , IV ₂ Франц. јез. I и II ₂ III ₂ , IV ₂ Немачки јез. I и II ₂ , III ₂ , IV ₂	14	
11	Џуверовић Јелисавета	хонорарна учитељица			Васпитачица		

2 Хонорарни наставници

Редни број	Презиме и име	Звање и група	Шта је у ком разреду предавао и са колико часова недељно	Свита часова недељно	Напомена
1	Стојановић Др. Александар	срески лекар	Хигијена I ₁ , II ₁ , III ₁ , IV ₁	4	
2	Смиљанић Угљеша	професор Реалне гимназије у Прокупљу	Хорско певање I, II, III и IV	3	
3	Јанковић Момчило	вероучитељ Народне школе у Прокупљу	Веронаука I, II, III, IV ₁	4	
4	Јовановић Милица	учитељ вештина при Реалној гимназији у Прокупљу	Цртање I ₂ , II ₂ , III ₂ , IV ₂	8	

32
Читалница Библиотека

СР Србије

2631

ПРАВИЛА

ОДРУШТВА ЗА ПРОСВЕЂИВАЊЕ ЖЕНЕ
И ЗАШТИТУ ЊЕНИХ ПРАВА

БЕОГРАД

Штампарија Савић и Комп. — Космајска 16. — Тел. 3-77.

1921.

I 17631

ПРАВИЛА

ДРУШТВА

за Просвећивање Жене и Заштиту њених Права
основаног 14. априла 1919. г. у Београду.

Име

Чл. 1.

Име је Друштва: Друштво за Просвећивање Жене и Заштиту њених Права.
Д. П. Ж. З. П.

Седиште Друштва

Чл. 2.

Централно седиште Друштва је у
Београду,

Циљ**Чл. 3.**

Циљ је Друштва да ради у два правца:

а) На просвећивању жене почевши од најширих слојева у Држави Срба, Хрвата и Словенаца.

б) На потпуном изједначавању жене са човеком у приватном и јавном праву.

Средства**Чл. 4.**

Друштво ће радити на остварењу својих циљева следећим средствима:

а) Приређиваће конференције и сазиваће јавне састанке утичући тим путем на развијање женине друштвене и политичке свести.

б) Организоваће течајеве из просветно-културне, социјалне, васпитне, моралне и естетичке области развијајући женин дух у свима правцима.

в) Посредоваће код владе у свима случајевима где су било законом било уредбом или ма каквом одлуком по-

вређена женина права начелно или појединачно.

г) Одржаваће покренути часопис „Женски Покрет“ и издаваће пригодне популарне списе.

Административна организација рада**Чл. 5.**

Ради успешнијег упоредног рада на свим питањима управа се дели на:

а) одсек за просветно - културна питања.

б) одсек за женска правна и политичка питања

в) одсек за пропаганду

Сваки од тих одсека бира себи шефа и секретара.

Чл. 6.

Да би рад био интензиван у што ширим слојевима редовних чланица образоваће се и секције по професијама. Тако ће свака професија радити оделито на остварењу друштвених циљева бавиће се и интересима своје струке. Свака од тих секција је заступљена у

управи са 1 делегатом, сачињава са централним друштвом једну целину и одзива се према потреби одсеку просветно-културном, правно-политичком или одсеку за пропаганду.

Чл. 7.

Делегат секције је истовремено организујући секретар своје групе која му одређује потребан број помагача.

Лист**Чл. 8.**

Лист „Женски Покрет“ остаје друштвени орган. Управа именује уредника листа и администратора и одређује им награду према финансијској могућности. Чланци ће се штампати онако како су поднети ћирилицом или латиницом.

Чл. 9.

Лист се издржава из свога фонда, али ако средства буду недовољна друштвена благајна помаже лист.

Новчана средства

Чл. 10.

Новчана средства друшта су:

- а) улози редовних чланова који износе са 13 дин. годишње (1. дин. годишње плаћа се Женском Савезу.)
- б) улози чланова оснивача који износе 50. дин. за свагда.
- в) улози чланова утемаљача који зноси 100. дин. за свагда.
- г) улози чланова добротвора који зноси 200. дин. за свагда.
- д) добровољни прилози и завештања.
- ђ) прилог са уметничких вечери.

Чланови Друштва, њихове дужности и права

Чл. 11

Члан друштва може бити свако лице које је напунило 18. год. а према улогу остаје: редован, оснивач, утемељач или добротвор.

Чл. 12.

Дужности су редовних чланова:

- а) да редовно уплаћају улог.

б) да посећују конференције и течајеве које друштво приређује.

в) да примају лист.

г) да се одазивију сваком управином позиву и изврше поверени им посао.

Права редовних чланова:

а) активно и пасивно бирачко право.

б) да на јавним зборовима и на редовним скупштинама говоре и решавају о управином раду у прошлој години.

в) да посећују редовне састанке управног одбора са правом на дискусије.

г) да управи писмено упућују своје предлоге о којима ће се на седницама решавати.

Управа

Чл. 13.

Управа се бира на редовној скупштини и састоји се из:

Председника, два подпредседника, три секретара, књиговође, два благајника, уредника и администратора листа

двддесет чланова управног одбора и делегати секција.

Чл. 14.

Председника или његових заменика је дужност :

а) да три пут годишње сазове састанак свих чланова Друштва.

б) да два пут месечно сазове састанак управног одбора.

Шефова одсека је дужност :

в) да руководе пословима у своме одсеку.

г) да сазивају састанке по потреби.

Чл. 15.

Управа се бира по истеку три године.

Управа се може бирати сваке године на годишњој скупштини ако $\frac{1}{2} + 1$ чланова изјави старој управи неповерење. Бира се потпуно или делимично (допунски чланови.)

Чл. 16.

Бирање Управе се врши листама тајним гласањем или акламацијом.

Чл. 17.

Ако има више листа онда ће са сваке листе ући толико кандидата колико је пропорционално та листа добила гласова. Затим ће се Управа конституисати.

Надзорни одбор

Чл. 18.

Надзорни одбор састоји се из 4 лица која међу собом бирају секретара.

Душности надзорног одбора су :

а) да пази да се целокупан рад Друштва од стране управе марљиво изводи у мислу ових правила.

б) да прегледа и утврди периодично (тримесечно) рачуне.

в) да о свом раду подноси извештаје годишњој скупштини.

На случај немарног отправљања послова надзорни одбор има право да захтева од управног одбора сазив ванредне скупштине.

Ако управни одбор неће да сазове скупштину, надзорни одбор сазива је сам.

Ако се упразни место члана надзорног одбора попуњава се првим са његове листе.

Скупштине

Чл. 19.

Скупштина (за које Управа саставља дневни ред и пословник) има редовних и ванредних. Ванредне се сазивају на предлог Управе, на захтев надзорног одбора или на захтев $\frac{1}{3}$ чланова из Београда. Редовна се сазива једанпут годишње са дневним редом :

а) извештај управног одбора, надзорног одбора, администратора и по могућству извештај секција.

б) дискусија о извештајима.

в) бирање управног и надзорног одбора.

г) питања и предлози.

Да би се одржала редовна скупштина потребно је $\frac{1}{2} + 1$ чланова а ако се једанпут не одржи, идући пут ће се одржати с оним бројем који дође.

Чл. 20.

На предлог Управе или на захтев $\frac{1}{3}$

чланова могу се евентуелно мењати правила друштва (на годишњим скупштинама).

Престанак друштва

Чл. 21.

У случају престанка Друштва о коме одлучује редовна скупштина, мора се образовати ликвидациони одбор који ће дугове исплатити а имовину друштвену предати Управи Фондова на чување. Ако се за три године неби основало Друштво са сличним циљем, новац ће се предати Општини Београдској са налогом да га раздели сиротим женама.

ПРЕГЛЕД ПРЕДАВАЊА У ТОКУ 1928 ГОД.

Табела I

Одржано	Предавач	ТЕМА ПРЕДАВАЊА	Извештај или белешка о томе објављена у „Лесковачком гласнику“ од
12. II. 1928.	Павловић д-р Миливоје, проф. универзитета	Културне прилике и потребе Јужне Србије	18. II. 28.
19. II.	Трајковић Драгољуб, студ. права	Покрети за ослобођење у крајевима ослобођеним 1877/78 г. (I део)	
26. II.	Свилар д-р Раде, лекар	О туберкулози	3. III. 28.
4. III.	Јелачић д-р Алексеје, проф. универзитета	Улога жене у формирању модерне културе	17. III. 28.
11. III.	Хаџи-Митић Димитрије, суплент	Између две културе (Запад, Исток и улога Словенства)	
18. III.	Конфино д-р Жак, лекар	Новости из медицине (I део: Калемљење против туберкулозе по Калмету)	24. III. 28.
1. IV.	Трајковић Драгољуб, студ. права	Покрети за ослобођење (II део: Устанак у Ј. Поморављу 1841. г.)	
29. IV.	Красовски Анатолије, суплент	О грађанском сталежу у историји	
	Татаркин Иван, учитељ вештина	Стеван Мокрањац (са концертом „Бранко“, X руковет)	

ПРЕГЛЕД ПРЕДАВАЊА У ТОКУ 1928/29 ГОД.

Табела II

11. XI.	Хаџи Митић Димитрије, суплент	Размишљања о појави живота на земљи	17. XI. 28.
25. XI.	Конфино д-р Жак, лекар	Шта су Рентгенови зраци	1. XII. 28.
2. XII.	Јовановић М. Јован, (Пижон), нар. посланик	Наша спољашња политика	8. и 15. XII. 28.
9. XII.	Бабић Амбровије, прив. чиновник	О Астрономији и постанку света	15. XII. 28.
6. XII.	Красовски Анатолије, суплент	О средњовековној жени	22. XII. 28.
30. XII.	Весин Петар, свештеник	О постанку света са научног и религијског гледишта	7. I. 29.
3. I. 1929.	Милојевић Нада, суплент	Живот и рад Ђуре Јакшића	28. I. 29.
3. II.	Конфино д-р Жак, лекар	Новости из медицине (II део: Калемљење против малих богиња и др.)	9. II. 29.
0. II.	Павлов Игор, суплент	Највећи проналазак у хемији у XIX в. (радиум)	16. II. 29.
7. II.	Динић Сретен, учитељ у пензији	О васпитној вери	23. II. 29.
24. II.	Грбић Бора, инж. агроном.	Индустријализација пољопривреде	
3. III.	Јелачић д-р Алексеје, проф. универзитета	Пронаст античке цивилизације и криза модерне Европе	9. III. 29.
24. III.	Хаџи-Митић Димитрије, суплент	Масарики као филозоф и социолог	30. III. 29.
31. III.	Бајков Л. Лав, струч. за живинство	О неговању и рационалном искоришћавању пернате живине	6. IV. 29.

Одржано	Предавач	ТЕМА ПРЕДАВАЊА	Извештај или белешка о предавању објављена у „Лесков гласнику“ од
12. II. 1930	Трипковић Милинко, професор	Покушаји подмлађивања код човека	
16. II.	Гарановски д-р Теодор, професор универзитета	Русија уочи Револуције	22.II.30
23. II.	Живановић Величко, професор	О Петру Кочићу	15.III.30
2. III.	Трајковић Драгољуб, студ. права	У чему је тајна појаве и развика индустрије у Лесковцу	8.III.30
16. III.	Јовановић Емилија, пред. унив. образ. жена	О савременом задатку наше жене	22.III.30
23. III.	Пастељ Владимир, професор	О тонфилму	
30. III.	Јелачић д-р Алексеје	Савремена Чехословачка	5 IV.30
11. V.	Јовановић д-р Драгољуб, проф. универзитета	Улога индустрије у нашем препороду	17.V.30
7. XII.	Трипковић Милинко, професор	Размножавање као биолошки циљ живота	13.XII.30
21. XII.	Мирковић д-р Мијо, професор	Узроци наше економске кризе	27.XII.30
28. XII.	Динић Сретен, учитељ у пензији	Брак у садашњости	7.I.31
18. I. 1931.	Буринчић Димитрије, економ у пензији	О пловном каналу од Хамбурга до Солуна са везом Мораве и Вардара	
1. II.	Банница Светислав, професор	На историској прекретници	7.II.31
8. II.	Ганчевић Анте, професор	Владика Штросмајер и његово југословенство	14.II.31
15. II.	Динић Сретен, учитељ у пензији	Три заблуде човечанства (читано предавање Мил. Видовића)	21.II.31
15. II.	Думенџић Мато, наставник Текстилне школе	О Ајнштајновој теорији релативитета	21.II.31

ПРЕГЛЕД ПРЕДАВАЊА У ТОКУ 1931/32 ГОД.

Табела IV

21. II.	Живановић Величко, професор	Жан-Жак Русо	28.II.31
1. III.	Јовановић д-р Тома, лекар	Борба против туберкулозе на страни и код нас	
8. III.	Поповић д-р Слободан, професор	О рукопису и карактеру	14.III.31
15. III.	Хаџи-Митић Димитрије суплент	Мозак и његов значај за душевни живот	21.III.31
22. III.	Терзић Лазар, марвени лекар	О беснилу код људи и животиња	28.III.31
22. XI.	Конфино д-р Жако, лекар	Научне заблуде и научне истине	28.XI.31
6.XII.	Андрејевић Александар, апел. судија	О Душановом законуку	12.XII.31
13.XII.	Пошовић д-р Слободан, професор	Психолошка анализа дневника једног предратног беогр. гимназисте	19.XII.31
27.XII.	Красовски Анатолије, професор	Доба рококоа	1 и 2.I. 1932

	Предавач	ТЕМА ПРЕДАВАЊА	Извештај или белешка о предавању објављена у "Леск. гласнику" од
I. 2.	Сланкамениц д-р Првош, проф. унив.	О сељачком образовању	16 I. 32
I.	Динић Сретен, учитељ у пензији	Исус Христос као народни просветитељ	23. I. 32
I.	Андрејевић Александар, апел. судија	Из западне културе	30. I. 32
	Красовски Анатолије, професор	Наше приморје	
II.	Росић Владимир, директор гимназије	О нашој средњој школи	20.II.32
II.	Хаџи-Митић Димитрије, професор	О сну и спавању	27.II.32
III.	Динић Никола, учитељ	О Масарику	19.III.32
III.	Станимировић д-р Спира, лекар	Бојни отрови у прошлости и будућности	26.III.32
III.	Живановић Величко, професор	Волтер, писац и филозоф	
XI.	Марјановић Милорад, суплент	Задругарство и његова улога у решавању економске кризе	24.XI.32
XI.	Конфино д-р Жак, лекар	Нервоза као друштвено зло	3.XII.32
XII.	Живановић Величко, професор	Архитектура старог Париза	10.XII.32
XII.	Хаџи-Митић Димитрије, професор	Размишљања о генију	17.XII.32
XII.	Станимировић д-р Спира, лекар	Алкохолизам и социјалне болести	
XII	Динић Сретен, учитељ у пензији	Криза у васпитању омладине	
I. 3.	Трајковић Драгољуб, судијски приправ.	Критика идеалистичке концепције уметности	7. I. 33
I.	Јовановић Јован, судијски приправник	Социјална структура Лесковца и околине	28. I. 33
I.	Томпак д-р Рудолф, лекар	Маларија и слична крвна обољења	4.II.33
II.	Цвијић Радојка, професор	Појам живота	11.II.33
II.	Андрејевић Александар, апел. судија	Основни услови за срећан брак	18.II.33
II.	Зоговић Радован, студент филозофије	Жена у току историје	25.II.33
II.	Макоњец д-р Јулије, професор	Толстој и његова борба	4.III.33
III	Хаџи-Митић Димитрије, професор	Душа у светлости спекулативне и савремене психологије	11.III.33
III.	Казанички, инж. хемије	Хемиски рат и одбрана од напада из ваздуха	

П Р Е Г Л Е Д
ОДРЖАНИХ ПРЕДАВАЊА У НАСТАВНОЈ 1933/34 ГОДИНИ

Датум	Предавач	Т е м а	Приказ — белешка у:	
			„Лесков. гласнику“	„Недељним новинама“
1933 19.XI	Д-р Јован, виши епископ	О вери	25.XI-1933	--
26.XI	Хаџи-Митић Димитрије, професор	Шта је филозофија	9.XII	3.XII
3.XII	Јенко Љубиша, канд. права	Хемиски рат	(општампано) 9. 16. 30.XII	10.XII
10.XII	Конфино д-р Жјак, лекар	Туберкулоза као социјално питање	16.XII	17.XII
24.XII	Арсен Борисав, реф. за унапређење туризма	Лепоте и привлачности Вардарске бановине	30.XII	31.XII
1934 21.I	Пастел Владимир, професор	Електрицитет у природи и науци	27.I-1934	28.I
23.I	Јовановић Јован, адв. приправник	Машина и производња	—	4.II
4.II	Младеновић Милица, професор	Алфред де Мисе, француски писац	10.II	11.II
11.II	Живановић Величко, професор	Сверљ-географско-историски и етнографски приказ, са пројекцијама	17.II	—
18.II	Пастел Владимир, професор	Магнетизам и телеграфија (са огледима)	24.II	—
25.II	Динић Сретен, пенз., уредник „Леск. гласн.“	Духовна и материјална култура у садашњости	3.III	—
4.III	Станимировић д-р Спира, лекар	О шчемерној болести (са пројекцијама)	10.III	—
11.III	Давидовић д-р Јован, лекар	О раку	—	—
18.III	Коларовић Даница, професор	Постанак држава и нација	—	—
15.IV	Димитријевић Сергије, канд. права	О фашизму (фашизам, националсоцијализам)	21.IV	22.IV
22.IV	Крстић Световар, канд. права	Село и град	—	29.IV
13.V	Росић д-р Душан, проф. Пољ. школе у Букову	Народна пошња и њен морални и екон значај	—	20.V
1.VII	Џувиј Адићено, супл. гимназије и Арбатски д-р Јуриј, музичар	Концерт са предавањем: О композицијима и композицијама	7.VII	8.VII

ПРЕГЛЕД
ОДРЖАНИХ ПРЕДАВАЊА У НАСТАВНОЈ 1935 ГОДИНИ:

Датум	Предавач	Теме	Пример—белешка у:	
			„Лесков. гласнику“	Недељним новинама*
1934 7.XI	Динић Сретен, уред. „Лесков. гласника“ и Јовановић Јован, адвокат, приправник	У селу Рутару: О трезвености О задругарству	1934	16.IX
23.IX	Ђувај Анђелко, супл. Арбатски д-р Јуриј, музичар	Музичко пре водне Концерт са предавањем: Стара и нова музика	—	30.IX
28.X	Росић д-р Владимир, судија Среског суда	О установама новог Грађанског поступка	—	4.X
11.XI	Стајић д-р Јован, генерал у пензији	О туберкулози	17.XI	—
18.XI	Динић Сретен, Арбатски д-р Јуриј	Музички комеморативни концерт са предавањем	21.XI	—
9.XII	Конфино д-р Жак лекар	О витаминима	—	—
16.XII	Јовановић Јован, адв. приправник	Жена у Грађанском закону	—	30.XII
23.XII	Кашиковић д-р Јово, лекар	О унутрашњим женским болестима	—	—
30.XII	Павловић Рјатомир, студ. права из Прокупља	О грађанским на чиниоце исто- ријског прогреса човечанства с освртом на историјски мате- ријализам	1935	17.I
1935 27.I	Динић Сретен, пенз. и уред. „Леск. гласника“	Свети Сава као народни просветитељ	2.II	—
3.II	Арбатски д-р Јуриј, музичар	Увод у музичку уметност (предаван. 2а муз. илустр. и.)	—	7.II
10.II	Живановић Величко, професор	Лесковци и Лесковчани	16.II	14.II
17.II	Свилар д-р Раде, лекар	О заразним болестима — дифтерији у грци	23.II	—
24.II	Врбић Милан, наставник	Грчка скулапура	30.II	—
3.III	Митровић Брана, студент филозофије	Данашњи ученик	9.III	7.III
10.III	Крупић Милован, адвокат	Сложена држава	—	—
17.III	Јовановић Јова, адв. приправник	Рад и капитал у привредњи	—	—
24.III	Бучар Вјеско д-р, новинар из Љубљане	Лужички Срби	30.III	—
7.IV	Митровић Брана, Арбатски д-р Јурај	Прослава 250-год. рођења Јохана Себастијана Баха	—	8.IV
20.IV	Стојковић Боривоје, управник позоришта у Шини	Послана 100-год. спо. позоришта Јованом Вујић, творац позор. у Србији	20.IV	—
25.V	Пастељ Владимир, професор	О бежичкој телеграфији	—	—
23.VI	Телебаковић Владимир професор Динић Сретен, пенз. и уред. „Лесков. гласника“	Својим отаџбама Народна књижевност и читаонице: О књизи и читаоци. Оснивање књижевне и читаонице у Лесковцу	22.VI	16.VI 4.VII 8.VII

ПРЕГЛЕД
ОДРЖАНИХ ПРЕДАВАЊА У НАСТАВНОЈ 1935/36 ГОДИНИ

Датум	Предавач	Т Е М А	Приказ-белешка у „Лесковачком гласнику“
1935 17.XI	Јовановић д-р Драгољуб, бив. проф. универзитета у Београду	Издавак из кризе	23.XI
24.XI	Прослава десетогодишњице постојања и рада Народног универзитета у Лесковцу		24.XI
24.XI	Живановић Вилчко, професор Миловановић Драг., учитељ Сретен Динић, пенз., уред. „Леск. гласника“ Телебаковић Велимир, професор Свилар д-р Раде, лекар Школска омладина	Прослава 40-годишња јавног рада Сретева Динића а) Академија: О културном раду С. Динића. О школском и просветном раду С. Динића. Мрвнице са светосавске трпезе б) Књижевно-забавно вече: О књижевном стварању у Лесковцу и књижевном раду Ср. Динића. О раду Динића на пољу социјалне хигијене. Проглас уједињења — позор. комад	23.XI
8.XII	Конфино д-р Жак, лекар	О ванматеричној трудноћи (са пројекцијама и приказивањем препарата)	7.XII
15.XII	Чубровић Александар, професор	О наслеђу биолошким	21.XII
22.XII	Телебаковић Велимир, професор	Рентгенови зраци у служби, науци и човечанству	22.XII
29.XII	Костић д-р Александар проф. универзитета	О једној љубави (биолошка анализа материнске љубави)	1936 11.1
1936. 2.11	Динић Сретен, пенз., уред. „Леск. гласника“	Село и његови проблеми	8.11 (предавање објављено у „Леск. гласнику“)
16.11	Крстић Светозар, канд. права	Економска структура балканског села и његова класна диференцијација	—
17.11	Дразнац Раде, песник	Друштво и уметност	—
21.11	Вуковић д-р Љубомир, лекар из Београда	Лекар као учитељ (за ђаке)	—
22.11	Вуковић д-р Љубомир, лекар из Београда	Туберкулоза код деце	28.11
23.11	Настел Влдимир, професор	Електрични таласи	28.11
17.V	Телебаковић Велимир, професор	Како гледамо и видимо	—

ПРЕГЛЕД
ОДРЖАНИХ ПРЕДАВАЊА У НАСТАВНОЈ 1936/37 ГОДИНИ

Датум	Предавач	Т е м а	Приказ-белешка у „Лесковачком гласнику“
1936 14.XI	Јелачић д-р Александар, проф. универзитета	Шпанија	5.XII
13.XII	УСМЕНЕ НОВИНЕ Први број: Динић Сретен Телебаковић Велимир Јовановић Јован	О усменим новинама Проблем сировина Преглед међународне политичке ситуације	12.XII 19.XII
	Драгутиновић Дачица Микличанин Илија Кнежевић Драгиша	Нова жена Мостови — песма А. Вуча Са улице (цртине)	
1937 24.I	Друга број: Телебаковић Велимир Белошевић Братислав Кашинковић д-р Јово	Утисци из Хрватског Загорја Улицај филма на омладину Вештачко подмлађивање и мењање пола	1937
	Грбићева Вера Космањенко Александар Ристић Аристомен	Три преведене приче („Андријана“ од Геновске, „Досара“ од Вели- кова и „Толи“ од Гиргинова). О нападу из ваздуха Међу печалбарима	23.I
21.II	Трећи број: Хаџи-Мигић Димитрије	Проблем ауторитета и вођства	
	Стефановић Цеко	Албанија данас (прочитао Бора Ди- митријевић)	
	Чичановић Тодор Петровић д-р Боривоје	О комуналним радовима у Лесковцу. Социјални и индивидуални узроци криминалитета.	20.II
	Михаиловић д-р Вла- димир Ристић д-р Теофан	Терапија и болести кроз векове. Наша пољопривреда и сељак у стварности.	27.II
1.III	Ђаја д-р Иван, проф. универзитета	О жввоту и смрти	6.III
3.IV	Предавање са филмом	О планинарству и смучарству (са пројекцијама и дијапозитивима), филм — Копаоник	20.III
11.IV	Смердел Антон, проф. из Скопља	О егејској цивилизацији	—

Табела П,5

ПРЕГЛЕД ОДРЖАНИХ ПРЕДАВАЊА У НАСТАВНОЈ 1937/38 ГОДИНИ

Датум	Предавач	Т е м а	Приказ-белешка у „Лексузачком гласнику“
1937 28.XI	Телебаковић Велимир, професор	Данашње схватање о саставу материје.	1937. 4.XII
5.XII	Хаџи-Митић Димитрије, професор	Човек и вредност	18.XII
12.XII	Чубровић Александар, професор	Луј Пастер	18.XII
20.XII	Костић д-р Петар, лекар из Београда	Предавање са филмом: Зимски спорт и здравље	25.XII

Табела П,6

ПРЕГЛЕД ОДРЖАНИХ ПРЕДАВАЊА У НАСТАВНОЈ 1938/39 ГОДИНИ

1939 15.I	Перовић Миливоје, докторанд права	О расној теорији	1939. 21.I
25.III	Кашиковић д-р Јово, лекар	О Хитлеровој Немачкој	4.III
12.III	Глигорић Велибор, књиж. из Београда Зоговић Радован, књиж. из Београда	Академија посвећена Бори Станковићу: Књижевни лик Боре Станковића Анализа романа — „Нечиста крв“	18.III
19.III	Костић Љубица, професор	Савремени вртови	25.III

Табела П,7

ПРЕГЛЕД ОДРЖАНИХ ПРЕДАВАЊА У НАСТАВНОЈ 1939/40 ГОДИНИ

1940 21.I	Перовић Миливоје, докторанд права	Јеврејски проблем у светлости историје	1940. 27.I
25.II	Ђоровић д-р Владимир, проф. универзитета	Утицај Француске револуције на Балкан	2.III
3.III	Крајшумовић Коста, новинар из Београда	Млада Босна	9.III
21.III	Крајшумовић Коста, новинар из Београда	Савремена Бугарска	9.III
24.III	Стевановић Живадин, сељак из Шумадије	Моји утисци кроз Америку	—
25.III	Стевановић Живадин, сељак из Шумадије	Техника и живот Новог света	—

Димитрије Б. Димитријевић

Школски Покрет

Месечни педагошки часопис

ВЛАСНИК:	УРЕДНИК:
Учитељска Секција у Лесковцу.	Д. Б. Димитријевић учитељ—Лесковцу

Свеска I.

Година I.

Мај 1921.

САДРЖАЈ:

- Од уредништва.
- Школа и живот — Дим. Б. Димитријевић.
- Лена као терет или добит — Сретен Динић.
- Слабоумље код д'че — Дим. Б. Димитријевић.
- Испитивање новарија — по З. Јанковићу (Д. Б. Дим.)
- БЕЛЕШКЕ
- ПРЕГЛЕД ЛИСТОВА
- ОБЈАСИ

БРАЋЕ

Истамперија и књижеварица „Нови Свет“
1921.

Библиографија г. Сретена Динића

I. Популарна књижевност — за народно просвећивање

О народним учитељима (1898) Пожаревац; 2) *Учитељ као културни радник* (1901) издање Учит. удр. Београд; 3) *Царство ракије* (1906) издање Друштва за школску хигијену; 4) *Царство судбине* (1907) издање друштва за школску хигијену; 5) *Царство лажне образованости* (1913) издање Коларчеве задужбине; 6) *Царство алкохола* (1929), издање задужбине Љуб. Радивојевића; 7) *Чаршија и култура* (1921) издање Рајковић и Ђуковић, Београд; 8) *Како да сами себе васпитавамо и култивирамо* (1925) издање Академије наука, Београд; 9) *Школа живоша* (1923) — Лесковац; 10) *Ко треба да буде цушоваћа нашега народа* (1928) издање Подринског учит. друштва; 11) *Народни будилник* (1931) — Лесковац; 12) *Исус Христос као народни просветитељ* (1933), награђено од Светог архијер. Синода; 13) *Сагоревање омладине* (1934) — Лесковац; 14) *За организацију народног просвећивања* (1934) издање Савеза народних просветитеља; 15) *Народни просветитељ* — часопис који г. Динић уређује за време од шест година 1928—1933; 16) *Познавање природе*, за III разр. основне школе (1910) издање М. Живковића, Београд; 17) *Познавање природе* за IV разр. издање М. Живковића; 18) *Школска хигијена* (1922) награђена на конкурс првом наградом Американске мисије. Издање Министар. просвете, (са Вл. М.);

II. Задружна књижевност

19) *Десет година рада В. Шиљеговачке земљ. задруге* (1911) Београд; 20) *Прејорођај* (1911) роман из задружног живота; 21) *Учитељ и Земљорадничка задруга* (1925) издање Савеза земљорадничких задруга. Београд; 22) *Михаило Аврамовић* (1931) — Лесковац;

III. Национално - патриотска и ратна књижевност

23) *Календар „Зора“*, Крф (1917) 24) *Conférence sur la Serbie* (1917) Полињи (Poliigny) француска; 25) *Српска војска и бежанија кроз Албанију* (1922), преведено на француски и чехословачки; 26) *Бугарска зверства* — 2 књиге — (1921) преведено на чехословачки; 27) *Погибија цроше Аврама Јовановића из В. Шиљеговца*, Ниш (1926); 28) *Сјоменица педесетогодишњице Лесковца* (1928) (са Драг. Тодоровићем);

IV. Белетристика

29) *Мој завичај* — приповетке — (1926) издање Рајковића и Ђуковића; 30) *На левој обали мезе* — приповетка — (1931); 31) *Мајчин аманеш* — спев — (1927), Лесковац;

V. Дечија књижевност

- 32) *Мали пушници* (1920) издање Рајковића и Ђуковића;
33) *Мали пријатељи* (1921) издање Учит. књижаре, Београд;
34) *Шта треба да знам* (1933);

VI. Позоришна дела

- 35) *Наша работа* (1925), Ниш; 36) *Косовски бој* (1925). Лесковац, 37) *Под маслинама* на Крфу (1926), Лесковац; 38) *Мића соколац* (1923), Лесковац; 39) *Рашно сироче* (1924), Лесковац; 40) *Проглас уједињења* (1933), Лесковац.

Поред горе наведених књига које је г. Динић написао и оштампао он је сарађивао у исто време на многим књижевним часописима и дневним листовима. Као главни у којима је сарађивао јесу: *Босанска вила*, *Дело*, *Мисао*, *Босна*, *Српско Косово*, *Идеје*, *Полишика*, *Штампана*, *Правда*, *Срп. заштва*, *Вечерње новости*, *Мали журнал*, *Лесковачки гласник*, *Учишељ*, *Народни просветишељ*, *Учишељски весник*, *Просветни гласник*, *Српско коло*, *Народне новине*, *Школски покрет*, *Народна одбрана*, *Светлост*, *Зорица*, *Мала Србидија*, *Ђачки најредак*, *Виноградарска задруга*, *Млади задругар*, *Тежак*, *Народни календар*, *Задружни календар*, *Гласник православне цркве*, *Преглед Нишке епархије*, *Недеља православља*, *Календар Босанске цркве*, *Здравље*, *Народно здравље*, *Здрављак*, *Трезвеност* и ш. д.

Написао је три књижевна предговора у споменицама: *проше Тасе Урошевића Хаџи Томе Манића* и у *Лешојис Манастира Св. Романа*. Његов чланак о Доњу Веселиновићу Јован Скерлић је пренео из „Босанске виле“ у своју књигу о неким писцима. А његову декламацију *Смрт Свећога Саве*, Урош Џонић уврстио је у ред уметничких песама у јубиларној збирци песама о *Свећој Сави*. О његовим списима имало би се писати много кад би се само хтело да уђе у суштину њихову. Али у данашњем веку српским треба имати читаву кураже па писати и о овако малим незнатним провинцијским писцима, који су умели нешто да напишу али ни су умели да се боље пласирају на књижевним берзама. За Лесковца специјално једно је сигурно: да је Г. Динић са својим књигама: *Споменица Лесковца Рашно сироче* и *Наша работа*, задужио Лесковац за вечита времена, прозревши дубоко у његов живот и приказавши све његове историске, фалклорне и техничке спреме живота.

Сретен Динић

културно-просветни раденик, уредник „Народног Просветителња“
и учитељ у пензији из Лесковца.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
„Радоје Димановић“
Изм. бр. 793
Сачувано 37

I 8013

.....
DRUŠTVO JUGOSLOVENSKIH BIBLIOTEKARA
.....

18013

PRAVILA

DRUŠTVA JUGOSLOVENSKIH BIBLIOTEKARA

Pravila su potvrđena i odobrena od strane
Ministarstva unutrašnjih poslova, odeljenje za
državnu zaštitu, I Br. 26347 od 25 novembra
1930 g. i Ministarstva prosvete, P. Br. 22072 od
1 avgusta 1931 g. i P. Br. 40299 od 17 oktobra
1931 g. (na osnovu § 76 Zakona o činovnicima).

IZDANJE

5594/41

DRUŠTVA JUGOSLOVENSKIH BIBLIOTEKARA

BEOGRAD 1932

3

PRAVILA DRUŠTVA JUGOSLOVENSKIH BIBLIOTEKARA

IME, SEDIŠTE, DELOKRUG

Član 1.

Društvu je ime: Društvo jugoslovenskih bibliotekara.

Sedište Društva je u Beogradu.

Delokrug Društva proteže se na celu teritoriju Kraljevine Jugoslavije.

CILJ

Član 2.

Društvu je cilj da radi na unapređenju bibliotekarstva u Kraljevini Jugoslaviji i time da uspešnije pomaže nauku i prosvetu.

Društvo će ovaj cilj izvoditi na taj način, što će:

1) Pratiti razvitak nauke o bibliotekarstvu (bibliotekonomije) i svih njenih pomoćnih grana. Da se to u što većoj meri omogući, stvoriće se pri Glavnoj upravi Društva u Beogradu centralna stručna biblioteka Društva, a po mogućstvu i lokalne stručne biblioteke pri upravama pojedinih sekcija.

2) Raditi na usavršavanju svojih članova u struci i na spremanju stručnog bibliotečkog kadra.

se to postigne, Društvo će preduzeti kada se osnuje stalna bibliotekarska škola, organizuju periodični specijalni kursevi davanja za njegove članove i za one koji teresuju pitanjima iz nauke o biblioteku; u istom cilju Društvo će izdavati svoj ni organ kao i stručna dela. Sem toga prijoj upravi Društva u Beogradu osnovaće nd, iz koga će se prvenstveno izdavati vima potpore za štampanje stručnih ra- za odlazak u inostranstvo radi usavrša- u struci i radi zastupanja Društva na narodnim kongresima bibliotekara.

Raditi na poboljšanju moralnog i mate- organ položaja službenika bibliotečke struke čega će Društvo stupiti u kontakt sa sli- organizacijama u zemlji kao i sa mero- m faktorima radi što tačnije i pravilnije fikacije osoblja biblioteka i njegovog od- prema osoblju drugih struka.

istom cilju Glavna uprava Društva posta- se da se osnuje društvena zadruga za imno pomaganje.

Raditi na osnivanju i širenju biblioteka u ji i pomagati ih u radu, a radi obaveštenja osti izdavati godišnjak jugoslovenskih bika koji će sadržavati podatke o svima tekama u zemlji, o njihovim potrebama retku.

Raditi na tome da organizacija svih jugo- nskih biblioteka bude izvedena na naučnoj vi, po propisima i zahtevima savremenog otekarstva.

Raditi na tome da se potpuno izvede načenje organizacije i rada u svim jugo- nskim bibliotekama — u koliko je to uče s obzirom na razlike u tipu i zadatku dinih biblioteka (tzv. standartizacija hi- eških poslova i dr.).

7) Raditi na organizaciji i olakšanju razmene u knjigama i na razvijanju međusobnih veza između biblioteka u zemlji, i između njih i biblioteka na strani.

8) Davati stručna mišljenja u svima pitanjima, koja se tiču biblioteka i njihovog osoblja, i saradivati u tom pogledu sa merodavnim faktorima.

9) Učestvovati na međunarodnim kongresima bibliotekara i održavati veze sa organizacijama bibliotekara na strani.

10) Raditi na tome da se osnuju:

a) Centralni bibliografski institut, čiji će zadatak biti izrada celokupne jugoslovenske bibliografije;

b) Centralni biro za izradu zajedničkog kataloga svih biblioteka u zemlji i za davanje obaveštenja o jugoslovenskim knjigama.

11) Raditi sve ostale poslove radi uspešnijeg postizanja cilja obeleženog prvim stavom ove člana.

SREDSTVA

Član 3.

Materijalna sredstva Društva čine:

1) pokretna i nepokretna imovina Društva; 2) uložni članova; 3) prihodi od društvenih izdanja (časopisa, knjiga itd.);

4) prihodi od zaveštanja, legata, poklona (u novcu, stvarima, knjigama), od javnih predavanja, subvencije i potpore državnih i samoupravnih vlasti i drugo.

ČLANOVI

Član 4.

Članovi Društva jesu: redovni, vanredni, pomagači, utemeljači, dobrotvori i počasnici.

Član 5.

Redovnim članom Društva može postati svaki stručni činovnik jedne od jugoslovenskih biblioteka (državne, samoupravne ili privatne), bez obzira na to da li je aktivan ili se nalazi u ostavci ili penziji.

Redovni članovi plaćaju godišnji članski ulog u 60 dinara, koji se može ulagati u mesečnim ratama od po 5 dinara.

Član 6.

Vanrednim članom Društva može postati lice, koje se interesuje ili bavi pitanjima, koja spadaju u bibliotečku struku.

Vanredni članovi plaćaju godišnji članski ulog u 30 dinara, koji se može položiti i u tri rate po 10 dinara.

Član 7.

Članom - pomagačem postaje ono lice koje jednom za svagda položi Društvu 100 din.

Član 8.

Članom - utemeljačem postaje ono lice koje jednom za svagda položi Društvu 300 dinara.

Član 9.

Članom - dobrotvorom postaje ono lice koje jednom za svagda položi Društvu najmanje 1000 dinara.

Član 10.

Počasnim članom Društva postaje ono lice koje ima naročitih zasluga za jugoslovenske biblioteke kao i za Društvo. Izbor počasnih članova vrši Glavna uprava Društva ili Kongres.

Član 11.

Svi članovi uživaju prava i povlastice, koje Društvo bude izradilo za svoje članove.

Svi članovi imaju prava da učestvuju na svima skupštinama i kongresima Društva, da pohađaju sve kurseve, predavanja, referate itd., koje Društvo bude priredivalo za svoje članove i da na njima aktivno sudeluju. Ali pravo rešavajućeg glasa na skupštinama i kongresima Društva pripada samo redovnim članovima, koji su platili dužnu članarinu za isteklo vreme. Isto tako samo redovni članovi mogu biti birani za članove upravnih organa Društva.

Dužnost je sviju članova da rade na ostvarenju ciljeva Društva.

Član 12.

O prijemu u članstvo odlučuju sekcijske uprave Društva (čl. 31), izuzev izbora počasnih članova, zašto je potrebna odluka Glavne uprave Društva ili Kongresa.

Član 13.

Lice koje želi postati član Društva, prijavljuje se Upravi dotične sekcije; njegova prijava koju moraju potpisati dva člana Društva, pored kratkog životopisa mora sadržavati izjavu da će se on striktno držati društvenih pravila i da će se pokoravati punovažnim odlukama nadležnih organa Društva. Isto tako i dvojica članova Društva mogu predlagati za člana lice, čiji će rad, prema njihovom mišljenju, biti od koristi Društvu. Izabrani na ovaj način član smatra se za člana tek pošto izjavi napismeno da pristaje na članstvo.

Izbor počasnih članova vrši Glavna uprava Društva na predlog dotične sekcijske uprave ili Kongres.

Član 14.

Prestaje biti član:

- 1) onaj redovni ili vanredni član koji ne ati ustanovljenu članarinu za isteklu godinu na, a bude pozvan od nadležnih organa društva da to učini;
- 2) onaj član koji svojevotjno izjavi da više će biti član Društva;
- 3) onaj član koji bude isključen zbog popakapa koji nanose moralne i materijalne štete Društvu i dovode u pitanje njegov opstanak ugled.

Odluku o prestanku članstva za sve članove donosi, na predlog dotične sekcijske uprave, glavna uprava Društva, na čiju se odluku ože podneti žalba Kongresu.

Isključeni član gubi svako pravo na uloženu članarinu i sva prava i materijalne pomoći, oje inače pripadaju članovima Društva.

ORGANIZACIJA DRUŠTVA

Član 15.

Radi lakšeg ostvarenja ciljeva Društvo jugoslovenskih bibliotekara deli se na sekcije. Sekcije će se ustanoviti, po mogućnosti, u svim sedištimama banovina.

Član 16.

Tamo gde se ne bi mogla zbog lokalnih prilika i nemanja dovoljno članova izvesti organizacija sekcija, Glavna uprava može odrediti povereništvo.

Član 17.

Zvanični naziv sekcije jeste: Društvo jugoslovenskih bibliotekara sekcija Beograd (Za-

greb, Split, Sarajevo i t. d.), a povereništva: Društvo jugoslovenskih bibliotekara — povereništvo za banovinu — u . . . (tom i tom mestu).

Član 18.

U pojedinim mestima van sedišta sekcijiskih uprava, ove poslednje mogu takode otvoriti povereništva (čl. 32), koja će onda imati zvanični naslov: Društvo jugoslovenskih bibliotekara — sekcija poverenik za (mesto).

ORGANI DRUŠTVA

Član 19.

Organi Društva jesu: centralni i lokalni.

Centralni organi jesu:

- 1) Kongres;
- 2) Glavna uprava;
- 3) Nadzorni odbor.

Lokalni organi jesu:

- 1) Skupštine članova sekcije;
- 2) Uprava sekcije;
- 3) Povereništva za teritorije sekcija i za pojedina mesta.

Član 20.

Kongres je vrhovni organ Društva.

On se sastaje svake treće godine u mestu koje je odredio prethodni Kongres i drži se sa onoliko članova koliko ih bude na Kongres došlo. Datum sastanka Kongresa određuje Glavna uprava u sporazumu sa Upravama sekcije. Saziv Kongresa sa dnevnim redom mora se objaviti najmanje dva meseca ranije. Sekciske uprave naročito će se postarati da sve svoje članove na vreme obaveste o pretstojećem kongresu.

Kongres otvara predsednik Glavne uprave, odnosno njegov zamenik. Pošto se Kongres otvori, bira se Uprava kongresa, koju sačinjavaju predsednik, dva potpredsednika i dva sekretara.

Član 21.

Kongres je dužan:

- 1) da rešava o izmenama i dopunama ovih pravila; te izmene i dopune važe pošto ih odobri nadležna vlast;
- 2) da daje direktive za rad Glavnoj upravi;
- 3) da rešava o izveštajima Glavne uprave i Nadzornog odbora, da ih razrešava i bira nove;
- 4) da rešava po predlozima koji budu podneseni Kongresu;
- 5) da rešava po žalbama na rad Glavne uprave;
- 6) da određuje mesto idućeg Kongresa.

Član 22.

Kongres rešava prostom većinom glasova prisutnih i po punomoćjima zastupljenih članova. U slučaju jednake podele glasova, odlučuje glas predsedavajućeg.

Član 23.

U izuzetno važnim slučajevima saziva se vanredni Kongres, ako se zato izjasni većina sekcija.

Datum i mesto vanrednog Kongresa utvrđuje Glavna uprava u sporazumu sa sekciskim upravama. Poziv na ovaj Kongres, sa dnevnim redom, mora se objznati najmanje 15 dana pre sastanka ovoga Kongresa. Na ovom Kongresu će se rešavati samo o tačkama stavljenim u dnevni red.

GLAVNA UPRAVA

Član 24.

Pretstavnik Društva pred svima vlastima i u svim prilikama jeste njegova Glavna uprava, kojoj je sedište u Beogradu. Ona se sastoji od 15 članova, od kojih 7 moraju stanovati u Beogradu; oni se biraju, kao i njihovi zamenici, na redovnom Kongresu (čl. 21).

Članovi Glavne uprave Društva biraju između sebe predsednika, potpredsednika, sekretara i blagajnika.

Član 25.

Sednice Glavne uprave drže se na poziv predsednika, a punovažne su joj odluke, ako je prisutno najmanje pet članova. Odluke se donose prostom većinom glasova, a u slučaju jednake podele glasova rešava glas predsedavajućeg.

Službenu prepisku potpisuje u ime Glavne uprave predsednik i sekretar.

Član 26.

Glavna uprava je nadležna:

- 1) da izvršuje odluke Kongresa;
- 2) da u duhu odluka Kongresa i u granicama ovih pravila reguliše celokupan život i rad Društva;
- 3) da rukuje celokupnom imovinom Društva (sem onog što spada u nadležnost sekciskih uprava i da se stara o umnoženju društvenih prihoda);
- 4) da rešava po žalbama na rad sekciskih uprava;
- 5) da određuje povereništva tamo gde se ne mogu izabrati sekciske uprave (čl. 16);
- 6) da potvrđuje izbor sekciskih uprava i da vodi nad njima nadzor u smislu ovih pravila

rektiva Kongresa, da tumači ova pravila i pišu je poslovničke za rad lokalnih organa štva;

) da zastupa Društvo pred svima vlastima i na;

) da daje stručna mišljenja po svima pitanja, koja tangiraju bibliotečku struku, kad zahtevaju merodavni faktori, pojedina udruženja i lica;

) u opšte da se stara o što uspešnijem varenju društvenih ciljeva.

NADZORNI ODBOR

Član 27.

Nadzorni odbor se sastoji od 3 člana i 3 članica koji se biraju na redovnom Kongresu. Njegova je dužnost da pregleda račune knjige koje vodi Glavna uprava i da o njemu poslovanju u tom pogledu podnosi izveštaj.

SEKCIJSKE SKUPŠTINE

Član 28.

Sekcijske skupštine drže se svake godine istom i mesto. skupštine određuje dotična sekciska uprava, a dnevni red skupštine mora biti obznaniiti najmanje mesec dana pre sazivanja skupštine.

Skupštinu otvara predsednik dotične sekcije. Na skupštini se bira predsedništvo skupštine od tri člana (predsednik, sekretar i član). Skupština rešava sa onoliko članova koliko bude došlo i prostom većinom glasova;

ako se glasovi podele rešava glas predsedavajućeg.

Član 29.

Skupština je nadležna:

1) da rešava o izveštaju sekciske uprave, da joj daje razrešnicu i bira novu upravu;

2) da čini predloge i da rešava o pitanjima koja su na dnevnom redu;

Na skupštinama dotične sekcije mogu sudelovati i članovi drugih sekcija, ali bez prava glasa.

UPRAVA SEKCIJE

Čl. 30

Upravu sekcije bira svake godine skupština članova dotične sekcije (čl. 29).

Ona se sastoji od 3 člana, koji između sebe biraju predsednika i sekretara; sekretar može vršiti u isto vreme i dužnost blagajnika.

Čl. 31.

Uprava sekcije je nadležna:

1) da izvršuje odluke skupštine, čiji je izvršni organ i odluke Glavne uprave Društva;

2) da rešava po molbama o prijemu u članstvo na teritoriji dotične sekcije. O svojim odlukama o primanju u članstvo Uprava sekcije odmah izveštava Glavnu upravu radi uvođenja novih članova u registar i izdavanja društvene članske karte;

3) da rukuje imovinom Društva na teritoriji dotične sekcije. U tom rukovanju imovinom Uprava sekcije je samostalna, ali veće izdatke

i sva eventualna zaduženja čini u dogovoru sa Glavnom upravom.

Od naplaćene članarine 50% sekcije moraju predati Centralnom fondu Društva, kojim rukuje Glavna uprava u Beogradu;

4) da podnosi Glavnoj upravi godišnji izveštaj o svom radu, stanju svoje blagajne i učinjenim izdacima i da je izveštava o svim važnijim događajima iz života dotične sekcije;

5) da rešava po rasprama između pojedinih članova sekcije;

6) da vodi evidenciju o svima bibliotekama na svom području, da podnosi Glavnoj upravi referate o njihovom stanju i potrebama, naročito s obzirom na statistički godišnjak biblioteka, koji će izdavati Društvo radi obaveštenja javnosti;

7) u opšte da se stara o što uspešnijem ostvarenju ciljeva Društva.

POVERENIŠTVA

Član 32.

Povereništva su lokalni organi Društva. Ona su dvojaka: a) povereništva za područje dotične sekcije i b) povereništva za pojedina mesta na teritoriji dotične sekcije. Prva otvara Glavna uprava Društva tamo, gde zbog lokalnih prilika i nedovoljnog broja upisanih članova ne bi mogle funkcionisati sekciske uprave. Za njihov delokrug i nadležnost važe propisi koji govore o delokrugu i nadležnosti sekciskih uprava. Povereništva za pojedina mesta na teritoriji sekcije otvara dotična uprava sekcije tamo gde bi s obzirom na broj članova i lokalne prilike bilo korisno po interese Društva da ona postoje. Instrukciju za

njihov rad i nadležnost propisuje uprava sekcije u sporazumu sa Glavnom upravom.

PRESTANAK DRUŠTVA

Član 33.

Društvo prestaje kad se za to putem referenduma izjasne dve trećine upisanih članova Društva.

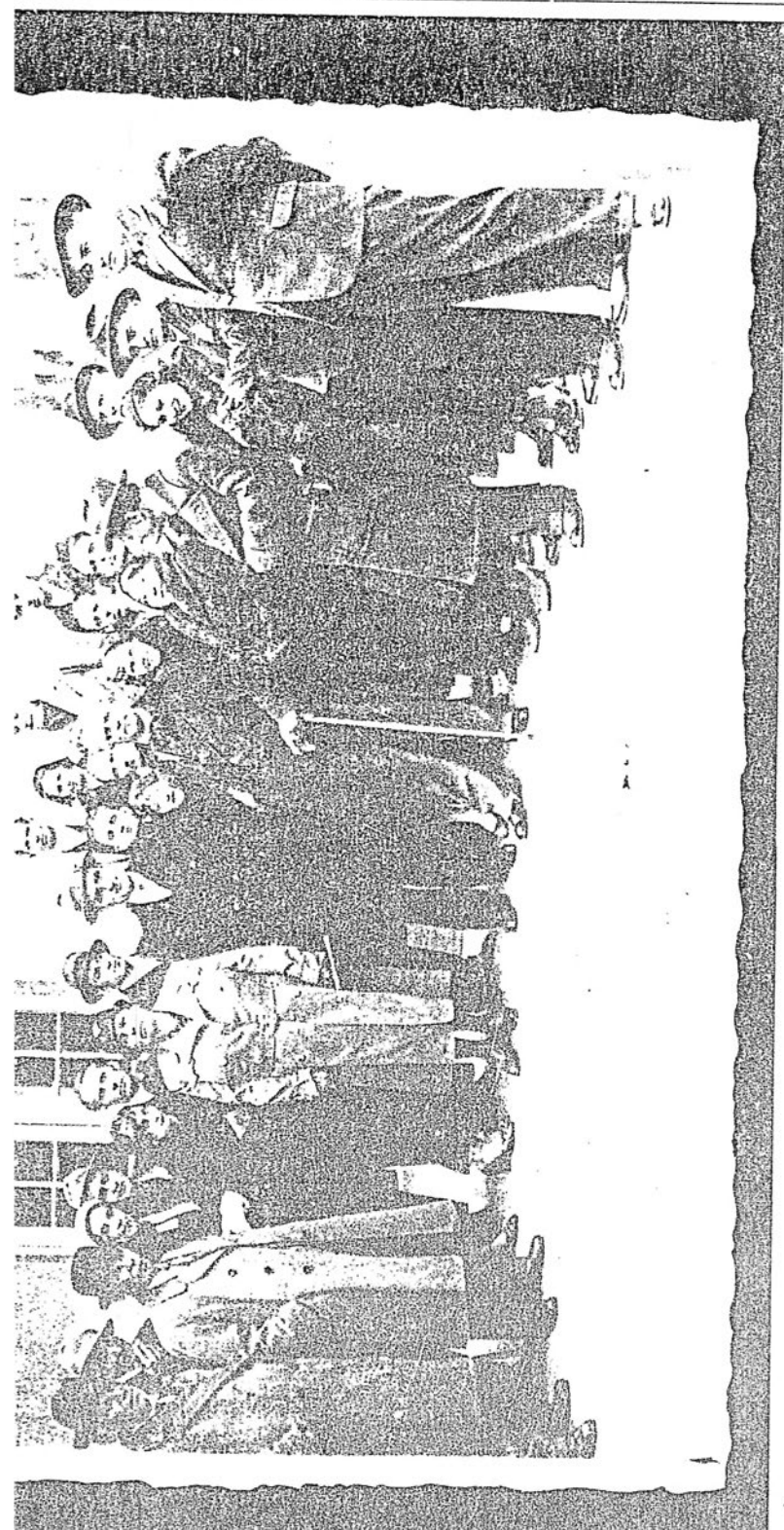
Likvidaciju Društva izvršice Glavna uprava zajedno sa sekciskim upravama, odnosno povereništvima.

Sa imovinom Društva postupice se ovako: 1) sve knjige, koje se zateknu na dan likvidacije u centralnoj stručnoj biblioteci Društva u Beogradu predaće se Narodnoj biblioteci u Beogradu, a biblioteke pojedinih sekcija jednoj od biblioteka na teritoriji sekcije — prema odluci sekciske uprave;

2) sva pokretna i nepokretna imovina Društva, kao i gotov novac i hartije od vrednosti, predaće se na čuvanje i rukovanje Ministarstvu prosvete s tim da će se od nje načiniti »Fond za stručno obrazovanje i usavršavanje bibliotekara Kraljevine Jugoslavije«, iz koga će se ovima prvenstveno izdavati potpore za štampanje stručnih radova iz bibliotekarstva i za odlazak u inostranstvo radi usavršavanja u struci.

Ansambli Niškog gradskog
povlašćenog pozorišta 1920, sa
upravnikom Ljubomirom Rajičićem
(u sredini, sa ordenom).

Ansambl Narodnog pozorišta
Moravske banjavine sa Dobricom
Milutinovićem kao gostom 1943
godine. Dole stoji sleva: Radivoje
Dinulović, Jovan Tanić, Dušan

Kujundžić, Zora Atanasijević, Ana
Kačanić, Emil Kutižaro, Lenka
Kujundžić, Vironir Kačanić,
upravnik Dušan Mlačić, Mla
Dimitrović-Veljković, Dušan

Cvetković, Dobrica Milutinović,
Manon Ferari, Olga Ilić, Dušan
Kandić, Petar Hrstilić, slikar
Dambić, Gojko i Bratoljub
Gligeričević

Проф. МИОДРАГ М. МИЛОШЕВИЋ,
просветар Сокол. друштва
-- Пирот --

СОКОЛСКО ДРУШТВО—ПИРОТ

Прилог за историју развоја соколства
у Краљевини Југославији.

ИЗДАЊЕ УПРАВНОГ ОДБОРА
СОКОЛСКОГ ДРУШТВА—ПИРОТ

Милош М. Милошевић
Милош М. Милошевић
Милош М. Милошевић

20-VII-1933

— П И Р О Т —

ШТАМПARIЈА „ПРОСВЕТА“ М. А. ЂОРЂЕВИЋА

1933

ОТВАРАЊЕ НАРОДНОГ УНИВЕРЗИТЕТА

У имену КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНОГ ПОДАНИКА нашег на-
рода у ослободеном Лесковцу отвори се народни
универзитет. Он ће оригиналности, интелектуално-научна
последично за широку народну масу

У понедељак 12. фебруара 1945. год. у 11 час. пре подне
одржаће се прво предавање у КУЛТУРНОМ ДОМУ
(СОКОЛАНИ)

Дневни реп:

1. Поздравна реч СТЕВАН МИРОВИЋ, председник Окруж-
ног културно-просветног одбора
 2. О федеративном уређењу Демократске федеративне Југо-
славне БОЛШЕВИЦИ, председник Народном универзитету.
- Указују се: присуство и одсуство у грађане и грађанке
да у истој днујш месту овог предавања.

Управа Народни Универзитет

Окружни народни универзитет у Лесковцу

У недељу 25. фебруара т. г. у 11 ча-
сова пре подне у САЛИ КУЛТУРНОГ
ДОМА (СОКОЛАНИ)

одржаће се први број

УСТЕМНИХ НОВАНА

СА ОВИМ САДРЖАЈЕМ:

- 1. Александар Ристић, "Учитељи др-
жавне школе у Лесковцу"
- 2. Јован Петровић, "Из историје српског
национализма"
- 3. Владимир Радош, "Ученици српских школа у
Добрувици"
- 4. С. П. Давид, "Учитељи државне
школе у Београду"

УАЗИВНИЦА 20. ПИРОТА И ВОЈВОДИ РЕВЕНЦИ.

Управа народног универзитета

НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ У ЛЕСКОВЦУ

НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ
У ЛЕСКОВЦУ
КУЛТУРНОГ ДОМА
БЕОГРАД, 75. ПИБ. ИЛО. 102

МИЛИЈА РАДОВАНОВИЋ

Улога и задаци

Јединственог народно- ослободилачког фронта у изградњи Демократске федеративне Југославије

ПОЧЕТАК У 18 ЧАСОВА
Узрок 2. издање, 8. и 9. број и 10. и 11. издање
Управа

НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ У ЛЕСКОВЦУ

У НЕДЕЉУ 16 МАЈА 1948 ГОД.

У 11 ЧАСОВА ПРЕ ПОДНЕ

ОДРЖАЋЕ

Стојан Миленковић

секретар Градског народног фронта

У САЛИ БИОСКОПА „МОСКВА“

ПРЕДАВАЊЕ:

ОСНИВАЧИ НАУЧНОГ СОЦИЈАЛИЗМА

Улазница 2 динара

Управа

Нурска — Лесковац

Једно међу првим послератним предавањима на Народном универзитету.

Први број послератних усмених новина одржан 25. II. 1945.

Предавањем Бошка Крстића отворен је послератни рад Народног универзитета

НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ У ЛЕСКОВЦУ

ПОНЕДЕЉАН, 10-ХИ-1956 Г.
У 18 ЧАСОВА

САЛА
НАРОДНОГ ПОЗРИШТА

Год XII

ПОВОДОМ ДВАДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ ОД ПРВОГ БРОЈА
УСМЕНИХ НОВИНА У ЛЕСКОВЦУ, ОРГАНИЗУЈЕ СВЕЧАНИ БРОЈ

ЛГ 2

УСМЕНИХ НОВИНА

- 1) Отварање свечаног броја усмених новина — Аристомен Ристић,
- 2) Осврт на геолошку прошлост Лесковачке котлине — Љубомир Бајић
- 3) Поглед на историске знаменитости нашега краја — Атанасије Младеновић
- 4) Постанак чешљарског заната у Лесковцу — Велимир Ивановић,
- 5) Међу печалбарима—репортажа читана пр-и пут на усменим новинама, 24-1-1937 год
- Аристомен Ристић

Улазна цена: 5 дин., за ђане 2 дин.

У п р а в а

НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ У ЛЕСКОВЦУ

У ПОНЕДЕЉАН, 23. АПРИЛ 1956. ГОД.
У 18.30 ЧАСОВА
ПРЕДАВАЊЕ СА ТЕМОМ: **Организација**
Сала Народнoг позоришта

Народна песма у шоу. Народно-
ослободилачке борбе са музичким инструментима
Предавач: **Стеван Гвацин**, професор музике

У ПОНЕДЕЉАН, 30. АПРИЛ 1956. ГОД.
У 18.30 ЧАСОВА
У СЕДМИЦИ
СА ЛОЖИСТА 23. АПРИЛ 1956. ГОД. И КОМУНИКАЦИЈА
Сала Народнoг позоришта

НАЈКРАЋИЈЕ ВЕЧЕ
— шри романа Бранка Ђойчића —
ПРЕДАВАЊЕ СА ТЕМОМ: **Сала Народнoг позоришта**

У ПОНЕДЕЉАН, 6. МАЈА 1956. ГОД.
У 18.30 ЧАСОВА
ПРЕДАВАЊЕ СА ТЕМОМ: **Сала Народнoг позоришта**
Народна геостатистика наука у научно-методички
садржајно обележја — издавање подруге и друге издавачке куће, Народна књига —
Предавач: **Др ВЛАДИМИР ИЖАКОВИЋ**, шеф групе ориенталне лингеистике

У СРЕДНОМ, 13. МАЈА 1956. ГОД.
У 18.30 ЧАСОВА
ПРЕДАВАЊЕ СА ТЕМОМ: **Сала Народнoг позоришта**

Борба за међународно пријатељство
нове Југославије Предавач: **НОСТАЈАН ИВКИЋ**, чланови политбироа и секретари

ПРЕСТАЈУ СЛОБОДИ
Месечни изданја Народнoг универзитета, из 1956. године (фрагменти из 1955.)
У П Р А В А